

Vzdělávání dospělých a školská politika*

MIROSLAV CIPRO

Ministerstvo školství ČSR, Praha

Ministerstvo školství České socialistické republiky má veliký zájem na tom, jak se v naší zemi rozvíjí nejenom tradiční školská soustava, ale jak se rozvíjí i systém vzdělávání dospělých, který je předmětem intenzivní pozornosti i vedoucí síly naší společnosti — Komunistické strany Československa — i státních orgánů v naší zemi.

Dokladem toho je nedávné zasedání pléna ÚV strany k otázkám školství a výchovy, které dalo naší školské a vzdělávací politice jasnou linii a zahrnuje výslovně do její problematiky i systém vzdělávání pracujících při zaměstnání. Kdybychom měli co nejstručněji charakterizovat to nové, co přineslo jednání pléna, mohli bychom zdůraznit přinejmenším dva charakteristické rysy.

Prvním takovým charakteristickým rysem nového přístupu k otázkám školství vůbec je důsledné rozlišení blízké a daleké perspektivy. Toto rozlišení je velice důležité proto, abychom předešli diskreditaci nových koncepcí, které v minulosti bývaly v podstatě správně vytyčovány, ale byly realizovány příliš nedočkavě a netrpělivě, bez náležité přípravy. Abychom mohli v budoucnu uskutečnit zásadní progresivní změny v obsahu a struktuře celé naší výchovně vzdělávací soustavy, musíme už dnes znát její dalekou perspektivu, ale zároveň musíme si být vědomi toho, že je třeba realizovat ji jen postupně, krok za krokem, tak jak to umožňují dané podmínky ekonomické, kádrové a jiné.

Druhý charakteristický rys naší současné školské politiky je v tom, že pohlížíme na školskou a výchovnou problematiku v celé její komplexnosti, v celé její šíři.

Předmětem pozornosti naší školské politiky je samozřejmě jako vždycky především škola, jako hlavní garant výchovy dorůstajícího pokolení i dospělých generací. Ale nejenom ona. Zároveň s ní také všechny sociální faktory, zejména i dospělí, kteří mohou plnit ne pouze funkci předmětu, pasivního objektu našeho působení, ale mohou a musí plnit i funkci subjektu svého vlastního celoživotního vzdělávání. Kdybych to měl vyjádřit lapidárně, zhuštěně, mohl bych říci, že škola, společnost a mládež, to jsou tři hlavní činitelé, v jejichž rukou leží budoucnost naší výchovně vzdělávací soustavy.

Projevem tohoto komplexního přístupu je i veliká pozornost, jakou naše školská politika věnuje vzdělávání dospělých. Zdůrazňujeme, že nositeli systému celoživotního vzdělání jsou především státní školy, dále podniková vzdělávací zařízení a konečně kulturně výchovná a vzdělávací zařízení národních výborů a společenských organizací a institucí. Pokud jde o státní školy, působí v tomto systému především školy střední a vysoké, které organizují studium večerní, dálkové, externí, anebo i kombinované. Součástí systému dalšího vzdělávání pracujících po linii státních škol je také tzv. pomaturitní studium, určené pro absolventy středních škol, a tzv. postgraduální studium, určené pro absolventy vysokých škol. Konečně zdůrazníme ještě jako třetí složku vzdělávání pracujících po linii státních škol systém středních škol pro pracující, určených pro mladé dělníky, kteří chtějí získat úplné střední vzdělání, případně i možnost pokračovat ve studiu na škole vysoké.

* Přetiskujeme projev náměstka ministra školství ČSR prof. dr. Miroslava Cipra, DrSc. na poradě expertů evropských socialistických zemí, pořádané Evropským střediskem pro volný čas a výchovu v Praze ve spolupráci s UNESCO ve dnech 19.—23. 11. 1973. Porada se zabývala vztahem výchovy a vzdělávání dospělých ke změnám způsobu života. Pro závažnost této problematiky uveřejňujeme soubor nejdůležitějších příspěvků: Jindřich Filipec, *Životní způsob a vzdělání*; Blanka Filipcová, *Výchova a vzdělání v přeměnách lidského života*; Pavel Paška, *Výskum kulturního a společenského*

profilu obyvatelstva na Slovensku a jeho odrazu vo výchove dospělých; V. I. Tolstych, *Zvláštnosti vzdělávání dospělých v socialistické společnosti v podmínkách vědeckotechnické revoluce*; Geno Conkov, *O jednotě vzdělávání a výchovy dospělých za socialismu a formování socialistického životního způsobu*; Fred Staufenbiel, *Vzdělávání dospělých, kulturní úroveň a životní způsob*; György Fukász, *Životní způsob a vzdělávání dospělých*; Přemysl Maydl, *Socialistický způsob života a vzdělávání dospělých*.

Naše školská politika považuje za integrální součástí systému vzdělávání dospělých také sdělovací prostředky a výslovně ukládá řadu významných vzdělávacích a kulturně výchovných úkolů našemu tisku, televizi a rozhlasu.

Jsmo přesvědčeni, že teprve tehdy, budeme-li chápat vzdělávání dospělých jako systém, jako ucelený systém, budeme dosahovat žádoucích výsledků. Nesmíme se totiž spokojovat s pouhou představou, že vzdělávání dospělých může probíhat po linii různých, od sebe vzájemně izolovaných činitelů. Jde o to, aby všechny složky tohoto uceleného systému na sebe navazovaly a vzájemně se doplňovaly. Teprve v jejich koordinovaném působení je záruka, že v tomto systému nebude ani mezer, ani duplicit a že každý pracující v kterémkoli věku, na kterémkoli stupni svého základního vzdělání, ať pracuje na kterémkoli pracovišti, najde v tomto systému adekvátní příležitost ke svému dalšímu vzdělávání, odpovídajícímu jeho aspiracím, jeho potřebám a jeho možnostem.

Dokumenty červencového pléna ÚV naší strany výslovně zdůrazňují, že je nanejvýš potřebné, aby vedoucí odpovědní hospodářští pracovníci i vedoucí pracovníci jiných úseků, centrálními institucemi počínaje, si plně uvědomovali význam zvyšování kvalifikace, podněcovali pracující ke studiu a vytvářeli k tomu podmínky. Je rovněž nezbytné, praví se v dokumentu, stanovit, pro které technické a hospodářsko-administrativní funkce se bude požadovat absolvování pomaturitního, resp. postgraduálního studia jako závazný doplněk úplného středního, resp. vysokoškolského vzdělání. Toto bude promítnuto také do kvalifikačních katalogů technicko-hospodářských pracovníků.

Systém vzdělávání dospělých má u nás, v naší republice, poměrně starou tradici. Už před válkou existovala určitá zařízení sloužící mimoškolnímu studiu dospělých, ale teprve po r. 1945 a zejména po r. 1948 došlo k velikému rozmachu studia pracujících při zaměstnání, zejména formou dálkového, večerního a externího studia na středních a vysokých školách. Dosud platný školský zákon z r. 1960 obsahuje celou řadu významných ustanovení, zaměřených na kodifikaci různých forem vzdělávání dospělých. Tak zejména kodifikuje se zde

střední škola pro pracující jako zvláštní typ střední školy, kde si pracující doplňují a rozšiřují odbornou kvalifikaci a všeobecně i polytechnické vzdělání, pokud získali vzdělání základní, případně úspěšně vykonali závěrečnou učňovskou zkoušku. Tyto střední školy pro pracující existují doposud a je třeba říci, že nastává období, kdy znovu a ještě s větší intenzitou budeme tento typ, velice progresivní typ studia pracujících rozvíjet zároveň s rozvojem nového typu odborných učilišť pro přípravu mladých dělníků, učilišť, která poskytují a budou poskytovat zároveň s úplnou dělnickou kvalifikací i úplné středoškolské vzdělání s maturitou.

Vedle této školské linie existuje u nás i linie podniková, linie dalšího vzdělávání pracujících, které je zabezpečováno odbornými resorty buď z centra, nebo na úrovni krajů, popř. okresů nebo podniků. Zákonem z r. 1960 byly uvedeny v život tzv. podnikové technické školy při podnicích, které poskytují střední vzdělání, a tzv. podnikové instituty, které poskytují vyšší odborné vzdělání, speciálně zaměřené pro určitý obor, zároveň s potřebným vzděláním všeobecným. Školský zákon z r. 1960 kodifikuje i různé formy dlouhodobých a ostatních kursů závodních škol práce. A konečně otevírá i možnost rozvoje různých forem dalšího vzdělávání pracujících pro linii společenských organizací.

Rád bych uvedl ještě několik konkrétních informací o tom, jak se připravuje další rozvoj systému vzdělávání pracujících v naší republice. V České i Slovenské socialistické republice byly zřízeny komise pro vzdělávání dospělých, v jejichž čele jsou ministři školství. Nejsou to však komise, které by pracovaly pouze po linii školské. Jejich členy jsou přední představitelé podnikové sféry, přední hospodářští, veřejní a kulturní činitelé, zástupci různých resortů, zástupci společenských organizací, zástupci sdělovacích prostředků. Česká komise spolu se svou partnerskou komisí na Slovensku probírá základní otázky vzdělávání dospělých v naší zemi, hodnotí dosavadní výsledky na tomto úseku a rozpracovává koncepci směřující k zdokonalení systému vzdělávání dospělých. Součástí této koncepce je celá řada zásad, z nichž bych si dovolil připomenout zde aspoň některé.

Jednou z těchto zásad je zásada, že v základním, teoretickém a metodologickém pojetí výchovy a vzdělávání dospělých je nutno opírat se o principy vědecké pedagogiky, marxistické pedagogiky dospělých, jako specifické vědecké disciplíny v rámci všeobecné teorie výchovy a vzdělávání. To je velmi důležitá formulace, protože ona potvrzuje tu skutečnost, která se již *via facti* realizovala, že totiž vzdělávání dospělých představuje specifickou problematiku, která si zasluhuje, aby byla předmětem i specifického teoretického bádání. Přitom toto bádání musí respektovat zvláštnosti výchovy a vzdělávání dospělých, které spočívají zejména v odlišných výchovných metodách a prostředcích, jež souvisejí s odlišností společenské pozice, jež vyplývají z životních zkušeností a z praktických znalostí, z výrazových schopností a charakterových rysů dospělého člověka. Je určitý významný kvalitativní rozdíl mezi mladým, nedospělým člověkem a mezi člověkem dospělým. A nerespektovat tyto kvalitativní, psychologické, sociologické a jiné rozdíly by znamenalo sklouzávat z vědecké pozice na pouhé improvizování. Proto klademe tak velký důraz na to, aby se konstitovala a dál rozvíjela pedagogika dospělých jako relativně samostatná pedagogická disciplína, relativně samostatná součást toho, čemu říkáme pedagogické vědy.

Závažným teoretickým problémem je ten, který se na první pohled zdá být velmi jednoduchý, ale čím hlouběji jej rozebíráme a analyzujeme, tím zřejmější jsou složitosti a obtíže, které se při řešení tohoto problému staví do cesty. V návrhu koncepce perspektivního rozvoje systému vzdělávání dospělých definujeme dospělou osobu po dlouhých diskusích takto:

Za účastníka výchovy a vzdělávání dospělých považujeme za první fyzické osoby starší 18 let, které se dobrovolně přihlásily nebo byly se svým souhlasem vybrány a byly přijaty do jakékoli krátkodobé či dlouhodobé formy výchovy a vzdělávání dospělých, které ukončily docházku do základní povinné školy, která je u nás devítiletá, anebo získaly vzdělání na roveň postavené: dále nejsou ani v učebním poměru, ani nestudují v denních formách na různých typech škol, které poskytují střední, vyšší či vysokoškolské vzdělání.

A za druhé zahrnujeme do tohoto pojmu mladistvé pracovníky ve věku 16 až 18 let, a to v rozsahu, který bude ještě příslušnými předpisy specifikován.

Proč tak složitá definice? Protože musíme vyloučit z pojmu dospělý nebo pracující při zaměstnání studenta, který je starší 18 let, ale studuje třeba na vysoké škole. To na jedné straně. Na druhé straně musíme zahrnout do tohoto pojmu i lidi mladší 18 let, pokud již absolvovali základní povinnou školu a vstoupili přímo do pracovního procesu. Zatím ještě máme, i když ne veliké, přece jenom určité procento těchto mladých lidí, a ti zvlášť musí být předmětem našeho vzdělávacího působení, protože právě oni potřebují ještě další nejenom vzdělávací, ale také výchovnou péči společnosti.

A nyní ještě velice stručně k tomu, jaké formy vzdělávání dospělých u nás předpokládáme v rámci perspektivního rozvoje soustavy vzdělávání dospělých. Podle koncepce, která byla právě v těchto dnech projednána v české komisi pro vzdělávání dospělých, členíme způsoby a náplň výchovy a vzdělávání dospělých pracovníků na dvě oblasti: na přípravu dělníků a na další zdokonalování jejich pracovní způsobilosti, přičemž tato příprava může mít různé formy. Jednou z těchto forem je péče o mladistvé ve věku 16 až 18 let, kteří jsou v pracovním procesu, ale kteří ještě potřebují zvláštní péči. Předpokládáme, že v delší perspektivě budeme postupně realizovat desetileté všeobecné vzdělání pro všechnu mládež. Do té doby, než tento cíl bude uskutečněn, organizujeme pro absolventy základní školy ve věku 16 až 18 let zvláštní přípravné kurzy, které mají doplnit jejich základní vzdělání a zároveň je lépe připravit pro jejich praktické povolání.

Pro dospělé dělníky máme různé formy dalšího vzdělávání. Rozlišujeme tyto typy vzdělávání: *zaškolení*, které má velmi elementární úroveň; *zaučení*, které je poněkud na vyšší úrovni; *vyučení*, tj. takový způsob přípravy, který vede už k získání plné dělnické kvalifikace; *přeškolení*, tj. takový způsob přípravy, kdy vyučený dělník získává novou kvalifikaci, aby mohl přejít na nový výrobní program, na nový druh činnosti; *specializační příprava*; *dokškolení*.

Tyto pojmy jsou seřazeny v podstatě podle stupně náročnosti, čili nejméně náročné je zaškolení a nejnáročnější jsou ty formy, které jsou uvedeny na konci.

Pokud se týká ostatních pracovníků, rozlišujeme v nové koncepci tyto formy dalšího vzdělávání: *nástupní praxi* absolventů středních a vysokých škol, *cyklickou průpravu vedoucích* pracovníků a kádrových rezerv, *účelové školení*, *specializační přípravu* a *funkční doškolování*.

Chtěl bych zde dát aspoň rámcovou informaci jednak o dosavadním vývoji, jednak o současném stavu, jednak o perspektivách rozvoje systému vzdělávání pracujících. Garantem dalšího rozvoje tohoto systému jsou Česká a Slovenská komise pro vzdělávání dospělých v čele s ministry školství. Úkolem komisí je koordinovat celou soustavu vzdělávání dospělých a vytvořit z ní v duchu stranické linie ucelený systém. Chceme se vyhnout dvěma extrémům. Jeden extrém byl v tom, že bychom chtěli poškolštit celou soustavu vzdělávání dospělých a udělat z ní jakýsi strnulý systém s podrobně vypracovanými osnovami, systémem zkoušek atd. Druhý

extrém by byl v tom, kdybychom ponechali rozvoj vzdělávání pracujících naprosté živelnosti a nestarali se o jeho koordinaci. Proto považujeme za správné vypracovat takovou koncepci, která by měla určitou základní strukturální linii, ale která by zároveň byla dostatečně pružná, aby v ní každý pracující, každý dospělý našel to, co odpovídá jeho přáním, jeho možnostem, jeho potřebám. Proto také považujeme i nadále, jako už v minulosti, vedle linie školské a linie podnikové, za třetí rovnocennou, stejně významnou pro uskutečňování dalšího vzdělávání pracujících, linii, kde fungují především společenské organizace, linii kulturně osvětovou. Zde se uplatňují společenské organizace, např. SSM, ROH, Svazarm, Socialistická akademie, Vědecko-technická společnost atd., dále nejrůznější instituce kulturně osvětové a kulturně výchovné. Vycházíme z toho, že předpokladem úspěchu v rozvíjení naší soustavy vzdělávání dospělých je i vzájemná soustavná výměna zkušeností především mezi socialistickými zeměmi, ale i mezi socialistickými zeměmi a ostatními zeměmi.

Životní způsob a vzdělání

K některým filosofickým a metodologickým
přístupům jejich zkoumání

JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Téma „změny životního způsobu a vzdělávání dospělých“ otevírá problematiku dotýkající se jednoho z nejpálčivějších, a já bych řekl přímo alergických bodů člověka v současném světě. Není zajisté náhodou, že termíny „kvalita života“, způsob života a životní styl se staly poslední dobou velmi frekventovanými, a to nejen ve slovníku představitelů celé řady společenských, přírodních i lékařských věd, ale že také zdomácněly i v jazyce státníků a politiků takřka všech zemí světa.

Problém dobrého života je arci již po celá tisíciletí ústředním tématem filosofických úvah, avšak současný postulát „nové kvality života“ nicméně reflektuje některé nové souvislosti, specifické pro dějinnou situaci tzv. „druhého dvacátého století“: patří k nim mimo jiné dosažení určité uzlové čáry kvantitativních parametrů ekonomicko-technického růstu v industriálně vyspělé části světa, některé paradoxy jednání a heterogonie cílů společensky nezvládnutých produktů vědy a techniky, jakož i odlišnost forem jejich osvojování v současném světě, rozděleném do různých sociálně ekonomických soustav. Nemarxistické přístupy se štěpí v návaznosti na dvě odedávna polemizující filosofické tradice. Jedna vidí hrozbu v uplatnění omezené racionality karteziánského typu na člověka jako mechanismus, fyzikální či biologickou entitu, resp. funkci v systému a hledá spásu v různých formách spiritualismu. Druhá vidí chybu naopak v *nedostatečném* uplatnění takto pojaté racionality a usiluje o rozehrání takových samoregulačních či hyperkomplexních systémů, které by „domanipulovaly“ člověka ke štěstí. První se opírá převážně o duchovnědné, fenomenologické, hermeneutické a v poslední instanci teologické formy myšlení, druhá redukuje zkoumání kvality lidského života

na matematický kalkul a na přírodovědecký typ exaktnosti. Demonstrací *teologického* pojetí je například nedávná myšlenka kardinála Königa, který smysl hledání vyšší kvality života spatřuje v cestě k Bohu. Jinou, *filosofickou* konsekvenci této cesty — arci v podobě „ateistického“ náboženství — je Heidegger, který rovněž odmítá eferméřnost pouhého bytí a soudí, že jedinou autenticitou. dodávající pobytu člověka ve světě (Dasein) smysl a existenciální horizont skutečné důstojnosti, je — smrt.

Marxismus představuje teoretickou i praktickou kritiku obou těchto falešných interpretací života, které v různých formách představují přímou či nepřímou apologetiku statu quo. únik od skutečných řešení současných lidských problémů a křivé zrcadlení některých reálných konfliktů a strážní naší doby.

Ve světle materialistického pojetí dějin se ovšem otázka životního způsobu neřeší spekulativně, nýbrž na základě vědeckého zkoumání skutečných společenských vztahů s cílem jejich revoluční přestavby směřující k reálné inkarnaci ideálu všestranně rozvinutého člověka ve společnosti, v níž by svobodný rozvoj každého jedince byl podmínkou svobodného rozvoje všech. *Problému utváření socialistického způsobu života v podmínkách nastupující vědeckotechnické revoluce* je ve všech socialistických zemích věnována mimořádná pozornost jak ze strany vládních a stranických orgánů, tak ze strany předních vědeckých pracovníků. V této souvislosti jsou u nás také známy příslušné práce řady sovětských i některých dalších vědců, publikace profesorů Bestuževa-Lady, Gordona, Conkova, Manze. S velkým zájmem se u nás setkalo zvláštní monotematické číslo *Sociologického časopisu* věnované statím

*) Úvodní referát k poradě expertů socialistických zemí uspořádané Evropským střediskem UNESCO pro volný čas a výchovu ve dnech 19.—23. 11. 1973

v Praze na téma „Změny životního způsobu a vzdělávání dospělých“.

některých vědců socialistických zemí k problematice životního způsobu. Přirozené že je tu řada názorových, metodologických, ba přímo koncepčních odstínů, ale hlavní principy teoretického i praktického řešení tohoto cílového projektu budování socialismu musí být jednotné a společné. Sami jsme se pokusili formulovat některé tyto zásady v sovětsko-československé publikaci *Člověk — věda — technika*, připravené kolektivem dvou ústavů — AV SSSR a ÚFS ČSAV — a předložené nedávnému světovému filosofickému kongresu ve Varně. Opírali jsme se tu o pojetí způsobu života jakožto *kvalitativního komplexu zahrnujícího v sobě lidské činnosti a s nimi spjaté hodnoty a normy, jakož i potřeby a způsoby jejich uspokojování a vytváření*. Tento komplex je v podstatě determinován základní charakteristikou sociálně ekonomického řádu, materiálními podmínkami lidí a konec konců ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin. Je současně cílem i nástrojem světodějně přestavby lidské společnosti, která byla výstižně charakterizována L. I. Brežněvem na XXIV. sjezdu KSSS jako „*organické spojení vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy*“.

Výzkumy a především sám pohyb společenské skutečnosti dnes již natolik (i když mnohdy zatím teprve v zárodečné podobě) potvrzují rozbíhavost trajektorií i způsobu života v současném světě, takže dovolují formulovat následující hypotézu:

a) čím rychlejší tempo vědeckotechnického rozvoje socialistické společnosti, tím výraznější rozbíhavost (a tedy nikoli konvergence) způsobu života v kapitalismu a socialismu,

b) čím vyšší stupeň vědeckotechnického rozvoje ve spojení se socialismem, tím výraznější sblížování způsobu života v jednotlivých socialistických zemích, a tudíž i vyrovnávání rozdílů vyplynuvších z nerovnoměrnosti historického vývoje.

V tomto základním integrujícím rámci probíhá dialektický proces překonávání, přetváření a dílčího uchovávání některých specifických rysů životního způsobu, vázaných na kulturně historické tradice jednotlivých národů a etnických skupin tak, jak na ně v souvislosti s tradicemi andra-

gogiky upozornil ve svém příspěvku zasláném na tuto poradu prof. Samolovčev.

Ověření těchto hypotéz je mimo jiné také věcí dalšího rozvíjení mezinárodních komparativních výzkumů, které za poslední léta již snesly mnoho nezbytného empirického materiálu a bohaté zkušenosti teoretické, metodologické i organizační povahy. Jsou to ovšem zkušenosti jak pozitivní, tak i negativní. Sám princip srovnání a metody transnacionální komparace (neboť srovnání představuje plodný stupeň postupu poznání) jsou pochopitelně nejen nosné, ale z hlediska hlubšího poznání kteréhokoliv společenského jevu přímo nezbytné. Nutno ovšem překonat některé jejich dosavadní slabiny, tkvící začasť již v samém založení komparativních výzkumných projektů.

Jedním z příznačných příkladů je v tomto směru rozsáhlý výzkum vídeňského centra UNESCO, publikovaný pod vedením A. Szalaije pod názvem *The Use of Time* (Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries), Haag — Paris 1972. Nehodlám v této stručné poznámce podrobovat tuto práci celkovému rozboru a bylo by také neseriózní odbýt ji nějakým paušálním soudem. Obsahuje totiž obrovské kvantum cenných informací i některé velmi podnětné stati, ale sama výchozí koncepce zmíněného projektu prozrazuje nicméně některé obecnější problémy, které podobné výzkumy dosud charakterizují. Ponechávám pro tuto chvíli stranou způsob tendenci dezinterpretace empirických dat, k nimž se například uchyluje prof. Scheuch ve své stati zveřejněné v knize *Soziologie der Freizeit* (Köln 1972), kde výsledků celého tohoto pracovního výzkumu zneužívá k důkazu o jakési prý sbíhavosti „industriálních společností“. Je to příklad, jak zdánlivě čistý empirismus a navenek „antiideologický“ pozitivismus vyjevuje určitý zcela konkrétní, veskrze ideologický a v neposlední řadě *politický* interes. Leč budiž řečeno bez obalu, že možnost takového zneužití empirie je založena již v koncepci a metodách tohoto výzkumu samého. Tak například zvolený vzorek programaticky vyloučil oba třídní protipóly cibulovité struktury společnosti s falešným ujištěním, že prý jde o nepočtené, a tudíž zanedbatelné skupiny obyvatelstva. Tento koncepční „input“

produkuje nevyhnutelně a zcela programově informační "output", který jakoby potvrzoval teorii konvergence, ačkoliv deformace skutečnosti je založena již ve volbě vzorku. V současné kapitalistické společnosti totiž — jak známo — nejvyšší vrcholek sociální struktury a její nejnižší skupina (řekněme skupina 4 % nezaměstnaných) není pouze kvantitativní záležitostí, ale představuje strukturální, kvalitativní determinantu společenského celku a všech jeho složek a částí. Její vyčlenění představuje apriorní homogenizaci komparovaných vzorků, kde rozdíly podstatné a kvalitativní se tu pak jeví jako rozdíly nepodstatné a pouze kvantitativní. Řečeno vyhroceně: časový rozvrh dne zaměstnaných žen v kapitalismu se shledává více či méně obdobným ve srovnání s analogickými údaji zjištěnými u zaměstnaných žen v socialismu, ale propastné rozdíly *uvnitř* kapitalistické společnosti jsou a priori vy-
závorkovány!

Zásadní kvalitativní rozdíly odlišných společenských struktur jsou tak zasunuty na druhý plán, anebo dokonce úplně potlačeny. Nejde tu o náhodnou, singulární chybu, ale o obecnější tendenci prosazovanou již při vypracovávání projektů mnoha obdobných transnacionálních komparativních výzkumů. Tak například v rámci připravovaných diskusí o projektu komparativního výzkumu *Průmysloví dělníci a automatizace* vystupovali někteří američtí účastníci tohoto výzkumu s požadavkem, aby z části týkající se participace pracujících na rozhodování a řízení podniku byl v socialistických zemích vyloučen takový faktor, jako je závodní organizace komunistické strany, s odůvodněním, že v amerických podnicích nic takového pochopitelně neexistuje. Jenomže právě závodní organizace strany jsou jedním z podstatných nástrojů přímé a nepřímé účasti dělnické třídy a ostatních pracujících na řízení a rozhodování v socialistické společnosti. Vyloučení tohoto faktoru ze zorného pole komparace sice v duchu principu „ekonomie myšlení“ a formálně pojímaného postulátu „srovnatelnosti“ usnadňuje výzkumné srovnávací procedury, ale — a to je rozhodující — *deformuje obraz skutečnosti*.

Druhá slabina zmíněného výzkumu časového rozvrhu dne je spjata s jednostran-

nou orientací na kvantitativní údaje, která je poplatná pozitivistické sociologické vlně, označené kdysi dokonce Sorokinem jako nemoc „kvantofrenie a numerologie“. I to je ovšem nedostatek obecnější povahy, který negativně ovlivňuje úroveň a výsledky mnoha mezinárodních komparací. Podtrhujeme, že sledování kvantitativních údajů považujeme za nepostradatelný (a teoreticky i prakticky relevantní) moment vědecké analýzy sociální skutečnosti, avšak jeho úloha může být zhodnocena jen v dialektickém kontextu s kvalitativními a obsahovými komponentami, které teprve obnažují jejich hlubší smysl, společenský význam a dějinnou intenci.

Tento nedostatek se zvlášť projevuje při výzkumu takových fenomenů, jako je sledování mass-medií, kulturní aktivity, participace a zejména ovšem také aktivity spjaté se školním a mimoškolním vzděláváním. Srovnání počtu hodin, dní a let věnovaných v různých sociálních skupinách vzdělávání, je údajem velmi parciálním, chybí-li analýza *obsahu* šířených a osvojených informací, analýza výchovného a vzdělávacího cíle, analýza funkcí a významů vzdělávacích aktivit v celkovém kontextu různých sociálně ekonomických systémů atd. V Szalaiově výzkumu se například uvádí, že obyvatelé Osnabrücku (NSR) věnují za den v průměru 12 minut studiu, zatímco v Kazanlyku (BLR) a v Hoyerswerdě (NDR) studují prý jen 11 minut za den. Význam a skutečný efekt těchto položek tu přirozeně zcela uniká, protože je v rozhodující míře určován obsahem poskytované informace a jeho mnohotvárnými funkcemi uvnitř toho kterého sociálně ekonomického systému. Údaj o času věnovaném studiu v Osnabrücku a ve všech ostatních městech by musel být detailněji zkoumán z hlediska proporcí jednotlivých studijních oborů, a nejen to. Každý obor — některý více, některý méně — může poskytovat informace obsahové a funkčně velmi rozdílné, ba v některých případech protichůdné. Vyplývá to z poznatků i některých západních sociologů a andragogů. Tak například rozsáhlá práce o systému a obsahu politického vzdělání v NSR, publikovaná v r. 1972 Institutem M. Plancka pro výzkum vzdělávání (Max Planck Institut für Bildungsforschung), uvádí, že se tu vlastní společnost (tj. NSR)

líčí nekriticky a zcela bez sebereflexe jako „harmonický model“ a jako „centrum světa“: „Války a jejich důsledky jsou zmaličernčovány, ba dokonce negovány, skvělá vítězství zbožněna.“ Politická situace Výmarské republiky se líčí tak zmateně, že „nacionální socialismus se musí jevit jako plausibilní řešení“. (Citované dílo, s. 6–8.)

Nám v této souvislosti šlo o to, konstatovat, že fundamentální zhodnocení kvantitativních údajů o časovém rozvrhu dne závisí zejména u některých sledovaných aktivit, jako je vzdělávání, *především na obsahové analýze*. Ta také stanoví, co ten který údaj znamená v rámci transnacionálního komparativního výzkumu. A také teprve na výsledku této obsahové a komplexní analýzy bude záviset, jak ten či onen kvantitativní údaj či četnost budeme hodnotit a zda dokonce v některých případech tu neplatí zásada „*čím víc, tím hůř*“.

Všechny tyto kritické poznámky k problematice některých dosavadních komparativních výzkumů typu kapitalismus-socialismus nevznášíme z nějaké zásadně zamítavé pozice vůči myšlence komparace vůbec. Právě naopak. Smysl kritiky těchto slabin je *konstruktivní* a chce přispět *k dalšímu rozvíjení úsilí o jejich pozitivní překonání a o vypracování důsledně vědecké koncepční, metodologické a interpretační základny*. Je příznačné, že také pravidelná porada ředitelů filosofických a sociologických ústavů akademií věd socialistických zemí v Bukurešti stanovila jako téma svého příštího zasedání v Moskvě otázku životního způsobu v jeho filosofických, axiologických, sociálních a historických souvislostech a výhledech do budoucna. Samozřejmě že postižení tak komplexního jevu, jako je způsob života, nutně předpokládá *interdisciplinární a multidisciplinární přístup*. To platí samozřejmě i pro výzkumy komparativní. Zásadní význam tu má výzkum *ekonomický*, který podtrhuje nutnost soustavného zkoumání souvislostí mezi výrobou a spotřebou, mezi světem práce a oblastí volného času, mezi trendy životní úrovně a utvářením životního způsobu lidí. Bude proto třeba v našich sociologických výzkumech více přihlížet k závažnému společenskovědnímu úkolu, koordinovanému v rámci komplexního výzkumného programu RVHP a týkajícího se *rozvoje životní úrovně v jednotlivých socialistic-*

kých zemích. Zkušenosti potvrzují, že právě takovéto klíčové problémy společenských věd, jako je problém vývoje sociální struktury, problém společenského plánování a řízení, problém sociální prognostiky a podobné, lze s plným úspěchem řešit jen v rámci takovéto integrace vědeckého potenciálu všech socialistických zemí. Tomu také slouží dobře se rozvíjející práce problémových komisí mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí, jejichž desetileté působení bylo právě před měsícem kladně zhodnoceno na poradě představitelů všech zúčastněných akademií věd ve Varšavě. V oblasti společenských věd je v tomto rámci rozpracováno 7 zásadních vědeckých problémů a zdá se, že postupem času bude prospěšné navrhnout ustavení problémové komise k otázkám výzkumu socialistického životního způsobu a s tím související otázky socialistické kulturní revoluce. Samozřejmě, že rozvoj vědecké integrace socialistických zemí není překážkou širší mezinárodní vědecké spolupráce mezi zeměmi s různým společenským zřízením. Je možno naopak konstatovat, že právě společné výzkumné programy vědců socialistických zemí vytvářejí solidnější bázi pro výzkumy v širším měřítku, což v plném rozsahu platí také o mezinárodních srovnávacích výzkumech.

Otázka vzdělávání — jeho výzkumů i praktických reforem — je integrální součástí tohoto komplexu otázek, a proto i tato porada expertů socialistických zemí si stanovila jako svůj cíl učinit ve výše uvedených směrech konkrétní pokroky. Zdá se, že v první etapě by to měly být pokud možno koordinovaně koncipované *případové studie* (case-studies) k uvedené problematice, systematická *výměna anotací, dat a informací*, která by přispěla k *vypracování společného metodologického a kategoriálního aparátu*, k vyjasnění a rozvinutí vědecké komparistiky a k *uskutečnění fundamentálního projektu výzkumu vzdělávání v zúčastněných socialistických zemích*.

Jen tak založený a přitom longitudinální výzkum může ve vývoji vzdělávacích procesů oddělit obecné od specifického, zákonité od náhodného a obnažit přitom základní tendence a dnes ještě ne zcela rozvinuté rysy a hodnoty, které však skládají

ve svém úhrnu osvojení vědeckotechnické revoluce naší doby v rámci vyspělé socialistické společnosti.

Na tomto poli je celá řada otevřených otázek. Nejpresvědčivějším způsobem kritiky teorií, jež považujeme za nesprávné, je právě pozitivní, tvůrčí řešení těchto otázek. Svědčí o tom mimo jiné i publikace a výsledky výzkumů, které v tomto oboru byly v našich zemích dokončeny. Kromě takových otázek, které jsou nadhozeny v tezích příspěvků pro tuto konferenci, nastoluje vztah vzdělávání a životního způsobu některé další neméně palčivé a diskusní problémy. Jmenuji namátkou jen některé:

a) Všechny výzkumy potvrzují výrazný vliv faktorů vzdělání na životní způsob jednotlivých kategorií obyvatelstva, jejich hodnotových orientací a životního běhu. Tento nesporný vliv vede k renesanci veskrze idealistické iluze o spásné roli osvěty a pedagogiky dospělých, vyjádřené například v poslední práci G. Friedmanna. Jaké jsou skutečné možnosti, ale jaké jsou také meze výchovného a vzdělávacího působení na myšlení a hlavně na jednání lidí?

b) Proces vědeckotechnické revoluce vyvolává v globální historické tendenci zákonitě růst vzdělanosti obyvatelstva. Tento proces však není přímočarý a jednorázový. Výzkumy potvrzují, že například období částečné automatizace vyvolává nikoli všeobecný vzestup kvalifikačních nároků, ale že vede k *vzestupu* kvalifikace některých nepočetných profesionálních skupin a naproti tomu ke *stagnaci* (ba nezdědká k *regresi*) kvalifikace dosti značné části osazenstva částečně automatizovaných podniků. Jaké důsledky plynou z tohoto přechodného období „kombinované technologie“ pro vzdělanostní strukturu a pro její vliv na životní způsob?

c) Max Kaplan vychází převážně ze zkušeností své, tj. kapitalistické společnosti, dospěl k závěru, že školský systém prý připravuje člověka spíše pro vydělávání peněz než pro vedení vskutku plnohodnotného života.¹ Jakými cestami zajišťuje socialistická společnost — v tomto přechodném období — překlenutí dílčí a dočasně diskrepance mezi diferencovanými kvalifikačními nároky profesionální sféry a mezi zcela vyrovnanými nároky na občanskou

a světónázorovou informovanost všech pracujících bez rozdílu?

d) V čem je podstata ideálu všestranně rozvinutého člověka a jak vypadá výsledek konfrontace tohoto programového konceptu s reálnými zdroji a možnostmi jeho uskutečňování v současné a nejbližší nadcházející etapě? Jak fungují nástroje a stimuly (od ekonomických přes kontrolní a legislativní po výchovné) při utváření nového způsobu života, jaká má být strategie a taktika tohoto procesu, jak lépe využívat přednosti *celospolečenského řešení* problémů lidského života, umožněného socialistickými společenskými vztahy? Jak na tomto základě nejracionálněji uspokojovat, ale hlavně, jak co *nejefektivněji utvářet a zušlechťovat* skutečné lidské potřeby?

e) A nakonec jen ještě poslední otázka v podobě citace myšlenky Jürgena Kuczynského, která má své racionální jádro, i když jistě každý z nás k ní bude mít své oprávněné výhrady: „Je to náhoda, že Marx (v *Grundrissech*) hovoří *napřed* o uměleckém a *teprve pak* o vědeckém vzdělávání? A když Volkov říká, že svět komunismu bude „světem vědy“, což nebude možno rovněž říci, že to bude „svět krásy“ či „svět morálky“? Poté, co všichni budou materiálně uspokojeni podle svých potřeb, vyvstane možnost, že si případně lidé řeknou: „V příštím desetiletí položíme menší důraz na další vývoj vědy a větší váhu na rozkvět umění?“²

Při hledání odpovědí na všechny tyto a další otázky nám v duchu známé Marxovy myšlenky nejde pouze o interpretaci a poznání všech těchto jevů, ale především o *praktickou kvalitativní změnu* světa a společnosti ve směru důsledně humanistického zvládnutí vědeckotechnické revoluce. Opíráme se přitom o vyšší typ racionality, umožňující adekvátní uchopení dějin jako přírodně historického procesu včetně vytvoření podmínek postupného osvobození a reálného znásobení úlohy společenského subjektu. Ve světle takto pojaté racionality při utváření nového způsobu života člověk nestojí proti všeobecné a všesvětové hrozbě všech systémů bez rozdílu, jak se například domnívá Lefebvre a jemu podobní, právě tak jako ne každý systém může přispět k vyjevení a všestrannému rozvinutí

¹ Kaplan, M.: *Leisure and Design*. Leisure Studies Program University of South Florida, cyklostyl, 1972, s. 10.

² Kuczynski, J.: *Wissenschaft Heute und Morgen*. Berlin 1973, s. 144.

oněch schopností, které odlišují člověka od všech ostatních jsoucen. Nevidíme řešení v pouhém přezbrojení světa věcmi, v jakési „Retooling či Deschooling Society“, jak o ní hovoří Ivan Illich, protože člověk není primárně ohrožen věcmi či přemírou poznatků, ale působením věcí a poznatků prostřednictvím lidí a jejich *třídně antagonističtých* vztahů.

1. Uplatnění marxisticko-leninského typu racionality etabloje a stimuluje utváření takového subjektu jednání, jehož mohutnost je nikoli omezována, ale právě naopak umocňována *společenskými institucemi* (socialistický stát, komunistická strana apod.) pojatými jako dialektický systém. Není to tedy žádný samoregulační circulus v duchu politologického behaviorismu, ani žádný mechanismus stojící nad lidmi a proli nim. Jeho dialektická povaha je spjata s vědomím jak historické nezbytnosti, tak i historické přechodnosti sebe sama. Umocňující úloha těchto institucí je mimo jiné dána i tím, že jsou společensky vyjádřenou formou obecnosti vědění a tendencí k syntéze kolektivního poznání, decize a akce ve smyslu mnohotvárné účasti všech členů společnosti na tvorbě dějin a sebeuskutečňování člověka.

2. Nový dějinný subjekt překonává ve-dlejší, nechtěné a živelné účinky při uplatňování vědeckotechnického rozumu v procesu jeho zprostředkování nikoli únikem k „pacifikaci lidské existence“, nýbrž naopak celospolečenskou mobilizací talentů k systematickému stupňování mohutnosti těchto materiálních a informačních nástrojů současného vědeckotechnického bádání.

3. Základní intenci jednání založeného na tomto marxisticko-leninském typu racionality je sebeutváření postupně stále všestrannější osobnosti člověka, a to nikoli pouhou osvětou a pouhým přesycováním světa věcmi, nýbrž především cestou revoluční komunistické „převýchovy“ společenských poměrů a celého komplexu podmínek lidského života. Nejde tu o pouhé naplňování jakéhosi esenciálního archetypu člověka vůbec, ale o proces celospolečensky zprostředkovaného uskutečňování člověka v dimenzi nekonečně otevřeného systému, rozevírajícího stále více času a pro-

storu pro aktivity, které nelze nahradit věcnými aparaturami.

Tato alternativa ve vývoji životního způsobu se neuskutečňuje jako jednorázový skok, ale je to složitý, rozporuplný a klikatý dějinný proces. Roste však naděje, že lidstvo nejen přežije, ale že přežije na úrovni nevyčerpatelných, známých i dosud neznámých možností své rodové podstaty. Nová kvalita života nečeká na člověka v „království nebeském“, ani mu nemůže být dána shůry jako dar. Není na prodej ani zadarmo. Vskutku nový a vpravdě lidský, tj. socialistický způsob života vzniká pouze jako dílo lidí v takovém spojení vědeckotechnické revoluce a socialismu, které se ve světle současné doby jeví nejen jako osvobození, ale přímo jako akt sebezáchovy lidského rodu.³

Резюме

Филипец И.: Образ жизни и образование. К некоторым философским и методологическим подходам к их изучению.

В свете материалистического понимания истории вопрос об образе жизни решается не спекулятивно, а на основании научного исследования подлинных общественных отношений с целью их перестройки для общества, в котором свободное развитие каждого индивида является условием свободного развития всех.

Мы исходили из понимания образа жизни как *качественного комплекса, включающего в себя деятельность людей и с нею связанные ценности и нормы, а также и потребности и способности их удовлетворения и формирования*. Этот комплекс определяется, в сущности, основной характеристикой общественно-экономического строя, материальными условиями людей и, в конце концов, экономическим положением отдельных общественных классов и групп.

Автор далее выдвигает гипотезу о расхождении в образе жизни в современном капитализме с одной стороны и в развитом социализме с другой, а равно и о развивающейся интернационализации образа жизни в странах социалистического содружества. Эти процессы тем ярче, чем выше степень внедрения научно-технических достижений в рамках развития социализма и перехода к коммунизму.

Проверка этих гипотез является, помимо прочего, и делом дальнейшего развития международных сравнительных исследований, которые за последние годы накопили множество необходимого эмпирического материала и богатый опыт теоретического, методического и организационного характера. Опыт и положительный и отрицательный, конечно.

³ Zásadní přínos k marxistickému pojetí této problematiky představuje stať G. J. Glezermana, *Lenin a utváření socialistického způsobu života*

(Kommunist 1/1974), která ve všech podstatných bodech odpovídá našemu stanovisku.

Смысл критики слабых мест сравнительных исследований носит конструктивный характер и хочет быть вкладом в дело дальнейшего развития усилий в пользу их положительного преодоления и выработки последовательно научной концептуальной, методологической и интерпретационной базы. Развитие научной интеграции социалистических стран не является препятствием для более широкого международного сотрудничества между странами с различным общественным строем. Наоборот, она создает более солидную и прочную основу для исследований в более широком масштабе, что полностью относится и к международным сравнительным исследованиям.

Проблема образования, его изучения и практических реформ, является составной частью этого комплекса вопросов и проблем, и поэтому является очень важным поставить цель добиться конкретного прогресса в этом направлении. На первом этапе следовало бы, поскольку это возможно, координировать разработку частных исследований, обеспечить систематический обмен аннотациями, данными и информацией, который способствовал бы разработке общего методологического и категориального аппарата, разъяснению задач и развитию научной компаратистики, созданию фундаментального проекта исследования образования в заинтересованных социалистических странах.

Summary

Filipec J.: The Way of Life and Education. A Contribution to Certain Philosophical and Methodological Approaches to their Investigation.

In the light of the materialist concept of history, the question of the way of life is not solved in a speculative manner but on the basis of the scientific research of existing social relations, with the aim of transforming them in a society in which the free development of every individual is the condition underlying the free development of all. We found our concept of the way of life as a qualitative complex involving human activities and values and standards linked therewith, as well as human needs and the manner of the satisfaction and creation thereof. This complex is fundamentally determined by the basic characteristics of the socio-economic system, the material conditions of people and

last but not least by the economic position of the individual social classes and groups.

The author sets further the hypothesis of the divergence of the way of life in the contemporary capitalism on the one hand, and in the develop socialism on the other hand, as well as the proceeding internationalization of the way of life in the countries of socialist community. These processes are the more marked, the higher is the degree of applying the achievements of scientific and technical progress within the development of socialism and transition to communism.

The verification of these hypotheses is a matter of the further development of international comparative research projects which over the recent years have collected a large sum of necessary empirical material and a great amount of theoretical, methodological and organizational experience. The experience gained has been both of a positive and negative character.

The sense of criticizing these weak points is constructive and endeavours to contribute to the further development of efforts concerning their positive overcoming and the elaboration of a consistently scientific conceptual, methodological and interpretation basis. The development of scientific integration of the socialist countries is evidently no obstacle in the way of expanding international cooperation between countries with different social systems. On the contrary, it establishes a more solid basis for research work on a wide scale; this is also true to the full of international comparative research projects.

The question of education, research and practical reforms thereof, is also an integral component of this complex problem and that is why it is extremely important to aim at achieving concrete progress in the above mentioned field. It appears that — if possible — the first stage should include case studies with a coordinated concept related to the respective problems, a systematic exchange of annotations, data and information serving the establishment of a joint methodological and classification system, as well as the clarification and development of scientific theory on comparative research, the realization of a fundamental research project in the field of education in the respective participating socialist countries.

1. Změny ve způsobu života

V průmyslově vyspělých zemích současného kapitalismu i socialismu mění se — méně výrazně či výrazněji, v dílčích aspektech (komponentách) či v celém komplexu, na povrchu či v nehlubinnějších vztazích — způsob života.

Základním zdrojem změn v kapitalistických zemích je především rozvoj vědy a techniky probíhající na půdě kvalitativně nezměněného společensko-ekonomického systému. V té míře, v jaké proměny ve způsobu života závisí na společenských poměrech, musí tedy v tomto systému docházet k pohybu v kruhu, k opakování, k utváření v podstatě omezených předpokladů ke změně.

Spojení vědeckotechnické revoluce s revolucí socialistickou mění postupně a radikálně všechny materiální i společenské podmínky života lidí a vytvářejí předpoklady pro formování socialistického způsobu života. Socialistické země jako společnost přechodu od kapitalismu ke komunismu představují stále se vyvíjející systém, v němž i způsob života krystalizuje v novou kvalitu, procházející řadou vývojových etap.

Uvedené premisy opravňují k hypotetickému závěru; životní způsob v kapitalistické a socialistické společnosti se rozvíjí po různých trajektoriích, jejichž rozbihavost bude vědeckotechnickým pokrokem dále umocňována.

Samozřejmě, že tím se nevylučují, ale naopak předpokládají určité obdoby, jejichž míra i podstata je proměnná v čase.

Mezi ně patří i skutečnost, že *změny ve způsobu života objektivně vyžadují růst vzdělanosti, určitou přípravu nejen pro práci, ale i pro ostatní sféry životní aktivity.*

Není tak příliš vzdálená doba, kdy hlav-

ním „vychovatel“ a „vzdělávatel“ byl sám život;¹ dnes je třeba naléhavě formulovat požadavek *nejen výchovy a vzdělání pro práci, ale pro celý život.* Dnes platí, že „škola života“ je o to účinnější, o co lépe je člověk vyškolen.

Akcelerace společenských změn, které v řadě komponent životního způsobu vyvolávají hraniční situaci, kdy kvantitativní proměny vyvolávají kvalitativní zvraty, zkomplikování vztahů ve všech sférách i v celku společenské skutečnosti, související s procesem jejího zespolečňování, vzrůst rozhodovacích situací a jejich variability, vyžadují pro jednání v kterékoliv oblasti společenského života *připravu.* Tradice či prostá zkušenost již nestačí. Ovšem o tom, zda výchova a vzdělávání přispívají ke znásobení schopností aktivního jednání či jsou naopak nástrojem prohloubené manipulace člověka, rozhoduje konec konců opět společenský kontext.

2. Úloha výchovy a vzdělávání v proměnách lidského života

Vzdělávání se stalo od konce druhé světové války odvětvím největší světové aktivity. Podle rozpočtů je na druhém místě veřejných výdajů na světě, ihned za výdaji na zbrojení.²

Míra vzdělání, kterého se dostává populaci, stejně tak jako míra diferencovanosti, v jaké se různým vrstvám dostává, patří mezi ty faktory, jež výrazně zasahují do utváření lidského života. V tomto smyslu je ovšem situace ve světě velmi rozdílná, a to nejen mezi zeměmi průmyslově vyspělými a nerozvinutými, ale také mezi zeměmi kapitalistickými a socialistickými.

Propastnou rozdílnost ve vzdělanostní úrovni lze měřit skutečností, že na světě je stále okolo jedné třetiny negramotných,

¹ Zásada povinné školní docházky v naprosté většině zemí není starší než několik desetiletí či dokonce let a dvacet zemí na světě ji doposud neza-

vedlo (Zpráva Mezinárodní komise UNESCO, 1973).

² Zpráva Mezinárodní komise UNESCO, 1973.

zatímco v některých jeho částech se nastojuje možnost prodloužení povinné školní docházky na úroveň vysokých škol.³

Přes permanentní diskuse o funkci vzdělávání v procesu demokratizace společnosti zůstává vzdělávání v kapitalistických poměrech nástrojem udržování třídní nerovnosti a námitky proti školskému systému jako baště konzervatismu, vedené z pozic radikální kritiky, ústí až ve volání po jeho likvidaci.⁴

Uprostřed teoretických, ideologických a politických střetů o cíle, společenské poslání, obsah, optimální institucionální výstavbu vykristalizovalo obecné vědomí, že je třeba vytvářet předpoklady pro celoživotní vzdělávání; jinak nebude možno uspokojit nároky, jež klade na člověka — pracovní sílu — rozvoj vědeckotechnické revoluce.

Daleko méně je však akcentována společenská potřeba vytváření předpokladů výchovy a vzdělávání nejen *po celý život, ale pro celý život*. A pokud ano, pak je většinou artikulována pod vlivem filosofických a sociologických koncepcí, které přisuzují, zcela v duchu tradic buržoazního myšlení, výchově a vzdělávání primární dějnotvornou roli.

„Ostrý konflikt mezi technickým úspěchem a sociálním selháním,“⁵ rozpor mezi výsledkem a očekáváním,⁶ který musí dnes konstatovat průmyslově nejvyspělejší kapitalistické společnosti, stimuluje společenskou vědu k tomu, v nových variantách předkládat starou recepturu: buď prohloubení technické racionality, která vládne světu, v němž člověk se mění v manipulovatelný a manipulovaný objekt, nebo intelektuální či morální „vzpoura“ subjektu,

který je mimo skutečné přírodní a společenské determinace.⁷

Tyto filosofické a sociologické koncepce, jež leží v základech různých pojetí výchovy a vzdělávání, mají jeden styčný bod: sociální rozpory, které vyplývají z rozvoje vědy a techniky v poměrech buržoazní společnosti, interpretují jako obecné konflikty techniky a společnosti, techniky a člověka a tam, kde jediným reálným řešením je revoluční změna poměrů, dosazují pseudořešení spočívající v idealistickém přecenění role rozumu, morálky, osvěty, výchovy, vzdělávání.

Paradoxním způsobem pak tytéž koncepce, které přisuzují výchově a vzdělávání dějinné role, jež prostě objektivně nehrají a nemohou hrát, zamlžují tím zároveň společenskou skutečnost, v níž reálný zájem na rozvoji člověka nepřekračuje hranice vymezené jeho funkcí pracovní síly a imperativem zisku, skutečnost, kde žádné jiné potřeby než ty, jež jsou přeměnitelné v zisk, nemají naději na život.⁸

V socialistické společnosti, která uskutěčnila revoluční převrat poměrů, se minimalizuje nebezpečí mystifikace dějinné role výchovy a vzdělávání, jež v sobě obsahuje i moment jejich diskreditace, aby o to výrazněji se uplatnila jejich skutečná přetvářející síla.

Rozvoj a úspěchy socialistických zemí v této sféře jsou nesporné.⁹ Socialistická společnost „je zákonitě mnohem dříve a širše otevřena pro vzestup vzdělání než kapitalistický systém na stejné úrovni výrobních sil,“¹⁰ neboť od samého počátku své existence reflektuje dvojí funkci vzdělávání, jež je nejen přípravou pro povolání, ale

³ Schaff, A.: *Bildung in einer automatisierten Gesellschaft*. In: *Qualität des Lebens*. Bildung. Frankfurt am Main 1973, s. 96.

⁴ Illich, I.: *Nutnost zbavit společnost škol*. Dokumenty Mezinárodní komise UNESCO.

⁵ Brzezinski, Z.: *Between two Ages*. New York 1970, s. 220.

⁶ „Žádná jiná společnost se nikdy nezabývala tolik svým vlastním duševním zdravím a nepokoušela se tak silně aplikovat vědecké principy v celkovém stylu života... Výsledek je bohužel v rozporu s očekáváním. Právě ve společnosti hojnosti, s jejím uspokojováním biologických potřeb, redukci napětí, výchovou a podmiňováním pomocí vědeckých technik došlo k neočekávanému vzestupu duševních chorob, zločinnosti mladistvých, zločinů páchaných nikoliv z nouze, ale pro zábavu, k vážným problémům s volným časem automatizované společnosti a ke vzniku nových forem duševních poruch, které diagnóza označuje jako existenciální choroby, zhoubnou nudu, sebevražedné neurozy důchodců apod., což jsou ve skutečnosti všechny příznaky nemocné společnosti.“ Ludwig von Bertalanffy: *Člověk, robot a myšlení*. Praha 1972, s. 48–49.

⁷ Tak Fourastie spoléhá na to, že sám další rozvoj

vědy a techniky vyřeší většinu lidských problémů. Friedmann vidí záchranu v novém projektu skutečné výchovy, která vytvoří nového člověka. Marcuse volá po změně, jež přispěje k transformaci člověka v nový, „autodeterminovaný“ subjekt. Bertalanffy považuje morální výzvy k jedincům za zcela neúčinné a základní problém vidí v tom, jak rozšířit morální kodexy na vyšší společenské útvary. „Většina aktuálních potřeb společnosti a lidských společností může být přeměněna v rentabilní obchodní příležitost“. (Drucker, P. F.: *La formation des dirigeants d'entreprise*. Paris 1971, s. 134.)

⁹ Jsou například v citované zprávě UNESCO konstatovány zejména ve vztahu k rozvoji sovětského vzdělávacího systému.

¹⁰ Filipiec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha 1972, s. 73. Tato teze je doložena tabulkou, v níž se srovnává počet studentů a učitelů na 10 000 obyvatel, výdaje na vzdělání z národního důchodu s úrovní výrobních sil (výjádřenou GNP per capita). Vezme-li se za základ srovnání kritika růstu vzdělání v USA v poměru k dosaženému GNP per capita, pak pro různé země v r. 1964 se objevují ve vztahu k USA relativní hodnoty uvedené v tabulce na str. 238.

i nástrojem formování nového, socialistického člověka, nového způsobu života, nástrojem, který otevírá možnosti přístupu ke kultuře v nejširším slova smyslu. Nikoliv ovšem ve smyslu substituování změny společenských poměrů, ale naopak jako *prostředek adekvátního osvojení si* nových poměrů, nových možností, jež v sobě zahrnuje jak komponentu poznávací, tak komponentu akční.

Dějinná *intence*, kterou tento vývoj sleduje, je vytvoření takových životních podmínek, takového způsobu života, který umožňuje, aby člověk se rozvinul v *aktivní, tvůrčí, všestrannou* bytost. „Všestranné uskutečňování individua přestane být v představě ideálem..., až individua budou moci kontrolovat vlivy světa, které naléhavě požadují od individuí, aby skutečně rozvíjela své vlohy...“¹¹ Jakákoliv představa, že tento dějinný cíl je dosažitelný v blízké budoucnosti, oslabuje ovšem automaticky nezbytnou orientaci na vyjasňování zprostředkujících etap, odkrývání rozporů. jejichž řešení je pro skutečné přiblížení se cíli rozhodující.

3. Některé problémy utváření socialistického způsobu života ve vztahu k výchově a vzdělávání

Vzdělávání pro práci a ostatní život. Co pod tímto pojmem rozumíme?

Přípravu pro všechny společensky důležité aktivity, které zároveň přispívají k rozvoji lidské osobnosti: vzdělávání pro práci (s respektováním jak jejího odborně technického, tak sociálního rozměru), pro společensko-politické aktivity, pro volný čas (zahrnující aktivity manuální, fyzické, kulturní, sociální), pro život v rodině.

Rozlišení dvou funkcí vzdělávání odráží dvě stránky v postavení člověka ve společnosti, který je jednak výrobní silou, jednak vlastním smyslem, „účelem“ společenského vývoje, dvě stránky, jejichž vztah je podmíněn ekonomicky.

Míra protikladnosti, rozpornosti či identity uvedených funkcí vzdělávacího procesu má tedy složité společenské zprostředkování. Kapitalismus rozvinul přípravu pro práci jako klasickou a dominantní funkci vzdělávacího procesu ve společnosti, které se zajímá o člověka především jako o pracovní sílu. V komunistické společnosti s plně rozvinutou vědeckotechnickou revolucí budou potřeby kladené na člověka – výrobce a sebezvojové potřeby člověka se sblížovat a prolínat – a s tím i obě funkce výchovného a vzdělávacího procesu.

V každé etapě vývoje socialistické společnosti je tedy nezbytné analyzovat jejich vzájemný vztah s ohledem na to, v kterém místě spojnice mezi uvedenými dvěma

Pokrač. pozn. 10

Země	Relace mezi počtem studentů na 10 000 obyvatel a GNP na hlavu (USA = 100)	Relace mezi počtem učitelů na 10 000 obyvatel a GNP na hlavu (USA = 100)	Relace mezi výdaji na vzdělání z národního důchodu a GNP na hlavu (USA = 100)*
USA	100	100	100
Velká Británie	59	86	120
Francie	68	95	93
NSR	48	89	88
Belgie	61	98	106
Holandsko	102	99	130
Itálie	64	107	136
Rakousko	90	103	119
Řecko	105	95	94
SSSR	178	110	171
ČSSR	106	105	128
Polsko	121	113	150
Maďarsko	80	102	115
Bulharsko	186	138	137

* Použito regresivní škály, která předpokládá nikoli lineární, ale klesající přírůstky, jak to odpovídá křivce USA.

¹¹ Marx, K.: *Německá ideologie*. Spisy, sv. 3. Praha 1958, s. 293.

„body“ se nalézáme. V této souvislosti chceme naznačit několik otevřených problémů.

a) V různých vývojových etapách nároky na růst vzdělání inspirované tempem či pronikavostí změn v různých sférách života mohou být značně odlišné. Například lze vyslovit hypotézu, že v současné fázi nároky na růst vzdělání vyplývající ze společenských změn jak uvnitř pracovní sféry, tak mimo tuto sféru rostou rychleji než nároky spojené s technickými inovacemi, jsou však obtížněji vyjádřitelné, neboť nejsou vždy vázány na profesní systém.

b) Rozdíly se mohou projevit i z hlediska diferenciací potřebného vzdělání. Sféra práce (s nepřekonanou dosud dělbu práce) vyžaduje a ještě dlouho bude vyžadovat diferencovanou vzdělání (nejen obsahově, ale i co do úrovně). Na druhé straně v některých jiných sférách života se podmínky natolik přibližují,¹² že jejich plné osvojení by vyžadovalo rychlejší překonávání existujících diferencí ve vzdělanosti úrovně.

c) Rozdílnosti vyplývají i ze způsobu, jakým je pracovní a mimopracovní sféra spojena se vzdělávacím procesem. Plně institucionalizovaná pracovní sféra je schopna lépe artikulovat a prosazovat svoje požadavky na změny ve vzdělávacím procesu, jež jsou adekvátní jejím měnícím se potřebám. Sféra mimopracovní, institucionalizovaná jen částečně (příčemž vztah mezi těmito institucemi a člověkem je pochopitelně velice volný — chodit do zaměstnání je nezbytné a povinnost, jejíž plnění je společností sankcionováno, navštěvovat divadlo, sportovní zařízení je do značné míry věcí individuální volby), je daleko méně schopná artikulovat své požadavky na vzdělávání přiměřené společenským změnám. Vzdělávací proces ve vztahu ke společenským změnám neprovedl ještě dostatečně onen nezbytný obrat, jehož jsme svědky zejména ve vztahu k odborně technické dimenzi pracovního procesu, totiž *nevycházet v obsahové orientaci pouze z imanentního pohybu vědy a jednotlivých*

*vědních disciplín, ale reagovat na změny v samotné společenské realitě.*¹³

Z hlediska formování životního způsobu to znamená reagovat zejména na ty oblasti, kde změněné podmínky otvírají největší možnosti proměn ve vlastním lidském životě a kde vzdělávání může *napomoci jejich aktivnímu a tvůrčímu osvojení*. Vzdělání je tedy jednou z nutných, nikoliv však dostačujících podmínek; jeho nedostatek je však reálnou bariérou osvojení si nových možností, jež se otvírají zejména:

1. ve sféře participace na řízení společenských procesů (v podniku i lokalitách, ve společenských organizacích politických i zájmových, ve sféře produkce hodnot i jejich spotřeby);
2. v rozšiřující se sféře volného času, jež je pouze potenciálním prostorem pro rozvoj osobnosti;
3. ve změněných podmínkách rodinného života (zbaveného vlivu soukromovlastnických vztahů, spojeného s novým postavením ženy, s proměnou vztahů mezi rodiči a dětmi).

d) Přitom ovšem je třeba vzít v úvahu, že zatímco v oblasti práce existuje a funguje spojení mezi vzděláváním a aktivitou, pro niž je člověk vzděláván, pak v mimopracovních životních sférách se vyskytuje takové fungující spojení jen výjimečně. Proto i měření vzdělávacího efektu je zde mimořádně obtížné.

Výchovně vzdělávací proces odtržený od světa aktivit je však torzem: teprve v procesu, v němž člověk přetváří svět a sebe samého, nachází své dovršení. Dosáhnout tohoto žádoucího propojení nelze pouze reflektováním diferencovaných vzdělávacích potřeb manifestovaných aktuálně sociálními třídami, skupinami a jednotlivci, ale všude tam, kde je to možné, napojovat výchovně vzdělávací činnost na institucionální síť, jež je bází rozvoje aktivit v mimopracovní sféře.¹⁴

Řešení naznačených problémů může významnou měrou přispět k utváření socialistického způsobu života, a to zejména

¹² Pro všechny je otevřena účast na řízení společenských procesů, stále méně se liší množství volného času, jímž disponují různé sociální třídy, vrstvy a skupiny, stejně tak jako jejich příjmy a celková životní úroveň.

¹³ Byť náznaky takového „obratu“ zejména ve sféře mimoškolního vzdělávání jsou zřejmé.

¹⁴ Modelovým příkladem úspěšnosti takového přístupu mohou být výsledky dosažené v CSSR

v úrovni péče o kojence. Navaznost zdravotnické výchovy a elementárního vzdělávání matek na síť institucí pečujících o matku a dítě vedla nejen k poklesu kojenecké úmrtnosti, ale k masovému zvýšení úrovně péče o kojence co do hygieny, zdravé výživy i jejich celkové fyzické i duševní prosperity, a to ve všech sociálních prostředích.

tehdy, existuje-li zároveň vědomí nejen možností, ale i mezí výchovného a vzdělávacího působení.

Socialistický společenský systém rozevřel v mnoha směrech ohromné možnosti pro proměny lidského života, které lidé dosud nedovedou — částečně právě pro přežívající staré vědomí — plně si osvojit a vytěžit z nich maximum pro vlastní individuální rozvoj. Je možno dokonce říci, systém je v mnoha směrech dokonalejší než samotní jeho tvůrci. Tento rozpor je do určité míry historicky nezbytný a pochopitelný, neboť právě *nejprve* musí lidé změnit poměry —

tohoto vychovatele číslo jedna —, aby se postupně mohli změnit sami. A v těchto hranicích je mimořádně aktuální i *účinná role výchovy a vzdělávání* jako citlivého nástroje, který může uvedený rozpor zmírnit.

Atributem formování socialistického životního způsobu je cílevědomost. Právě ideově správně zaměřená výchova a vzdělávání přispívají k uvědomění žádoucích cílů i prostředků jejich uskutečňování, přispívají k tomu, aby nový socialistický život byl aktivním dílem všech.

Výskum kultúrneho a spoločenského profilu obyvateľstva na Slovensku a jeho odrazu vo výchove dospelých

PAVEL PAŠKA

Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky,
Bratislava

Výskum kultúrneho a spoločenského profilu obyvateľstva na Slovensku je súčasťou výskumu *Formovanie človeka v socialistickej spoločnosti*.

Pod pojmom „kultúrny a spoločenský profil“ rozumieme zložitý formotvorný proces v živote našich občanov — osobitne skúmaný v priemyselnom, dedinskom a mestskom prostredí — proces, prebiehajúci na širokej báze socialistických premien na Slovensku a odzrkadľujúci sa vo zvyšovaní ideovej, kultúrnej, vzdelanostnej a kultúrno-spoločenskej sféry života dospelých občanov. Nerozlučnou a imanentnou súčasťou tohto profilu je proces výchovno-vzdelávací, pedagogicko-psychologický, ktorý nám odhaľuje nové vzťahy ľudí k vzdelaniu a poznaniu, nové možnosti celoživotného integrovaného vzdelávania, ale aj nové problémy, ktoré sú odrazom uvedených premien v našej vyspelej socialistickej spoločnosti.

Dejiny revolučného robotníckeho hnutia v našej vlasti a predovšetkým závery XIV. zjazdu KSČ poskytujú nepreberné množstvo dôkazov o tom, že nik iný tak dôsledne a čestne neprebojoval právo pracujúcich na kultúru a vzdelanie ako Komunistická strana Československa a nikdy predtým nemali naši občania také možnosti kultúrnej a spoločenskej sebarealizácie — ako dnes, keď naša spoločnosť naplňuje skutkami krásnu demokratickú zásadu J. A. Komenského, že každý človek má právo na vzdelanie. Všetky výsledky a parametre nášho výskumu sú toho presvedčivým dôkazom. Pohľad na prudký rozvoj hmotnej a duchovnej kultúry obyvateľov Slovenska, ktorý sa odohráva v úzkom bratskom spojení a pomoci českého národa a v internacionálnej spolupráci bratských socialistických krajín, je o to charakteristickejší, že sa rozvíja v podmienkach postupujúcej socialistickej industrializácie krajiny, ktorej dôsledky sa blahodárne preja-

vujú nielen v priemysle, v technike, v poľnohospodárstve, ale aj v zmene životného štýlu, v úrovni tvorivej i sprostredkovanej kultúry, výchovy a vzdelania občanov.

Výskum poukázal na stále sa prehĺbujúce väzby medzi vzdelávajúcou a kultúrnou sebarealizáciou človeka a voľným časom. Vzdelanostná úroveň občanov vystupuje aj ako spoluproducent voľného času a ako barometer jeho efektívneho využitia. U ľudí iba so základným vzdelaním je táto aktivita vo voľnom čase podstatne nižšia, než u ľudí so stredným alebo vyšším odborným vzdelaním.

V tejto súvislosti sme mali možnosť konfrontovať napríklad časový rozpočet dedinského obyvateľstva na Slovensku z roku 1961 so stavom v roku 1971, teda jeho desaťročný trend. Kým pred 10 rokmi pracovali družstevníci v šesťdennom pracovnom týždni priemerne 11,4 hodín denne a robotníci 10,9 hodín denne, skrátil sa odtedy pracovný čas družstevníkov o 3,8 hodín a robotníkov o 3,5 hodín denne. Tento nesporný úspech je výrazným ukazovateľom rastu životnej úrovne nášho dedinského obyvateľstva v podmienkach socialistického rozvoja nášho poľnohospodárstva.

Dnes majú naši družstevníci v pracovných dňoch priemerne o pol hodiny viac, robotníci takmer o trištvrte hodiny viac voľného času ako pred desiatimi rokmi. Nielen to. Uvedené premeny spôsobujú, že podstatne vzrástla hmotná kultúra obyvateľov slovenských dedín natoľko, že ďaleko prevyšuje tempo rastu ich duchovnej kultúry a formovania ich nového životného štýlu.

Aj v skladbe aktivít a záujmov vo voľnom čase zisťujeme potešiteľné presuny, že totiž postupne klesá čas venovaný neplodným zvyklostiam a formalitám a zvyšuje sa čas na prehĺbovanie vzdelania, na čítanie kníh a časopisov, na sledovanie roz-

hlasu a televízie, na šport a turistiku. K podobným zisteniam dospeli v ZSSR aj akademik S. G. Strumilin, G. Prudenskij, ako aj niektorí bádatelia z ostatných bratských socialistických krajín.

Postoje k permanentnému vzdelávaniu dedinského obyvateľstva vyslovilo 2298 respondentov, z toho 70,5 % kladné, 5,4 % záporné a nevyhranených postojov 24,1 %. Frekvencia kladných postojov k permanentnému vzdelávaniu sa ukazuje ako veľmi priaznivá a s rastom vzdelania počet kladných postojov stúpa, nevyhranených klesá. Napr. osoby s neúplným základným vzdelaním vyslovili svoj kladný postoj k vzdelaniu v 48 %, kým osoby s úplným stredoškolským vzdelaním až v 85 %. Tento jav názorne potvrdzuje správnosť úsilia našej spoločnosti pri vytváraní optimálnych podmienok a možností, aby si občania získali základné vzdelanie ako nevyhnutný fundamentálny predpoklad v ich ďalšom napredovaní a spoločenskom uplatnení.

Požiadavka poznávať postoje k permanentnému vzdelávaniu občanov je rovnako dôležitá ako poznávanie intenzity a účelosti vzdelávacích potrieb a záujmov. Vyžaduje nevyhnutný anamnestický postup, zisťovanie podmienok pre stanovenie pedagogicko-psychologickej diagnózy a v konečnej fáze ich cieľavedomé využitie v relácii celého výchovno-vzdelávacieho procesu.¹

Z celkového počtu skúmaných osôb sa permanentne vzdeláva takmer 50 %, z toho tretina sa vzdeláva individuálne (mimo vzdelávacích sústav). Zo vzdelávacích sústav je v poradí na prvom mieste školská, na druhom podniková a na treťom mimoškolská sústava. V priemyselnom prostredí sa toto poradie mení v prospech podnikovej vzdelávacej sústavy.

Komparácia uvedených spôsobov vzdelávania v jednotlivých vekových skupinách ukazuje, že najvyšší podiel na vzdelávaní pripadá na ľudí v mladšom veku (do 25 rokov), čo sa najmarkantnejšie prejavuje práve v účasti na školskej vzdelávacej sústave. Súvisí to, pochopiteľne, s prípravou mladšej dospelšej generácie na jej budúce

spoločenské uplatnenie. Ani vo vekových kategóriách vyššieho produktívneho veku (25–50 rokov) neprestáva záujem o vzdelanie, pravda realizuje sa v diferencovanejších vzťahoch k vzdelaniu, na pozadí rozličných determinantov osobných a predovšetkým celospoločenských.

Tieto a ďalšie aspekty výchovy a vzdelávania dospelých sú neoddeliteľné od skúmania celistvého kultúrneho profilu občanov ako zložitého interdisciplinárneho javu. Vyžadujú rozpracúvanie nielen pedagogicko-psychologických metód, ale aj prístupov sociálno-psychologických, sociologických, estetických, kulturologických, ekonomických, vedecko-informačných a ďalších, ktoré sú čoraz viac potrebné k riešeniu problematiky kultúrneho života ľudí v epoche vyspelej socialistickej spoločnosti.

Niet u nás takého miesta, takého spoločenského javu, takého spoločenského procesu, kde by sa nevytváral nový človek s celkom novou mravnou tvárnosťou. Preto sme vo výskume sledovali rôzne funkčné vzťahy a väzby medzi jednotlivými aktivitami, motiváciami a záujmami našich občanov, ako aj vzťahy medzi rôznymi subsystémami kultúry. Sústava masových komunikácií a sústava miestnej kultúry predstavujú najvýraznejšie subsystémy, ktorými prúdia informácie a hodnoty kultúry. Obidve inštitucionálne sféry majú tak svoju problematiku ideovú, funkčnú, programovú a metodickú, ako aj problematiku spoločnú, ktorá je daná tým, že v socializme obidve realizujú v podstate zhodné spoločensko-výchovné a ideologické ciele, i keď rôznymi spôsobmi a formami. Preto obidve sféry by mali formovať svoje vzájomné vzťahy na princípe čo najužšej spolupráce.²

Z uvedeného vyplýva, že do kultúry zahrňujeme aj jej rozširovanie, aj jej stránku poznávaciu, výchovnú a vzdelávaciu. Len vďaka uplatňovaniu spoločenskej funkcie kultúry môžeme analyzovať jej podiel na formovaní nového kultúrneho profilu socialistických ľudí, jej miesto v utváraní interpersonálnych vzťahov a socialistického životného štýlu našich občanov.

¹ *Kultúrny a spoločenský profil dedinského obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava 1973, s. 59–60.

² *Tamtiež*, s. 15.

Zvláštnosti vzdělávání dospělých v socialistické společnosti v podmínkách vědeckotechnické revoluce

Metodologické aspekty

V. I. TOLSTYCH

Moskva

Obsah a sociální funkce vzdělávání dospělých v socialistické společnosti mají své zvláštnosti, které musí být pochopeny v souvislosti s reálnou situací dneška a především s potřebami vědeckotechnického pokroku. Za ústřední myšlenku vyjadřující integrálně tyto zvláštnosti můžeme stanovit myšlenku *permanentního vzdělávání*, která odpovídá Marxově analýze vzájemných vztahů člověka s prostředím v podmínkách strojové velkovýroby.

1. Metodologickým základem sociálně filosofického přístupu k problémům vzdělávání může být Marxova myšlenka o „přeměně práce“ a pohybu funkce člověka v podmínkách průmyslové výroby, kterou rozpracoval ve 13. kapitole I. dílu *Kapitálu*. Strojová velkovýroba neustále revolucionuje výrobu a stále znovu (a více) aktualizuje problém *pohyblivosti* funkcí pracovníka. Současná výroba procházející stadiem vědeckotechnické revoluce předpokládá to, co Marx nazýval „všeestrannou pohyblivostí“ nebo „co největší mnohostranností“ člověka práce. Smysl socialistického přetváření práce a výroby je v tom, aby byla zajištěna „absolutní připravenost“ člověka pro měnící se potřeby práce“ a místo dílčího pracovníka zaujalo „všeestranně vyvinuté individuum, pro něž jsou různé společenské funkce střídatými způsoby životní činnosti“. Jedním z nejdůležitějších momentů (podmínkou i faktorem) takového přetvoření je podle Marxe polytechnické vyučování, v němž syntéza teoretické a praktické výuky je zásadně odlišná od základního vyučování, které je diktováno potřebami manufakturní výroby v prvotním stadiu jejího vývoje.

Marxova formulace problému vzdělání daleko překračuje — a to je třeba zdůraznit — rámeček čistě institucionálních představ o obsahu a sociální funkci vzdělání. Vyplývá to z toho, že vzdělání se nepojímá pouze jako prostředek získání znalostí,

ale i jako faktor formování *vztahu* člověka k okolnímu prostředí, ať už sociálnímu, přírodnímu nebo kulturnímu. Na prvek vztahu je třeba zaměřit zvláštní pozornost, protože umožňuje bezprostředně odhalit spojení problému vzdělání se změnami v životním způsobu lidí, způsobenými vědeckotechnickou revolucí. Vědeckotechnická revoluce má na životní způsob rozhodující vliv: a) industrializací práce a životních podmínek, b) internacionalizací veřejného života, c) urbanizací životního prostředí. Každý jednotlivec má dvojí úkol: přizpůsobovat se těmto změnám a kontrolovat je.

Takové pojetí vzdělání přímo souvisí s tím, že člověk reprodukuje své vlastní životní podmínky, které určují způsob života, neboť musí zajistit výše uvedenou absolutní připravenost na změny pracovních a výrobních podmínek. Složitost tohoto problému spočívá v tom, že tempo a periodičnost technických změn v dnešních podmínkách prudce rostou; podle pozorování sociologů se v průběhu pracovní aktivity jedné generace člověk musí přeučovat (nebo doučovat) třikrát až čtyřikrát. Stále přísnější a vyšší jsou požadavky kladené na pracovní mnohostrannost.

Kromě toho se vzdělání stává důležitou podmínkou správného (nebo „skutečně lidského“) uspokojování potřeb osobnosti. Tento aspekt souvislosti mezi problematikou vzdělání a způsobem života je podstatný právě pro socialistickou společnost, kde rozvoj pracovní mnohostrannosti není pouze cílem, ale úzce a organicky souvisí se všemi ostatními sférami životního procesu a je neustále ovlivňován celou soustavou společenských vztahů a životními podmínkami. Vzdělání jako jednotu osvěty a výchovy předpokládá neustálý rozumový, emocionální, mravní, estetický a duchovní rozvoj osobnosti. Také soudobý rozvinutý kapitalismus musí počítat s poža-

davky soudobé výroby a vědeckotechnického pokroku a v rozporu se svými vlastními principy věnovat pozornost mnohostrannosti dělníkových funkcí, čímž se „živelně vyvíjí“ směrem k socialismu. Protože jeho cílem je výroba, a nikoli člověk a potřeby jeho rozvoje a zdokonalování, kapitalismus blokuje možnosti mnohostranné výchovy. Zajišťuje sice nutné, výrobními požadavky vynucené odborné školení, ale nestará se o problémy společensky nezbytného rozvoje osobnosti, které jsou „osobní záležitosti“ každého jednotlivce. Socialismus naopak vytyčuje koncepci nepřetržitého vzdělávání a vychází přitom nejenom z potřeb rozvoje výroby, které si i tady podržují „základní“ význam, ale také z nejvyššího cíle sociálního rozvoje socialistické společnosti — všestranného rozvoje osobnosti.

2. Mezi různými aspekty zkoumání problému vzdělávání v souvislosti se změnami způsobu života lidí v socialistické společnosti v epoše vědeckotechnické revoluce si zvláštní pozornost zasluhuje *sociálně filosofický* přístup k těmto otázkám. Tato analýza, umožňující definovat výchozí operační pojmy a kritéria hodnocení sociální funkce vzdělávání v rychle se měnící reálné situaci, je zřejmě předpokladem stanovení celkového zaměření konkrétních sociologických výzkumů problematiky, kterou zde posuzujeme.

Můžeme se ptát takto: Které zvláštnosti socialistického způsobu života (v typologickém smyslu) podmiňují místo a úlohu vzdělávání v systému dnešní lidské činnosti?

Podle klasiků marxismu-leninismu se společenský (kolektivní) život lidí v komunistické společnosti vyznačuje zvláštní kvalitou — „uvědomělostí“, která vylučuje živelnost, nahodilost, nepředvídatelnost a neřiditelnost životních procesů. Lidská činnost je v těchto podmínkách uvědomělým procesem, který je neustále kontrolován vědomím, nejenom z hlediska cílů a záměrů, ale také z hlediska používaných prostředků, dosažených výsledků a způsobů její organizace (je samozřejmé, že k tomu nedochází okamžitě a najednou, ale postupně, tak jak se rozvíjí vědomí). Jinými slovy, ve struktuře životního způsobu, který je vlastní komunistické společnosti, vědomí vykonává kladnou sociální funkci,

stává se nezbytným organizujícím faktorem kolektivní tvůrčí činnosti lidí. Lze říci, že zatímco všechny předcházející společenské útvary byly stmelovány násilím a přinucením (politickým nebo hospodářským), předpokládá kolektivní sdružování lidí takovou úroveň vědomí, která umožňuje, aby se postupně stalo základní regulující podmínkou jejich existence a životního způsobu. Právě v komunistické společnosti je způsob života jednotlivce i sociálních skupin stále závislejší nejenom na hmotných podmínkách života, ale také na podmínkách duchovních, které zahrnují celý souhrn uvědomělých činností člověka. Vědomí se stává reálnou a prakticky aktuální podmínkou činnosti člověka, jeho každodenní, nejen ideální, ale také skutečné existence.

Klasikové marxismu-leninismu předvíдали tuto kvalitativní změnu úlohy vědomí v budoucí společnosti a změnu vztahu mezi tímto vědomím a společenským bytím (postačí, když se odvoláme na známou Engelsonu myšlenku z jeho *Anti-Dühringu*. Jestliže zdůrazňujeme právě zvláštní význam faktoru uvědomělosti (nebo kulturnosti v nejobecnějším slova smyslu) lidské existence v socialistické společnosti, nemáme na mysli pouhou skutečnost, že lidé žijící určitým způsobem mají vědomí. Lidé jednají uvědoměle za jakýchkoli okolností a v jakékoli situaci — ve své činnosti se řídí určitými zájmy, záměry a cíli. V každé společnosti se uplatňuje (na úrovni běžného vědomí nebo ve formě ideologie) složitý systém významů, norem a hodnot, které určují jednání jednotlivců i celých společenských skupin. Ve všech předcházejících formacích se však zpravidla lidé řídili buď omezeným vědomím, to jest vědomím svých nejbližších (místních, skupinových nebo jen egoistických) zájmů, nebo veskrze falešným vědomím, které dilčí zájmy vydávalo za zájmy všeobecné. V důsledku toho všeho reálné důsledky souhrnné historické činnosti lidí neodpovídaly ve většině případů uvědomělým záměrům a očekávaným výsledkům, takže se objevoval pocit rozčarování a nedůvěry v lidské síly a možnosti.

Komunistické uvědomění je historicky zvláštní a nejvyšší formou společenského vědomí a liší se zásadně od omezeného a falešného vědomí minulých epoch. Vzniká na základě podstatných sociálních přeměn

celé sféry společenského bytí člověka a v mnoha směrech předurčuje povahu a směr rozvoje kultury za socialismu. Člověk, který se v průběhu rozvoje socialistické kultury formuje, je především člověk, jemuž je vlastní nové vědomí, kvalitativně nový typ duchovní orientace ve světě, která odpovídá jeho reálnému postavení ve společnosti, jeho změněnému místu v systému společenských vazeb a vztahů (kulturu zde nechápeme — jako někteří autoři — jako „souhrn hmotných i duchovních hodnot společnosti“, nýbrž jako specificky lidský způsob spojení jednotlivce s přírodou, s jinými lidmi, se společností a se sebou samým).

Vysoká uvědomělost všech členů společnosti je tedy nejdůležitější kulturní podmínkou komunistického společenství, komunistického životního způsobu. Jinými slovy, specificky kulturní charakteristikou životního způsobu lidí v socialistické společnosti je právě to, že je stále závislejší na jejich vědomí, na jejich intelektuální, mravní, estetické a vůbec duchovní zralosti. Tutéž myšlenku lze vyjádřit také obecněji: Životní způsob nabývá socialistického a konečně komunistického charakteru v té míře, v jaké se stává životním způsobem vysoce kulturních lidí, „duchovně bohatých“ a vysoce uvědomělých individuí. Právě takový je smysl známé myšlenky, která byla vyslovena na XXIV. sjezdu strany: „Bez vysoké úrovně kultury, vzdělání, společenské uvědomělosti a vnitřní zralosti lidí není komunismus možný, stejně tak jako bez odpovídající materiálně technické základny“ (viz *Materiály XXIV. sjezdu KSSS*, Moskva 1971. s. 83).

Z toho vyplývá několik úvah, které mohou být užitečné pro vypracování celkového přístupu k problematice vzdělávání v souvislosti s vývojem socialistického životního způsobu ovlivněného vědeckotechnickou revolucí.

Za první, majíce na zřeteli prvek autonomie faktoru vzdělávání jakožto důležité složky životního způsobu jednotlivce a skupin lidí, musíme zkoumat jeho úlohu a význam právě z hlediska rozvoje a růstu uvědomělosti (kulturnosti) členů socialistické společnosti. Praxe společenské výchovy ukazuje, že rozvoj sféry znalostí sám o sobě automaticky nezajišťuje adekvátní faktickou úroveň vzdělání a přírůstek *uvědomělosti*. Úroveň socialistické uvědomělosti je určována celým souhrnem faktorů, podmiňujících rozvoj duchovního světa osobnosti a duchovního bohatství (kultury) společnosti.

Za druhé, v podmínkách intenzivní internacionalizace a urbanizace životního způsobu lidí, která je vyvolána pokrokem vědy a techniky, je stále aktuálnější problém dichotomie osvěta — výchova a také hledání optimální alternativy vztahu mezi sociálně nutnými a odborně nutnými znalostmi zprostředkovanými současným systémem vzdělávání. Stejně tak se vyhrnuje otázka o vztahu mezi humanitními a přírodovědnými znalostmi, pokud je posuzována z hlediska utváření jednotné, duchovně bohaté a všestranně rozvinuté osobnosti.

Za třetí, vzhledem k tomu, že chování, forma styků a hodnotová orientace lidí jsou vystaveny bouřlivě se rozvíjejícímu zmasovění kultury a v souvislosti s tím i vlivu hromadných sdělovacích prostředků (informačních prostředků a prostředků sugesce), stává se stále aktuálnějším problémem vztahu mezi tradičními a netradičními způsoby nabývání znalostí (informací). Zvláštní zkoumání si zasluhuje otázka intelektuálního potenciálu informací hromadných sdělovacích prostředků a otázka, jaké možnosti tyto prostředky skýtají pro rozvoj a obohacování „systému znalostí“ osobnosti.

Přeložila Milena Janišová

Problémy vzdělávání a výchovy dospělých za socialismu spolu neoddělitelně a úzce souvisejí. Nelze je od sebe oddělovat, zejména tehdy, zkoumáme-li otázky formování socialistického životního způsobu a nové, socialistické osobnosti. Při zkoumání vzdělávání dospělých se totiž předpokládá, že toto vzdělávání prakticky imanentně v sobě obsahuje i komunistickou výchovu. Ale ve skutečnosti tomu tak vždy není. Souvislost mezi vzděláváním dospělých a jejich výchovou závisí na subjektu, tj. na tom, kdo vzdělávání provádí, realizuje. Měl by komunisticky vychovávat, ale tato činnost není vždy z různých příčin úspěšná. Velmi často se v oblasti vzdělávání a výchovy dospělých omezeně dodržuje požadavek na znalosti pouze určitého druhu a nepřihlíží se ke komunistické výchově. Formování nového člověka, socialistické osobnosti je složitější a rozporný proces vzdělávání. Pro jeho úspěšnou realizaci je nutné zaměřovat, organizovat a provádět samotné vzdělávání s výchovným cílem, a to ideologickou cestou. Kromě toho je zde i řada jiných podmínek, které rámec vzdělávání překračují.

V marxisticko-leninské literatuře o vzdělávání dospělých se, bohužel, problém komunistické výchovy často zanedbává nebo nedoceňuje. Příčina může být v tom, že někteří považují jejich vzájemnou souvislost za přirozenou. Chtěl bych však připomenout ještě jednou, že jejich souvislost závisí na subjektu vzdělávání, na jeho komunistické výchově, na jeho sociálně třídním a ideologickém stanovisku, na jeho přípravě k úkolu nejenom vzdělávat, ale i vychovávat.

Problém jednoty vzdělávání a výchovy dospělých v komunistickém duchu za socialismu je velmi aktuální a důležitý jak v teoretickém, tak v praktickém smyslu.

Jeho aktuálnost a význam určuje několik faktorů. Především je to výjimečně důležitá úloha dospělých při formování a vý-

chově dětí a mládeže. Za druhé životní nutnost vyžaduje urychlenou komunistickou výchovu, převýchovu a rozvoj dospělých jako skutečně nových lidí ve společenském smyslu, kteří by byli užiteční v boji za vybudování nové společnosti, mohli by rozvinout své tvůrčí schopnosti a jejichž sociální úloha by byla zvýrazněna. Za třetí je velmi nutné, aby byly rychle a úspěšně překonány zbytky třídní diferenciace ve vzdělání a kultuře dospělých, které přezívají z minulosti, protože brání jejich úplnému zapojení do výstavby nové společnosti. Existuje i reálná potřeba likvidovat skutečné, z minulosti pocházející rozdíly a rozpory mezi vzděláním a výchovou některých dospělých, které se vytvářejí i v současné době z mnoha důvodů — sociálně třídních, gnoseologických aj. Tyto rozpory jsou rovněž překážkou v sociálním projevu osobnosti a jejím rozvoji.

Bouřlivý rozvoj vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích je jedním z nejvýznamnějších faktorů, který vyžaduje aktivní zdokonalování vzdělávání a výchovy všech pracujících. Tento faktor v současné době příznivě působí na urychlení vzdělání, na zkracování termínů vzdělávacích akcí pro dospělé, přeškolení atp. Ale toto zrychlené vzdělávání může být u jednotlivců příčinou ostrých rozporů mezi vzděláním a výchovou v komunistickém duchu, neboť výchovný proces je složitější a neuskutečňuje se pouze prostřednictvím vzdělávání. Proto je třeba hledat metody a prostředky pro realizaci jednoty mezi vzděláváním a výchovou v podmínkách vědeckotechnické revoluce. Je to velmi důležitý teoretický i praktický úkol.

Také v souvislosti se zlepšováním životních podmínek za socialismu a v souvislosti s prodlužováním lidského věku vystupuje do popředí otázka jednoty vzdělávání a výchovy dospělých. Prodlužování lidského věku vyvolává i problém smyslu života, využití sil, zkušeností a tvořivosti

členů společnosti. Bez současného zdokonalování jak svého vzdělání, tak výchovy se nemohou plně podílet na vytváření nové společnosti, protože budou zaostávat a stanou se konzervativními.

1. Specifika dialektického spojení a vzájemné podmíněnosti vzdělávání a výchovy dospělých za socialismu

Jednota vzdělávání a výchovy dospělých za socialismu má řadu specifických rysů a zvláštností, na které nesmíme při organizaci a vytváření této jednoty ve vzdělávacím procesu zapomínat. Specifika a zvláštnosti jsou zde podmiňovány některými objektivními okolnostmi. Za prvé musí subjektivní faktor, který tvoří, organizuje a uskutečňuje program vzdělávání a výchovy dospělých v socialistické společnosti, brát v úvahu, že jde o lidi, kteří vzdělání a výchovu získali v různých dobách, v různých sociálních podmínkách a různého stupně. Třídní diferenciace v minulých společnostech zanechala v etapě přechodu od kapitalismu k socialismu na kultuře, úrovni vzdělání a na výchově těchto lidí své stopy. S touto zvláštností lze počítat pouze při vědecky odůvodněné typologii dospělých, kterou musíme brát v úvahu při tvorbě programu jejich vzdělání a výchovy. Je nesporné, že socialismus zdědil určité typy vzdělání a výchovy, které jsou závislé na třídní, sociální a profesionální příslušnosti lidí. Socialistická společnost přejímá podstatné rozdíly ve výchově a vzdělání lidí různých tříd, v jejich odborné přípravě a praktických schopnostech, v zámech, snahách, v celé kulturní úrovni, v úrovni vzdělání apod. a rozdíl mezi inteligencí jako nositelkou duševní práce a dělníky a rolníky, kteří se zabývají pouze prací fyzickou. To všechno vyžaduje diferencovaný přístup ke vzdělání a výchově bývalých kapitalistů města a venkova, bývalých drobných a středních vlastníků a proletářů. Každý tento typologický druh vyžaduje určitý specifický program vzdělání a výchovy. Směšování těchto různých třídních lidských typů v procesu vzdělávání a výchovy a nediferencovaný přístup k těmto otázkám plodí mnoho nedostatků v jejich přípravě na socialistický způsob života. Bohužel, tento třídně diferencovaný přístup není zcela vlastní všem socialistickým zemím. Vžil se zde určitý šablonovitý

přístup s prvky netřídnosti. Přitom je zcela jasné, že vzdělání i výchova bývalých kapitalistů a jejich potomků jsou hluboce prosáklé buržoazní ideologií a po dlouhou dobu i v socialistických podmínkách plodí buržoazní morálku a buržoazní názor na mezilidské vztahy, společenské jevy a procesy.

Vzdělání a výchova drobných a středních vlastníků jsou naplněny buržoazní ideologií, názorem i morálkou. Jsou však v tomto případě (zejména vzdělání) méně rozvinuty a vyznačují se stejnou primitivností jako samotný kapitalismus, který ji zdědil po předcházejících společnostech.

Výchova bývalých proletářů a poloproletářů je v zásadě proletářsky třídní; to však neznamená, že by odpovídala socialistickým cílům nového člověka, a je důležité připomenout, že jejich vzdělání je velmi rozporné a nedokonalé.

Z toho plyne, že vzdělání a výchově bývalých proletářů a poloproletářů se musí věnovat zvláštní pozornost, aby byla dosažena nezbytná jednota a aby byly uspokojeny potřeby společenského vývoje.

Kromě toho je třeba diferencovaně postupovat k lidem s vyšším, středním nebo základním vzděláním, protože i z tohoto hlediska jednota jejich úrovně vzdělání a výchovy obsahuje za socialismu značné rozpory. Je samozřejmé, že při jakékoli morální, politické, vlastenecké, internacionální a podobné výchově je nezbytné zachovat určitou úroveň; v opačném případě nebude tento člověk dobře pracovat a nijak nepřispěje společenskému vývoji. V tomto případě se nevytváří jednota, ale ostrý rozpor mezi úrovní vzdělání a úrovní výchovy. Pro lidi, kteří dosáhli vysokoškolské vzdělání za kapitalismu nebo v přechodném období (kdy vzdělání trpělo velkými nedostatky starého typu), je také příznačná řada rozporů. V Bulharsku u této kategorie odborníků často pozorujeme určité rozpory, například rozpor mezi funkcí a charakterem vzdělání za socialismu a jejich zastaralým vzděláním jak co do obsahu, tak i co do úrovně, které je doprovázeno mnohými nedostatky nejenom v jejich názorech na práci, způsob života aj., ale i v kvalifikaci, ve vědeckých schopnostech řešit úkoly. Setkáváme se i s rozpory mezi úrovní vzdělání a výchovy se zůstatky buržoazní a maloburžoazní morálky, zejména

tehdy, jestliže tito lidé získali již novou kvalifikaci a jsou mnohem zvidavější. Existují rozpory i mezi vzděláním a výchovou na jedné straně a novými požadavky socialistické praxe a života na straně druhé.

Různé rozpory se také vyskytují mezi dospělými se středním vzděláním získaným v minulé společnosti či v přechodném období. Především je to rozpor mezi úrovní a obsahem jejich vzdělání a úrovní současného, obnoveného a mnohem výše stojícího vzdělání následující generace. Za druhé jsou to rozpory mezi jejich vzděláním a požadavky jejich současné práce, profese a života.

U tohoto typu lidí jde také o rozpory mezi jejich vzděláním a starým sociálním a třídním (zejména maloburžoazním) typem výchovy.

Všechny tyto rozpory zmíněných tří typů dospělých ukazují, že je životně důležitý diferencovaný přístup k jednotě vzdělání a výchovy v průběhu celého procesu výstavby nové socialistické společnosti. Ale praxe také ukazuje mnoho nedostatků v naší práci. Rovněž vědecké teorie a výzkumy jsou v této oblasti velmi slabé a dostatečně praxi nepomáhají.

V naší společnosti ostře vystupuje nutnost rychle překonat tyto rozpory i všechny další zmíněné nedostatky v jednotě vzdělání a výchovy jejich dospělých příslušníků, protože jde o překážku nejenom jejich vlastního úspěšného rozvoje, ale i jejich tvůrčí činnosti a o brzdu pro zdokonalování společenských vztahů.

Je nezbytná převýchova a výchova dospělých budovatelů socialismu, a to na základě vyššího a obsahem i úlohou bohatšího socialistického vzdělání.

2. Předpoklady, faktory a prostředky dosažení jednoty vzdělání a výchovy dospělé generace v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti

Jednota vzdělávání a výchovy dospělých nemůže být, jak jsme již řekli, realizována živelně, bez uvědomělého, vědecky zdůvodněného a politicky vedeného řízení této oblasti. Aby bylo možno dosáhnout nutnou úroveň jednoty vzdělání a výchovy této kategorie lidí, která by odpovídala současné etapě společenského vývoje, je především nutné, aby společnost zajistila řadu důležitých předpokladů. Jsou to:

a) jednotná neantagonistická sociálně ekonomická základna, vytvořená úplným vítězstvím socialistických výrobních vztahů nad soukromovlastnickými a kapitalistickými vztahy;

b) jednotná a ve své hluboké podstatě neantagonistická sociálně třídní struktura společnosti, která je uskutečňována likvidací vykořisťovatelských tříd ve městech a vesnicích a kolektivizací veškeré zemědělské a řemeslné výroby;

c) jednotná marxisticko-leninská ideologie vládoucí ve všech společenských oblastech;

d) vědomé a uvědomělé, plánované a hluboké vzájemné působení a rozvíjení vzdělávání a komunistické výchovy dospělých;

e) zajištění materiální základny pro uskutečňování těsného dialektického spojení a vzájemného pronikání mezi vzděláváním a výchovou dospělých;

f) nesmířitelný boj proti buržoaznímu vlivu kapitalistických zemí a proti kapitalistickým přežitkům ve vzdělávání a výchově dospělých členů společnosti.

Hlavními faktory pro dosažení jednoty vzdělání a komunistické výchovy dospělých za socialismu jsou:

a) vědecky zdůvodněné, konkrétní a operativní stranické vedení vzdělávacího a výchovného procesu a výchovy dospělého obyvatelstva vůbec;

b) vědecky zdůvodněné státní řízení vzdělávacího a výchovného procesu za pomoci systému vzdělávání a práce stranicích a masových organizací, podniků a institucí (pokud se zabývají kvalifikací kádru);

c) koordinace organizační a praktické práce všech společenských a státních institutů a orgánů, které se zabývají vzděláváním a výchovou dospělých v jednotlivých socialistických zemích;

d) integrace a koordinace práce a zkušeností v oblasti vzdělávání a výchovy dospělých ve všech socialistických zemích, ve světovém socialistickém táboře.

Prostředky k dosažení jednoty vzdělání a komunistické výchovy dospělých za socialismu lze obecně shrnout takto: Základním výchovým prostředkem pro realizaci maximální jednoty vzdělávání a výchovy za socialismu je nesporně teoretické, vědecké rozpracování tohoto problému pro so-

cialistické podmínky. Bohužel, zejména zde je teorie velmi slabá, zaostávající a problému se dotýká pouze částečně. Zejména pak nejsou rozpracovány metodologické problémy zkoumání.

Bezpochyby budeme považovat za základní prostředek k dosažení jednoty vzdělávání a výchovy dospělých vytvoření celostátního programu pro všechny kategorie dospělých, založeného na rozvinuté a vyzrálé vědecké teorii, který bude obsahovat teoretické i praktické předpoklady pro realizaci této jednoty a jehož cílem bude nejbohatší současné vzdělání a komunistická výchova. Pokud tento program není celostátním programem, nemůže obsahovat všechny kategorie dospělých a mnohdy nedoceňuje výchovné cíle.

Dalším důležitým prostředkem je sladování vzdělávacích programů pro dospělé s politickou linií komunistické strany a s úkoly socialistické praxe lidu. Tento prostředek zajistí skutečné spojení vzdělávání a výchovy s praxí a má nejlepší výsledky.

Podstatnou úlohu v realizaci jednoty vzdělávání a výchovy dospělých v socialistických podmínkách hrají ještě dva faktory: 1. přísné podřízení všech vzdělávacích forem (školní, denní i dálkové university, dálkové, večerní a jiné kurzy, semináře, konference aj.) výchovným cílům společnosti, 2. podřízení činnosti praktické hospodářské, sociální, kulturní a tvůrčí, politické činnosti v oblasti služeb výchovným cílům společnosti.

V socialismu je velmi důležité, aby praktická opatření, programy a plány byly založeny nejenom na hospodářských, ale také na výchovných cílech a aby byly hledány nejenom hospodářské a praktické, ale též výchovné účinky.

Tento požadavek plně odpovídá marxisticko-leninské zásadě jednoty teorie a praxe v procesu vzdělávání a výchovy osobnosti.

V současné etapě je kromě toho důležitým prostředkem dosažení jednoty vzdělávání a výchovy dospělých také vytvoření zdravého společenského prostředí, které by bylo nasyčeno socialistickým (nikoli maloburžoazním) hmotným a duchovním obsahem. Potřebujeme zdravé sociálně hospodářské, politické, ideologické apod. makroprostředí i mikroprostředí.

Důležitým prostředkem uskutečnění jed-

noty výchovy a vzdělání byl vždy osobní příklad učitele a vychovatele. Při vzdělávání a výchově dospělých hraje v tomto směru zvláště důležitou úlohu osobní příklad vůdce lidových mas, příklad vedoucích činitelů a komunistů pro nestraníky. Důležitým a nutným prostředkem je také kritika nedostatků lidí jak v práci, tak i v ostatním životě, nesmířitelný boj proti buržoazním vlivům, proti pravicevému a „levicovému“ oportunismu a revizionismu v oblasti vzdělávání a výchovy, zajištění hospodářských i duchovních podmínek pro ty, kdož se vzdělávají, a také stranická, státní a veřejná kontrola vzdělávání a výchovy v každém kolektivu.

3. Zásady realizace jednoty vzdělávání a výchovy dospělých

Socialistický společenský řád již získal bohaté zkušenosti ve všech sférách veřejného života včetně vzdělávání a výchovy dospělých. Socialistická revoluce všemi svými stránkami a kvalitativními změnami, které způsobila v oblasti vzdělávání a výchovy, podstatně změnila člověka a převychovala celé generace v novém, socialistickém duchu. Příklady kvalit sovětských lidí — dělníků, rolníků, inteligence — i pracujících v dalších socialistických zemích jasně svědčí o tom, že v oblasti vzdělávání a výchovy byly získány velké zkušenosti. Byly vytyčeny zásady, jejichž respektování pomáhá realizaci jednoty vzdělávání a výchovy dospělých. O některých z těchto zásad se krátce zmíníme. To nám umožní, abychom pochopili jejich podstatu a úlohu ve formování nové osobnosti.

Jednou z nejdůležitějších a nejčelnějších zásad je maximální ideologizace vzdělávání dospělých, které musí být proniknuto marxisticko-leninskou ideologií. Pouze tato ideologie může zajistit komunistické výchovné funkce vzdělávání. K tomu však musí být splněno několik podmínek. Za prvé se tyto funkce projevují jenom tehdy, jestliže se úkoly a cíle vzdělávání vytyčují na základě marxismu-leninismu tak, aby mohly revoluční a ideovou cestou měnit názory a chování lidí. Za druhé se tyto funkce tvoří, jestliže výuka každé přírodní a společenské vědy poskytuje marxisticko-leninské ideologické objasnění přírodních a společenských jevů, jejich zákonů a rozvoje. Za třetí se komunistické výchovné

funkce vzdělání projevují tehdy, jestliže se v průběhu procesu výuky podrobuje vliv buržoazní a maloburžoazní ideologie a pozůstatky kapitalistických přežitků systematické kritice.

Stále hlubší a mnohostrannější ideologizace vzdělávání a zesílení jeho výchovných funkcí se již při přeměně osobnosti a způsobu života za socialismu stávají životní nutností. Pro vytváření jednoty vzdělávání a výchovy dospělých má zásadní význam třídně stranický přístup k výuce každé vědecké disciplíny. Prakticky to znamená, že v průběhu výuky musí být zřejmá úloha a význam každé vědy pro budování socialismu a komunismu, úloha a cíle revolučního boje dělnické třídy a pracujícího rolnictva, úloha komunistických ideálů atd. Třídnost a stranickost jsou pro výchovu životně nezbytné. Výchovný proces jako součást vzdělávání dospělých může být komunistickým jenom tenkrát, jestliže je založen na otevřeně a výrazně třídním a stranickém stanovisku.

Pro vytvoření jednoty vzdělávání a výchovy dospělých jsou velmi důležité takové zásady, jako je zásada jednoty teorie a praxe, jednoty osobních a společenských zájmů, diferencovaný přístup ke studujícím, přísné požadavky kladené na studující, rozvoj jejich tvořivosti, vlastní iniciativy apod.

Respektování těchto principů v procesu vzdělávání a výchovy a jejich proniknutí do veškeré praktické i duchovní tvůrčí činnosti lidí, kolektivů a společnosti nejlépe zajistí jednotu vzdělávání a výchovy. Tyto zásady zaručují i vytvoření podmínek tohoto sjednocení a vytvářejí bezprostřední a stálé vazby mezi vzdělávacím a výchovným působením společnosti na jednotlivce.

4. Jednota vzdělávání a výchovy dospělých a utváření socialistického životního způsobu rodiny i kolektivu

Socialistický způsob života jednotlivce, rodiny i kolektivu je podmíněn vládnoucími socialistickými výrobními, politickými, právními a podobnými vztahy. Tyto vztahy však nejsou jenom důsledkem živelného působení hmotných podmínek. Socialistický způsob života jako nejvýraznější kritérium socialistických přeměn a převýchovy osobnosti utváří duchovní podstatu osobnosti. Je to vyjádření podstaty, její praktický projev.

Socialistický způsob života je nejpodstatnější kvalitativní charakteristikou socialistického člověka. Pro tohoto člověka je příznačný socialistický vztah k práci a společenskému vlastnictví, socialistický internacionalismus a vlastenectví, komunistická morálka v osobním i veřejném životě, přátelství, soudružství a vzájemná pomoc, způsobování osobních zájmů zájmům jiných lidí, kolektivu a společnosti, vysoce kulturní, disciplinované a organizované chování apod.

Pro utváření socialistického člověka jsou důležité sociálně ekonomické podmínky, společenské prostředí, komunistická ideologická výchova a socialistické vzdělávání. Tyto faktory však aktivně utvářejí socialistický způsob života jenom tenkrát, působí-li na jednotlivce, rodinu nebo kolektiv ve svém souhrnu. Pouze tenkrát jsou nejenom nezbytným předpokladem, ale také aktivním rozhodujícím faktorem formování socialistického způsobu života a překonání přežitků buržoazního a maloburžoazního způsobu života.

Přeložila Milena Janišová

1. Životní způsob pracujících v rozvinuté socialistické společnosti je závislý jak na materiálních a ideologických podmínkách životního prostředí, tak i na kultuře dělnické třídy. Způsob a forma života, determinované společenským řádem, to jest práce, účast v politickém a kulturním životě, využívání nabytých materiálních a duchovních hodnot k rozvoji vlastní osobnosti, to vše je ovlivňováno kulturní úrovní člověka.

Kulturní úrovní rozumíme stupeň rozvoje osobního a společenského ovládání objektivních přírodních a společenských procesů, jež je podstatné pro zdokonalování lidské existence, pro realizování smyslu lidského života. Podle mého názoru jsou hlavní znaky kulturní úrovně dělníků v rozvinuté socialistické společnosti tyto: pochopení politického dění, ovládnutí vědeckotechnických a ekonomických procesů, vyvinutý smysl pro umělecké zážitky, snaha po zdravém životě a schopnost tvůrčí občanské činnosti.

2. Dělnická třída je nejvíce vyvinutou lidskou produktivní silou v období přechodu od kapitalismu k socialismu. Její třídní zájem se v socialistické společnosti zaměřuje na zlepšení materiální a kulturní životní úrovně pracujícího lidu, na rozvíjení mezinárodní solidarity se všemi pracujícími v boji proti imperialismu a na stále zvyšování pracovní produktivity, jež je k tomu potřebné. Ve spolupráci s inteligencí realizuje dělnická třída pod vedením své marxisticko-leninské strany ve svazku s třídou družstevníků rolníků svou vedoucí roli v rozvinuté socialistické společnosti, a tím stále více formuje životní způsob pracujícího lidu.

Osobní účast stále většího počtu dělníků na řízení společenských záležitostí pracovních i mimopracovních, jejich společensko-politická činnost vytvářejí nové duchovní

potřeby, které určitým způsobem ovlivňují úsilí o vzdělání, ochotu učit se. Na základě vědeckotechnické revoluce a jednotného socialistického vzdělávacího systému v NDR (vzájemné sladění nejrůznějších vzdělávacích forem a vzdělávacích rovin) se stává permanentní vzdělávání pro stále větší část obyvatelstva hlavním rysem jejich životního způsobu.

Změny v obsahu práce a v požadavcích, které práce na dělníky klade, sice neznehodnocují manuální zručnost a výrobní zkušenosti, často však vyžadují jejich neobvyklé použití. Získání nových vědomostí je silně podněcováno duchovními potřebami, vyžaduje však odpovídající společenskou nabídku ve sféře vzdělávání dospělých.

Sociologické výzkumy kulturní úrovně průmyslových dělníků, stylu života a bydlení různých typů rodin a výzkum faktorů, ovlivňujících vývoj kulturních potřeb dělníků ve výrobě, inženýrů a zaměstnanců ve vedoucím postavení ukázaly, že činnost na pracovišti, v politickém životě, ve volném čase a v rodině má závažný vliv na jejich potřeby. Zkoumá se, zda výsledky činnosti souhlasí s osobními cíli, a zjišťuje se tak shoda, nebo diference.

Stejně je tomu s konkrétním prožitkem mezilidských vztahů, k nimž dochází při různých aktivitách. Prožitek rozporu nebo souladu mezi hodnotovou orientací a politicky morální kvalitou mezilidských vztahů vytváří potřebu přijmout určitá měřítká lidského chování, potřebu být schopen hodnotit zážitek podle vědomostí a schopnosti úsudku.

Výsledky výzkumu naznačují, že všeobecné vzdělání, speciálně znalost vývojových nutností v socialismu, zvláště v socialistickém společenství států, a znalost nutností i možností rozvoje osobnosti v naší

*) Prof. Fred Staufenbiel je vedoucím pracovní skupiny kulturní sociologie Vědecké rady pro sociologický výzkum NDR, Institut für Gesellschafts-

wissenschaften beim ZK der SED, 108 Berlin, Joh. Dieckmann-Str. 19–23.

společnosti nejsilněji ovlivňují tyto potřeby.

Požadavky na vzájemné působení životních podmínek a životního způsobu, tedy na životní úroveň, jsou určovány především těmi rozhodujícími faktory, které ovlivňují celý komplex potřeb pracujících.

3. Ze základních vlastností socialistického životního způsobu — i když jsou dosud velmi málo prozkoumány — musí být odvozeny cílové funkce vzdělávání dospělých. Jelikož pracující v rozvinuté socialistické společnosti nekládají své znalosti a dovednosti jen do práce, ale také do nejrůznějších forem utváření společnosti, potřebují vzdělanostní profil adekvátní jejich společenskému postavení a společenskokulturní tvůrčí činnosti. Z toho vyplývá řada rozporů. Struktura profilu dosaženého ve vzdělávání dospělých dnes ještě plně neodpovídá zákonitě narůstajícímu kulturnímu momentu v celku potřeb, zvláště

v duchovních potřebách pracujících. Zavedení kulturního vzdělávání a přiznání jeho přiměřeného místa vedle přírodovědného, technického, ekonomického, jakož i politického vzdělávání je stále naléhavější, protože se tím podporuje socialistický rozvoj společnosti a může být lépe brán zřetel na nároky na vzdělání, jež vznikají z rozvíjejícího se socialistického životního způsobu.

Podle mého názoru je dynamika obsahu vzdělávání dospělých závislá jak na vědeckotechnické revoluci, tak na společenskotvorné činnosti v konkrétním životním prostředí pracujících. Jak ukazují naše kulturně sociologické výzkumy, vyplývají ze společenských vlastností dělnické třídy důležité kritéria pro vzájemné působení vzdělávání dospělých a socialistického životního způsobu, jež mají značný vliv na produktivitu člověka a na jeho chování ve volném čase.

Přeložila Hana Višková

Určující faktory vzájemných vztahů mezi životním způsobem a vzděláváním dospělých v socialistickém vývoji lze shrnout do tří následujících skupin: 1. práce, 2. vzdělávání, pedagogika, 3. životní způsob, volný čas. Tyto faktory jsou neefektivnějšími ukazateli otázek, které by měly být posouzeny.

Základní faktor podněcující vzdělávání dospělých se projevuje v první řadě v oblasti práce: stále se měnící charakter práce, vytvoření socialistického typu práce, vývoj socialistické a později komunistické práce — to vše jsou jevy, které podněcují vzdělávání dospělých. Rozvoj charakteristických rysů tvůrčí práce spolu s intelektualizací práce zásadně a silně ovlivňují změny charakteristických rysů práce samé. Nezbytně tak docházíme k tomu, že musíme likvidovat rozpory mezi fyzickou a duševní prací a řešit složitou otázku jejich vzájemného sblížení. Změny v charakteru práce se současně probíhají s rozvojem socialistické společnosti a vědeckotechnické revoluce v rámci revoluce socialistické spolu s uplatňováním poznatků současné techniky v rámci socialistického systému vyžadují (přímo nutí a současně umožňují), aby byl změněn celý způsob života prosazením nového moderního životního způsobu. Součástí tohoto procesu je požadavek, aby se permanentní vzdělávání stalo integrální částí tohoto nového životního způsobu a aby bylo těsně spjata s možnostmi a potřebami společnosti. Současný socialistický způsob života, změny v charakteru práce, uplatňování nových technických objevů v sociálním systému a zavádění automatizace vyžadují, aby byl do životního způsobu integrován systém permanentního vzdělávání, který by se stal podstatou práce, jež se změní v životní nutnost.

Změny životního způsobu a permanentní vzdělávání těsně souvisejí se změnami charakteru výuky. Vzdělání v moderní spo-

lečnosti a technologický vývoj mají všechny znaky „informační exploze“ v socialistické společnosti („po 10 letech je třeba znalosti obnovovat“).

Místo zkonstatování, uzavřeného vzdělávacího systému musíme zavádět nový, dialektický vzdělávací systém, založený na dialektice školství a vzdělávání dospělých v celkovém rámci socialistické společnosti.

Ukazatelé 1 a 2 navzájem souvisejí, jestliže zkoumáme změny v charakteru práce a vztahy dělníka k výrobě. Zdá se, že výsledkem jejich vzájemných vztahů je základní tendence směřující ke vzdělávání dospělých jako integrální součásti životního způsobu, který je založen na výše zmíněném dialektickém systému výuky a dalšího vzdělávání.

Na rozdíl od tradičních koncepcí životního způsobu přináší socialistický rozvoj novou metodu, spočívající na specifických skutečnostech a nejenom na generalizujících idejích. Tak je schopen úspěšně čelit „výzvě“ technické revoluce a automatizace a odpovídat jí ne nezaměstnaností, ale uvědoměným plánováním rovnováhy pracovních sil, změnou jejich struktury, přškolením pracujících. Navíc lze podobné problémy řešit reorganizací pracovních procesů. Tento celý proces musí probíhat současně s úsilím dosáhnout řešení sociálních rozporů mezi fyzickou a duševní prací, což odpovídá procesu přetváření práce v životní nutnost.

Zvětšování volného času — další důležitý ukazatel — je úzce spjata s prací, často však je zkoumáno v jiných souvislostech. V průběhu našeho studia potřeb vzdělávání dospělých se ukázalo, že tento faktor silně působí na osobnost, neboť je rozhodujícím momentem nového životního způsobu. Trávení volného času je přirozeně nejrůznější a je determinováno dvěma protikladnými společenskými systémy: kapitalistickým a socialistickým. V kapitalistické společnosti je volný čas součástí ce-

lého vykořisťovatelského systému. Ve společnosti socialistické jde právě o opačnou tendenci: o úsilí využít volného času k formování člověka socialistického typu, o rozvoj jeho charakteru a rozšiřování jeho znalostí. Zvětšování volného času nevede automaticky k paralelnímu růstu počtu účastníků ve vzdělávání dospělých; bylo by velmi naivní se domnívat, že zkrácení pracovní doby a zvětšení volného času vede přímo k rozvoji vzdělávání dospělých. Je především třeba lidi naučit volný čas využívat užitečně, změnit jejich způsob myšlení; jejich politické a ideologické vzdělání musí být ve středu našeho zájmu. Lidé se musí naučit užívat volný čas uvědoměle. Zvětšování volného času za socialismu umožňuje stále úspěšněji rozvíjet vzdělávání dospělých poté, kdy si lidé díky dobře organizovaným kampaním uvědomí potřebu se dále vzdělávat. Nová struktura volného času vychází ze sociálních potřeb a je úzce spjata s nově vznikajícím způsobem života; navíc je jeho nevyhnutelným důsledkem. Vytvoření takové struktury však není lehký úkolem, neboť zde proti sobě vystupuje řada různých tendencí. Nalézt nejlepší řešení vyžaduje mnoho času.

Velkou a častou chybou je posuzovat vzdělávání dospělých pouze z hlediska práce a výroby (i když jde o velmi důležité faktory a bylo by ještě větší chybou je zanedbávat). Musíme však chápat, že tato otázka je daleko složitější, že vzdělávání dospělých a kulturu vůbec a sociální vývoj nelze vytrhávat z celého komplexu struktury lidské existence a pokládat je za příčinu a důsledek výroby a práce. V souhlase s tímto stanoviskem je úlohou člověka být jen výrobním prostředkem. Musíme proto zkoumat vztahy člověka ke kultuře, změny potřeb a možností v oblasti vzdělávání dospělých. Musíme zkoumat úlohu člověka z hlediska „totality sociálních podmínek“ (Marx). Proto je třeba rozšířit rámec našeho zkoumání a přistoupit k tomuto problému nejenom z hlediska výroby a práce, ale také brát v úvahu i mnohem obecnější problémy. Máme na

mysli například různé složky životního způsobu, které se musí nutně objevovat v oblasti práce. Především je třeba zkoumat motivace k vytváření stávající struktury volného času.

Vzdělávání dospělých je třeba koordinovat s požadavky socialistického systému a s jeho potřebami a možnostmi.

Musíme sledovat vývoj vědeckotechnické revoluce, rozporné důsledky a efektivitu uplatňování nových technických poznatků v socialistické společnosti. Celý tento proces povede ke zvyšování kvalifikace, i když vědeckotechnická revoluce může mít také za následek dočasnou ztrátu kvalifikace, neboť ona sama je rozporná a ovlivní přechodné období sociálního vývoje — cestu od socialismu ke komunismu.

Jedině správné pochopení našeho sociálního systému nám umožní správný výklad otázek vzdělávání dospělých a pomůže nám pochopit tento problém v jeho dynamické a dialektické složitosti a stanovit nejvhodnější metody a cíle vzdělávání dospělých.

Změny životního způsobu vyžadují rozvoj vzdělávání dospělých; musíme uzpůsobit svou metodologii, aby odpovídala novým poznatkům vědy. I zde musíme věnovat pozornost skutečnosti, že nové sféry lidského života jsou stále komplexnější a že je velmi nebezpečné či téměř nemožné hledat odpověď na vznikající otázky v rámci jednotlivých vědních oborů. Náš přístup k tomuto problému musí být komplexnější, musí brát v úvahu výdobytky různých oborů poznání a pojmout je jako hlediska do našich výzkumných plánů.

Základem se musí stát výzkum dílčích strukturálních otázek. Pomůže nám to spojit integrující a diferencující momenty a vytvořit přístup relevantní v rámci dané společnosti.

Je třeba zdůraznit význam zkoumání jednotlivých sociálních vrstev a zejména zkoumání specifických činností. Tato metoda spolu s metodou komplexní jsou charakteristické pro naši Společnost pro šíření vědy (Tudományos ismeretterjesztő társulat).

Přeložila Milena Janišová

Socialistický způsob života a vzdělávání dospělých

K výsledkům mezinárodní porady expertů

PŘEMYSL MAYDL

Evropské středisko pro volný čas a výchovu, Praha

I.

Mnohorozměrností společenských procesů je určena složitost jejich problematiky. Při počátcích studia kteréhokoliv z jevů bytí a vědomí společnosti více badatelé se tato mnohorozměrnost podílí velkou měrou na značných rozdílech a jenom částečných shodách ve zvolených východiscích a postupech, v zaujatých postojích a předkládaných hypotézách, ve vyslovených názorech a obhajovaných přesvědčeních, v dosahovaných výsledcích a v interpretovaných závěrech.

Filosoficko-světónázorová, vědecko-metodologická, třídně ideologická jednotnost je předpokladem postupné integrace získávaných dílčích informací do totálnějších poznatkových systémů, odrážejících stále úplněji, stále objektivněji, stále méně relativně zkoumanou realitu.

Také životní způsob a vzdělání jsou z rodu kategorií, k jejichž výzkumu lze — a nejen lze, nýbrž je nutno — přistupovat z různých hledisek, používat odlišných kritérií, metod a procedur. Vzdělání i způsob života jsou projevem přírodně historicky vzniklé druhé, kulturní přirozenosti člověka a sociálních skupin. Proniknutí do zákonitostí jejich vzniku, formování, přetváření, ustalování může jít se stejnou oprávněností po linii gnoseologické jako po linii historickomatematické, politickoeconomické, vědeckokomunistické, sociologické, pedagogické, psychologické atd.

Mnohost cest ještě umocňuje otázka: Jaký je vztah mezi životním způsobem a vzděláním? Vzdělání a výchova jsou jednou z nejvýznamnějších konstitutivních složek utvářejících životní způsob. Jsou jednou ze sfér, v nichž neobyčejně aktivně působí společenské vědomí, aby šířením idejí, poznatků, vzorů jednání a prožívání vytvářelo jednotně a soudržně organizovaný duchovní svět, v třídně antagonistických společnostech vždy podle kategorických postulátů a imperativů ideologie

vládnoucí třídy. Plní-li vzdělání funkci nástroje, prostředku tvorby životního způsobu, je tato tvorba současně jednou ze stránek vývoje lidské osobnosti. Vzdělání může být zároveň cílovou funkcí, hodnotovou orientací, k jejímuž dosažení napomáhá, případně se jí podřizuje určitý způsob života. V kapitalistické společnosti se může v některých vrstvách stát vzdělání jedním z hlavních, zdánlivě netřídních zdrojů společenské kariéry, elitářského sebepečení a sociálně prestižního vyvyšování.

Pro utváření socialistického způsobu života je vzdělání a výchova v duchu socialistických ideálů ve škole, v rodině a v dalších společenských institucích nezbytnou podmínkou a zároveň již jednou z forem, kterými je socialistický způsob života uskutečňován, ve kterých si jej všestranně a harmonicky rozvíjené osobnosti uvědomují a v souladu s ním co nejproduktivněji a nejsvobodněji žijí.

Problematika se dále rozšiřuje a komplikuje při řešení vztahu způsobu života ke vzdělávání dospělých, neboť tato oblast neomezuje vzdělávání na určitou část života, nýbrž naopak znamená jeho rozšíření na celý poškození život se zmnožením funkcí, cílů, obsahů, forem, metod, nositelů apod.

II.

Články o životním způsobu a vzdělávání dospělých, které přináší toto číslo Sociologického časopisu, vystihují ve svém souhrnu ideově teoretické i institucionálně praktické zaměření mezinárodní porady, která se touto problematikou v listopadu 1973 v Praze zabývala. Přítomní filosofové, sociologové, ekonomové a pedagogové, usilující o důsledně marxisticko-leninský přístup, se vzájemně a bezprostředně informovali o hlavních úkolech zpracovávaných v této oblasti na vědeckovýzkumných a vysokoškolských pracovištích socialistických zemí.

Zvláštní pozornosti se těšilo samo pojetí

způsobu života, k němuž se vyslovují všechny výše otištěné články. Na rozdíl od *J. Filipce* a *B. Filipcové*, kteří se soustřeďují na kategorii „způsob života“, považuje *A. Siciňski* (Filosofický a sociologický ústav PAV) užší termín „životní styl“ za přesnější, neboť se vztahuje k určitým charakteristickým rysům sociálních skupin. Definuje jej jako „oblast a formy každodenních činností lidí, specifické pro jejich společenské zařazení, tzn. kterými se toto zařazení projevuje a které jsou vnímány jakožto příznačné pro určitý styl, a tím způsobem umožňují společenské určení druhých lidí“. Siciňski rovněž doporučuje pracovat s axiologičtějším pojmem „kvalita života“. Tento pojem se vztahuje ke dvěma stránkám lidské existence: k možnostem plného rozvoje lidské bytosti a k životní spokojenosti. Podle Siciňského bude soutěžení mezi socialismem a kapitalismem v blízké budoucnosti spjato převážně se soutěžením mezi rozdílnou náplní „kvality života“.

V. I. Bolgov (Sociologický ústav AV SSSR) považuje za užitečné zavést pojem „kulturně technická úroveň pracujících“, který by označoval rozsah, kvalitu a strukturu poznání tříd, vrstev a sociálních skupin. Kulturně technická úroveň pracujících je jednou z podstatných složek způsobu života, její povaha a tempo závisí značnou měrou na společenských, především výrobních vztazích. Její růst je v kapitalistické společnosti pomalý a nerovnoměrný, zatímco v socialistické společnosti je stálý růst kulturně technické úrovně všech pracujících objektivním zákonem a základním rysem socialistického způsobu života.

V Německé demokratické republice je značně rozšířeno pojetí, podle něhož je socialistický způsob života ztělesněn v postavení člověka ve společnosti, v jeho chování a myšlení (včetně emocí). Vytváří se pod vedením strany dělnické třídy a je založen na podmínkách socialistické moci a socialistického vlastnictví.

G. Manz (Vysoká škola ekonomická, Berlín) studuje způsob života v úzké spojitosti s růstem hmotné a kulturní životní úrovně a s plánováním. Podle Manze je přitom zapotřebí zkoumat jednak postoje a typy chování na pracovišti, ve společnosti, v místě bydliště a v rodině, jednak způsoby individuálního uspokojování potřeb.

Sociálně ekonomické a plánovací hledisko vede Manze k pokusům o kvantifikaci norem vývoje způsobu života a lidských potřeb. Vychází především z ukazatelů dlouhodobého růstu životní úrovně, neboť objektivní vývojové tendence ukazují na její stále těsnější sepětí s utvářením socialistického způsobu života. Tyto Manzovy snahy mají příbuznost s pokusy o konstrukci statistických indikátorů pro rozbor způsobu života, prováděnými v ÚFS ČSAV a koordinovanými *M. Illnerem* a *J. Večerníkem*, a s některými pracemi Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě, vedenými *E. Magdolémem*.

Cenným kvantitativním ukazatelem životního způsobu jsou nesporně statistiky časového rozpočtu obyvatelstva.

N. Tichomirov, *L. Gordon* a *E. Klopov* (Ústav mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR) pracují v souladu s tradicí výzkumu „bytu“ — s údaji o užití času při popisu každodenního života jednotlivců a sociálních skupin.

G. Lippold, spolupracovník *G. Manze*, po dlouholetých zkušenostech s přehledy časového rozpočtu v NDR ukazuje, že řádné využití těchto metod pro studium socialistického způsobu života vyžaduje splnit dva předpoklady: přejít od „časových rozpočtů“ k „časovým rozvrhům osobnosti“ a sledovat nejen postoje, ale i činnosti a motivy, které vedly k činnostem, a porozumět sociální situaci těchto motivací. Teprve pak je dostatečně zachycována podstata přijatých socialistických norem chování a nových životních zvyků, které se utvářejí pod vlivem socialistické ideologie.

Pro životní způsob je z mnoha důvodů neobyčejně důležitá dimenze *volného času*. Vždyť fungování socialistického životního způsobu je praxí a funkcí dialektického vztahu práce a činnosti v mimopracovní době, uskutečňujícího se teprve v socialistické společnosti. Maďarské výzkumy volného času, o nichž referovala *A. Losoncziová* (Sociologický ústav MAV), docházejí k závěrům, že struktura činnosti ukazuje na zásadní rozdíly ve způsobu života sociálních skupin a jednotlivců, že však popis struktury činností nemůže být ztotožňován se způsobem života. Mezi normativním postojem určujícím cíle formování způsobu života a strukturou uskutečňovaných činností je napětí. Proto se při poli-

tickém posuzování směrnic pro užívání volného času objevuje otázka — analogická otázkám při plánování výroby a výrobků: Je zapotřebí vypracovat souhrnný systém preferencí, který by zahrnoval celek způsobu života a který by byl poskytován, šířen a regulován státními a společenskými organizacemi, nebo je lepší zaměřit se jen na neuralgické body a na školu?

Pro sjednocování způsobu života v socialistické společnosti mají praktický význam všechny procesy doprovázející *demokratizaci výchovy*. V souvislosti s růstem volného času demonstruje J. Linhart (ÚFS ČSAV) na datech empirických výzkumů, jak je trávení volného času v socialistické společnosti ovlivněno aktuálním postavením ve společenské dělbě práce a dosaženým stupněm vzdělání. Odstraňování starých třídních nerovností vytváří postupně rovnost podmínek pro volnočasové aktivity. Ačkoliv jsou třídní rozdíly v obyvatelstvu velmi malé, přežívají mnohde silou zvyku a rodinných a skupinových tradic právě ve vztahu k volnému času staré návyky, nevyužívají se dostatečně všechny možnosti, poskytované socialistickou společností. Mnohá společenská a pedagogická zařízení nedokáží vždy najít správnou orientaci pro své programy, protože nejsou dost profesionálně připravena na to, aby včas rozpoznávala a účinně podporovala teprve se rodící socialistické vzory chování.

III.

Překlenutí bariér mezi vědními disciplínami není snadné ani ve stálých mezioborových společenskovědních týmech. Při projednávání vztahu životního způsobu a vzdělávání dospělých nedošlo k žádným interdisciplinárním nedorozuměním, představitelé různých věd stáli ovšem značně vyhraněně na pozicích svých věd. Při konfrontaci výchovy a vzdělání se životním způsobem se u pedagogů ukázala silná potřeba studia výchovy a vzdělávání dospělých jako systému. Nutnost *popisu současného systému výchovy a vzdělávání dospělých* zdůrazňuje zejména J. Pólturzycki (Výzkumný pedagogický ústav, Varšava), který přikládá velký metodologický význam historickému přístupu, potvrzujícímu úzké svazky vzdělávání dospělých s pokrokovými a revolučními společenskými

silami. Takový popis je nutno stavět na základě celkového obrazu vývoje příslušné společnosti. Teprve po zjištění její vzdělanostní úrovně a kulturních tradic je možno správně porozumět postavení vzdělávání dospělých v životě a kultuře, vymýtit přezívající názory, podle nichž jde jenom o činnost ve volném čase, zatímco ve skutečnosti vzdělávání dospělých stále více proniká do pracovní doby a stále více ji bude prostupovat. Teprve po popisu systému výchovy a vzdělávání dospělých na národní úrovni je možno uvažovat o srovnávacích popisech mezinárodních, při nichž je nejsignifikantnějším příbuzným nebo rozlišujícím znakem příslušnost k určitému společenskému systému.

Také R. Pachociński (katedra vzdělávání dospělých, Varšavská universita) se věnuje metodologickým problémům popisu celkové struktury výchovy a vzdělávání dospělých se zvláštním zřetelem k měření její účinnosti. Nejde mu však o matematicko-statistickou operacionalizaci. Opíraje se o Marxovo pojetí člověka, chce odhalit ty stránky osobnosti, které jsou vystavovány mnohosti vlivů výchovy a společenské reality, chce zjistit skutečné, a nikoliv často jenom předpokládané nebo proklamované účinky vzdělávání na proměňující se potřeby a zájmy účastníků.

Každý popis vyžaduje předběžnou dohodu o tom, co se do něho bude zachycovat a co se ponechá stranou jako nepatřičné nebo nedůležité. Za vzdělávání se většinou považuje záměrné získávání systematických informací. Toto vymezení je jistě velmi nejednoznačné. Jakou mnohoznačnost však do vytčení zásad popisu přináší skutečnost, že výchova — a týká-li se dospělých, platí to tím spíše — má své institucionální i neinstitucionální formy?

Podle J. Skalky (Filosofická fakulta UK) je do základních složek struktury vzdělávání dospělých zapotřebí začlenit i výchovně vzdělávací vlivy, které se prosazují mimo sféru vlastní výchovy. Je nezbytné přispět k objasnění a k širšímu uvědomění si tohoto faktu, který s vědeckotechnickým rozvojem nabývá stále větší důležitosti a je jedním z hlavních zdrojů úvah o „paralelní škole“ nebo extrémních názorů o nutnosti likvidace školy, které mají pochopitelně i své ideologické kořeny.

Za opouštění úzce institucionálního, sta-

tického pojetí systému vzdělávání dospělých se přimlouvá i *J. Vitečková* (ÚFS ČSAV). Jeho doplnění dynamickým hlediskem by umožnilo zachycovat procesy směřující k dosažení cílové funkce pro socialistickou společnost nejprizmatnější: povýšení vzdělanostní úrovně, které není jenom nástrojem rozšířené reprodukce pracovní síly, ale zároveň zmnožuje účast pracujících na řízení a správě společnosti, zlepšuje způsoby uspokojování duchovních a materiálních potřeb, zkvalitňuje užívání volného času a rozvíjí osobnost podle principů komunistické výchovy.

Pokusy o popis systému výchovy a vzdělávání dospělých jako instituce zakotvené v životě společnosti a závislé na jiných společenských institucích doplňuje *J. Li-večka* (Filosofická fakulta UK) taxonomickým uspořádáním vnitřních problémů výchovy a vzdělávání dospělých do návrhu ucelené pedagogické nauky. Do této nauky lze zařadit tyto problémové oblasti:

1. celoživotní výchovu,
2. psychologii dospělých, zvláště psychologii učení dospělých,
3. pedagogiku dospělých včetně teorie výchovy a vzdělávání dospělých,
4. speciální problémy školských, podnikových a mimoškolských (kulturně výchovných) forem výchovy a vzdělávání dospělých.

Pohled na výchovu a vzdělávání dospělých jako na celek usnadňuje zodpovědné vypracování *výchovně politické strategie*. *G. Schmelzer* (Humboldtova universita, Berlín) konstatuje, že ve fázi široké socialistické demokratizace výchovy si nová společnost vychovala svou početnou inteligenci. Klade si teoretickou otázku, jaká má být výchovně politická strategie rozvinuté socialistické společnosti: Orientuje-li se buržoazie na vysokoškolské vzdělání, neměla by společnost, jejíž vedoucí silou v celém životě je dělnická třída, stanovit jako prioritní výchovný směr prohloubenou péči o vzdělávání dělnické třídy, a to jak speciální výchovu pro dělnické profese, tak celoživotní výchovu osobnosti dělníka? Schmelzerovi připadá tato cesta realistější než někdy až nadměrné úsilí o různé stupně školení řídicích kádrů. Toto stanovisko není podle Schmelzera v rozporu s neustále vzrůstajícími požadavky na vy-

sokoškolské vzdělání. Hlavní výchovně politický cíl orientovaný na dělnickou třídu zároveň znamená věnovat zvláštní pozornost potřebě zvyšování společenského postavení mistrů a jejich výchově ve shodě s neustále vzrůstajícími nároky na odbornost a na způsobilost řešit problémy lidských vztahů.

Také Bulharská lidová republika usiluje o vytvoření jednotného systému vzdělávání dospělých. Současné priority v něm představuje ustavování školského systému pro pracující, podniková výchova a postgraduální studium. O vývoji a struktuře škol pro pracující hovořila na poradě *M. Miltenová* (Vědeckovýzkumný ústav pedagogický, Sofia), o zákonné úpravě postgraduálního studia informoval *N. Andrejev* (Výbor pro vědu, technický rozvoj a vysoké školství, Sofia).

Sociálně ekonomickými příčinami růstu objektivní společenské potřeby vzdělanosti v socialismu jsou: odstraňování důsledků dělbý práce, sbližování tříd a vrstev a vyrovnávání rozdílů mezi jejich způsoby života. Uspokojování této potřeby není automatické. Je zapotřebí, aby rostly i subjektivní motivace pro získávání vyššího vzdělání. *J. Boguszak* (ÚFS ČSAV) si proto právem klade otázku, jak se vytvářejí *hodnotové orientace k výchově* ve vědomí dospělých v kontextu rozvoje socialistického způsobu života.

IV.

Mezinárodní porada expertů socialistických zemí, která jednala o změnách životního způsobu probíhajících pod vlivem rozvoje socialistické společnosti a nastupující vědeckotechnické revoluce, neobcházela nijak po špičkách skutečnost, že v chápání pojmů způsob života, životní styl, výchova a vzdělávání dospělých existují rozdíly. Přes tyto rozdíly se účastníci porady shodli na základních složkách lidské činnosti, společenských vztahů, potřeb a hodnot, které je zapotřebí brát v úvahu při vypracování struktury těchto pojmů. Výzkum těchto složek musí vycházet ze změn v sociální a třídní struktuře socialistické společnosti a musí být založen na sledování konečného cíle výstavby komunismu, kterým je utváření všestranně rozvinuté osobnosti.

Při diskusích o metodologických problémech byla zdůrazněna potřeba zkoumat životní způsob jak na úrovni současných objektivních tendencí společenského vývoje daného stadia (včetně tendencí vztahujících se k vlivům minulosti), tak na úrovni záměrného a účinnějšího užití existujících společenských mechanismů pro tvorbu socialistického způsobu života.

Základní vědecká, světonázorová a ideologická shoda spolu se společnou snahou zintenzívnit spolupráci vedla k řadě konkrétních doporučení. Mezi nejvýznamnější patří:

a) zahájit přípravné práce na dlouhodobém projektu výzkumu socialistického způsobu života a srovnávacího rozboru

způsobů života zemí socialistického společenství,

b) pracovat na popisu systémů výchovy a vzdělávání dospělých v socialistických zemích,

c) ustavovat pro práci na těchto úkolech skupiny expertů.

Evropské středisko pro volný čas a výchovu v Praze jako svolavatel a pořadatel mezinárodní porady bylo pověřeno podporovat prostřednictvím akademií věd socialistických zemí a národních komisí UNESCO hledání cest a forem, které by přispěly k vytvoření organizačních předpokladů pro zdárné pokračování v integrovanějším přístupu ke studiu socialistického způsobu života a vzdělávání dospělých.

Dříve než začneme hovořit o vztahu volného času k otázkám životního způsobu v rodině, je nutné vyložit, jak chápat obsah pojmu. Je to nutné proto, že v sociologické literatuře jsou často uváděny odlišné formulace a definice volného času, které se liší především chápáním obsahu struktury vymezeného času jako volného (viz např. [2], [3], [6] a další). Tak např. francouzská sociologická škola chápe volný čas jako „souhrn činností“, kterými se jednotlivec může zabývat, kterým se může věnovat *podle vlastní vůle*, aby si odpočínul nebo aby se pobavil (zabavil), aby rozvíjel svou dobrovolnou účast na společenském životě, svou informovanost, nebo své vzdělání nezainteresované povoláním, a to potom, co se uvolnil od všech pracovních, *rodinných* nebo společenských závazků. (Podtrženo M. Š.)

Jde v pravém smyslu o rekreaci, jak prozrazuje latinský původ toho slova, které doslova přeloženo znamená znovuvytvoření lidského zdraví, spokojenosti, štěstí, vyrovnanosti se sebou i s druhými lidmi.

Je však možné souhlasit s určením volného času jako času stráveného podle libovůle člověka? Vždyť sama libovůle je velmi omezená, míra dobrovolnosti je vždy modifikována její nutností. Např. zavázeli se někdo „dobrovolně“ k výkonu nějaké činnosti, již výkon této činnosti se změní z libovůle v nutnost, která již překonala určení původní dobrovolnosti. Toto pojetí volného času jako času „svobodně“ zvolného je důsledkem metafyzického pojetí svobody a nutnosti. Volný čas jako sféra svobody nemůže být stvořen proti sféře nutnosti, tj. proti pracovní době; naopak může být stavěn jen prostřednictvím přeměny jeho opaku, neboli jde tu o vzájemný dialektický vztah obou těchto oblastí — pojetí volného času jako projevu určité individuální libovůle v přímém protikladu ke své vlastní funkci. Rozumíme-li totiž svobodou takové jednání, které zasahuje

do přírodního nebo společenského dění na základě poznanych objektivních zákonitostí, nemůžeme klást její určení do sféry libovůle volného času. Musíme ji naopak chápat jako aktivní složku v přetvářející činnosti člověka. Dialektika vztahu svobody a nutnosti pak vyžaduje pochopit, že aktivní uvědomělá činnost člověka je *nutností*, která vystupuje v podobě *možnosti* a která může být ve společnosti uskutečněna jen prostřednictvím aktivní uvědomělé činnosti. Teprve takové sjednocení lze charakterizovat jako svobodné, neboť Marxovo pojetí svobody jako společenského vztahu se odlišuje od ostatních teorií tím, že zahrnuje dialektiku svobody a nutnosti jako problém revoluční společenské praxe, tím, že vychází z práce jako základního pojmu lidského života [4 : 98].

Svobodné jednání tedy spočívá v takovém jednání, kterým člověk ovlivňuje nutnost, již je determinován, čímž zároveň realizuje aktivní vztah k podmínkám své činnosti a rozšiřuje prostor pro možnost volby svého jednání. Marx ukazuje, že rozhodující vliv na rozšiřování prostoru pro možnost volby a základní otázkou rozvoje lidské svobody je rozvoj společenské výroby, výrobní proces [14 : 368].

Z toho je nutné vyjít též při charakteristice kategorie volného času. Volný čas nelze tedy stavět do protikladu k pracovní době; měnit povahu volného času je možno jedině prostřednictvím změněného pracovního procesu.

Změněný charakter volného času pak zpětně ovlivňuje výrobní činnost člověka. Funkcí volného času není pouhá reprodukce pracovních schopností, oddech a zábava, ale též zvýšení kvalifikace, sebevzdělání. Neexistuje proces vzdělání, který by byl izolován od pracovní aktivity člověka. I zdánlivě nejvzdálenější poznání člověka se prostřednictvím spektra všeobecných znalostí konec konců promítne do úrovně přístupu k pracovnímu procesu, ať si to

člověk uvědomuje, či nikoliv. Volný čas se realizuje uvnitř a prostřednictvím společenských vztahů, proto bude jeho struktura podmíněna též charakterem těch kterých vztahů. Bude odpovídat určité třídně podmíněné orientaci životního způsobu. Mohli bychom tedy říci, že *volný čas je méně prostorem pro realizaci svobody a spíše více funkcí lidského života, který je konec konců determinován charakterem pracovní činnosti*, a tím i charakterem společenských vztahů.

Také jeho užití se odehrává ve sféře konečné spotřeby, a volný čas je proto dialekticky spjat s výrobou samou. A nejen proto. Volný čas je ve svém rozměru určen stupněm produktivních sil společnosti, v kvalitě svého využití je však vázán charakterem výrobních vztahů té které společnosti. Proto i obecný přístup k problému volného času a chápání volného času jako sociologické kategorie musí být transformován do konkrétně historické roviny zkoumání. Nejde přece o volný čas vůbec, ale o volný čas k dispozici člověku (disposable time). Jeho dosažení se fakticky rovná procesu zrušení určení a charakteru času jako volného, kdy, jak předpokládal Fourier, zmizí hranice mezi zábavou a prací. Těto přeměny je schopna pouze komunistická společnost. Je třeba říci spolu s Marxem: „Skutečné bohatství je rozvinutá produktivní síla všech jedinců. Potom však již není mírou bohatství pracovní doba, ale volný čas.“ [13 : 438]

Hospodaření s časem je závislé na stupni rozvoje bytostných sil člověka. Marx v *Grundrissech* výstižně uvádí: „Předpokládáme-li společenskou výrobu, zůstává časové určení přirozeně podstatné. Čím méně času spotřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua, závisí všestrannost jeho vývoje, jeho požitku a jeho činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem — na to se konec konců redukuje veškerá ekonomie. Společnost má účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat čas, aby získal například vědomosti v potřebných „proporcích“ nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření

s časem . . je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře.“ [16 : 129—130]

Úspora neefektivní práce v rodině jako růst volného času

V socialistické společnosti člověk převzal odpovědnost za výrobu s cílem přeměnit dosavadní dělbu společenské práce, aby zároveň tím vrátil práci její tvořivou povahu. Bude muset převzít odpovědnost i za volný čas, neboť i on je „předmětem“ společenské výroby a samotných potřeb i prostředků pro uspokojování individuálních potřeb. Ve jménu svého volného času a svých potřeb může člověk mít stále větší vliv na způsob, rozsah a obsah výroby.

Společnost je s to *cílevědomě vytvářet prostředky k rozšiřování volného času především zvýšením produktivity společenské práce, dodržováním společensky potřebných pracovních a provozních režimů, tedy efektivním využitím společenské práce, rozvíjením těch služeb, které mají význam pro tvorbu společenských výrobních sil*. V neposlední řadě také postupným zkracováním času věnovaného pracím spojeným s chodem domácnosti. Je tomu tak proto, že „volný čas“ nelze považovat pouze za antipod „času v práci“, neboť se nerozšiřuje pouze tím, že se mění charakter dělby práce, že se zvyšuje produktivita práce, a tím se konec konců zkracuje doba k výrobě určitého potřebného množství produktů. Kdybychom přistupovali k tomuto procesu vzájemného ovlivňování „času v práci“ a „mimo práci“ pouze z hlediska jejich vzájemné kvantifikované míry, nepodařilo by se nám postihnout jeho složitost. Víme, že společenské jevy mají vždy mnoho stránek, které se navzájem ovlivňují. Tak je tomu i se způsobem života. Sem mimo jiné patří nejen výrobní proces, ale i čas „mimo něj“, a to ve své kvantitativní i kvalitativní podobě, která zahrnuje celou sumu různorodých činností člověka. Mezi ně patří i ty, které jsou realizovány uprostřed a prostřednictvím rodiny jako společenské skupiny. Právě proto jsou integrální spjatost rodiny se společností, pro dialektickou jednotu individuální podoby práce a společenské práce, je řešení problému volného času spjata s pro-

blémem přeměn způsobu života uvnitř rodiny. V jejím středu dodnes zůstává značná jednoduchá manuální práce, která má naturalní charakter.

Zrušení malovýroby¹ uvnitř rodiny významně změní strukturu činnosti *uvnitř rodiny*, jejich proporce i dynamiku. Změní i charakter vzájemných lidských vztahů. Malovýroba totiž tím, že fixuje staré formy práce, zároveň uchovává individualismem obestřené způsoby života. Nejenže je reprodukuje, ale je schopna plodit stále nové podoby individualismu a maloměstáctví. Těmito negativními důsledky tvoří malovýrobní činnost hráz tvorbě nových, socialistických vztahů.

Prokazujeme-li nutnost nahrazení malovýroby v rodině velkovýrobou, nemáme na mysli odstranění *jakékoliv práce z rodiny vůbec*. Domníváme se, že v rodině *vždy* zůstane určitý druh manuální práce, že zde zůstane dotváření *určitého* druhu výrobků. Půjde však zřejmě o takové výrobky, které svým charakterem jsou určeny k drobné a skutečně individuální spotřebě, k uspokojení skutečně individuálních nároků člověka. V určité podobě a v určité míře manuální činnost zřejmě bude v rodině zachována vždy. Mám na mysli ono domácí „kutilství“, prováděné jako hobby, např. chuťovou úpravu „malých“ jídelních chodů, které bude vyhovovat té které rodině. Podstatná je však *míra času* této činnosti, míra času věnovaná individuálně výrobě věcí či pokrmů apod. Je totiž něco zcela jiného, je-li žena donucena každodenně se „lopotit“ s nákupem a u plotny při vaření, nebo zda z vlastní vůle a občas jako projev tvůrčí iniciativy bude připravovat pochoutku podle individuálního přání a chuti své rodiny. Pohoda tu pak vystřídá časté stressy, které dosud tuto činnost doprovázejí. Bude to zřejmě moment, který významnou měrou přispěje ke zrušení tradice modelu ženské práce a modelu chování ženy, neboť dnešní práce ženy v domácnosti a pro rodinu není nic jiného než „výsadou“ dělby práce v rodině a společnosti. Jde o složitý a dlouhodobý proces přeměny způsobu práce, a tím i způsobu života vůbec.

Považovat „občasnou“ práci v rodině za

činnost, řadící se do zájmové oblasti, tedy do roviny uspokojování zájmů, se nám dnes zdá utopické a nereálné. Toto zdání má však své gnoseologické a sociální kořeny. Jsou to jednak hluboce zafixované a tradicí posvěcené rozdílné formy práce muže a ženy, přijaté modely chování obou pohlaví. Bez vlivu však nejsou ani objektivní podmínky v podobě stávajících prostředků, kterými k likvidaci malovýrobní práce v rodině společnost vládne. Teprve tehdy, až ve společnosti, ve které „sdružený člověk, sdružení výrobci budou vyrábět za takových podmínek, které jsou lidské povaze nejdůstojnější a nejpřiměřenější, tehdy bude občasná individuální práce mít podobu individuálního uspokojení, podobu zábavy“ [14 : 373].

Považuje-li Engels přechod výrobních prostředků do společenského vlastnictví za nezbytnou podmínku *přeměny soukromé domácnosti ve společenský průmysl*, nemá na mysli automatické nahrazení jednoho druhým. Zespoločštění výrobních prostředků působí především tím, že do výroby zapojuje sílu celospolečenského sjednocení pracujících. Jde o vědomou regulaci výroby ve prospěch celé společnosti, jde o „vyšší typ společenské organizace práce... v tom je jádro věci. V tom je zdroj síly a neodvratného, úplného vítězství komunismu.“

Tento proces tvorby vyššího typu společenské organizace práce má své fáze vývoje a celou řadu aspektů. Existuje již řada studií o předpokládaných podmínkách rozvoje a přeměny struktury výrobních sil, které budou vyřazovat z bezprostředního cyklu výroby jednoduchou lidskou pracovní sílu a nahrazovat ji člověkem řízenou technickou aplikací soudobé vědy jakožto výrobní síly.²

V těchto studiích je jmenována řada komponent, které jsou základem pro započatou změnu podmínek, a tím i způsobu života za socialismu. Jejich syntetizujícím pojmem je nový vývojový stupeň výrobních sil, jehož účinnost je násobena integrací s vědou a který je schopný všeobecné přeměny práce, přeměny celé základní masy elementární lidské činnosti. Výchozí podmínkou pro realizaci této nové kvality

¹ Pokud jde o koncept malovýroby v rodině, autorka soudí, že materiální charakter práce konané uvnitř rodiny, zabezpečující at již dotváření společenských produktů, nebo výrobu některých

spotřebních statků přímo, lze nazývat malovýrobou. Jde o diskusní otázku, na kterou je možno mít různý názor.

² K tomuto problému na obecné úrovni viz [7].

rozvoje výrobních sil jsou socialistické výrobní vztahy, které prolomily úzké hranice života člověka tím, že navrátily práci její všeobecně společenský charakter. Má-li být práce za socialismu všeobecnou prací, a nikoli „vypětím člověka jako určitým způsobem druzovaně naturální síly, ale jako subjektu, který vystupuje ve výrobním procesu jako činnost řídící všechny přírodní síly“ [14 : 105], musí tyto přeměny zahrnovat všechny oblasti dosavadní výrobní činnosti. Máme totiž za to, že zásadní převraty ve společenské výrobě, směřující k neustálé rekonstrukci technické základny výroby za pomoci vědy, budou sice schopny produkovat žádoucí přeměny charakteru práce, ale objektivně ještě budou zahrnovat i tu základnu, která „váže“ značnou část jednoduché práce.

Studie, které hovoří o nutnosti přetvoření celé hmotné základny lidského života, o přeměně nejen jeho společenských, ale zároveň i technických podmínek samotných základů civilizace, naznačují trendy těchto přeměn většinou v obecných rovinách. Je však otázka, zda i v této obecné rovině, která zachycuje základní komponenty přeměn, nechybí přeměna domácí práce, popř. přesněji řečeno nutnost zrušení malovýroby v rodině.

Problém podstatné přeměny práce v domácnosti má v souvislosti s rozšiřováním „ času pro člověka“ velký společenský význam. Musí-li rodina dosud, podle průzkumů, věnovat nákupu, vaření, úklidu, praní prádla apod. průměrně 50–60 hodin týdně, zcela objektivně je zde posilován nežádoucí způsob života, který uzavírá rodinu do „okovů“ intimity.³ Lze to prokázat i řadou údajů a zjištěných skutečností, které jsou schopny ilustrovat rozporné jevy, jež v možnostech „ mít volný čas“ dosud existují mezi pohlavími.

Podívejme se z tohoto hlediska na strukturu užívání času podle průzkumu, který provedla Ústřední komise lidové kontroly a statistiky.⁴

Z uvedených údajů [2 : 23–24] je vidět, že jde o statisticky i fakticky významnou disproporci mezi časem muže a ženy, že

Tabulka 1. Denní rozvrh rodin dělníků podle druhů činnosti (v procentech)

	Muži	Ženy
Práce ve výrobě	34,2	30,6
Mimopracovní činnost spjatá s výrobou	4,2	3,3
Péče o domácnost a děti	9,8	25,7 (!)
Spánek a jídlo	35,7	32,7
Volný čas	16,1	7,7 (!)

více než $\frac{1}{4}$ času ženy vůbec je věnována práci v domácnosti. Volného času má muž dvakrát více než žena; zaměstnaná žena spí o celou hodinu méně než žena v domácnosti [10].

Uvedme ještě údaj z téhož průzkumu o množství času, který pohltí práce v domácnosti v týdenním průměru:

ženy-dělnice	35 hod. 48 min.,
zaměstnankyně	32 hod. 30 min.,
ženy v domácnosti	58 hod. 8 min.

Naproti tomu

muži-dělníci	10 hod. 8 min.,
muži-zaměstnanci	8 hod. 8 min.

Chceme-li dešifrovat obecnost určení „práce pro domácnost“, zjistíme, že 90 % veškerého času, který věnují zaměstnané ženy domácnosti, pohltí tři skupiny domácích prací. Jmenovitě z celkového fondu času pro domácnost vyžaduje 50 % příprava jídel (u dělnic 47 %, u zaměstnankyň 25 %, u žen v domácnosti 49 %), 16 % až 19 % údržba a úklid domu, bytu, včetně údržby vozu, 23 % až 25 % péče o oděv a obuv [10].

Prokázaná disproporce mezi volným časem muže a ženy a takřka shodná míra času stráveného prací pro rodinu a její domácnost a času v zaměstnání mají tedy své sociální příčiny. Bedřich Engels v *Původu rodiny* výstižně ukazuje na historické souvislosti vzniku vztahů nerovnoměrnosti v užití času mezi mužem a ženou. Je dána rozvojem soukromého vlastnictví, rozvojem soukromovlastnického způsobu výroby, rozvojem kapitalistického způsobu výroby, kdy „vedení do-

³ Jedním ze základních prostředků k řešení tohoto problému je tvorba společenských podmínek, mezi něž patří např. rozvoj společenských služeb. Tento si zas vyžaduje uvolnění poměrně velkých materiálních prostředků i jistou kapacitu pracovních sil.

⁴ Výběrové šetření Ústřední komise lidové kontroly a statistiky v r. 1961 *O využití času nezemědělských domácností* zahrnovalo 1681 dělníků a dělnic z různých míst ČSSR.

mácnosti pozbylo své veřejné povahy. Společnosti po něm již nic nebylo. Stalo se soukromou službou: žena se stala první služkou a byla vytlačena z účasti na společenské výrobě. Teprve velký průmysl naší doby otevřel — a ještě jen proletářce — zase cestu ke společenské výrobě. Avšak tak, že plní-li své povinnosti v soukromé službě pro rodinu, zůstává vyloučena z veřejné výroby a nemůže nic vydělávat; chce-li se zúčastnit veřejné výroby a samostatně si vydělávat, není s to splnit své rodinné povinnosti... Základem moderní monogamní rodiny je zjevné, nebo zastřené domácí otroctví ženy a moderní společnost je masa, která se jako z molekul skládá ze samých takových rodin.“ [17]

Engels tak podtrhuje příčinu historicky vzniklé nerovnosti muže a ženy, ale zároveň naznačuje také prostředky k jejímu vyřešení. Jde fakticky o zrušení onoho „zastřené domácího otroctví“ ženy negací neefektivní naturálně malovýrobní výroby v domácnosti.

Údaje o míře volného času jsou svědectvím o tom, že ženy jsou nuceny, obrazně řečeno, vykonávat dvě pracovní směny: jednu v zaměstnání a jednu v domácnosti. Buržoazní sociologie tento stav postihuje pomocí popisu rozporné povahy tzv. dvojí role ženy [11]. Pozitivistická metoda tu nahrazuje potřebnou analýzu tohoto jevu. Je to však důsledek apologetické funkce buržoazní sociologie. Kdyby totiž odkryla podstatu tohoto jevu, musela by zákonitě dospět k závěru, že jeho konečné vyřešení je možné jen na bázi socialismu a uvnitř socialismu, neboť je projevem rozporu mezi stupněm rozvoje výrobních sil, které si vynucují společenskost povahy práce, a setrvalým charakterem práce uvnitř jednotlivé rodiny. Buržoazní sociologie se často uchyluje ke zpochybnění správnosti zaměstnanosti žen a nezřídka ji hodnotí jako nepříznivý důsledek rozvoje tzv. moderní industriální společnosti. Goode například se spokojil s konstatováním, že současný stav svědčí o tom, že společenské postavení ženy „je stále ještě v podstatě statutem ženy v domácnosti“ [8 : 200].

Marxistická sociologie však musí za jevy, které mají zdánlivě povahu soukromé sféry života, hledat *společenské souvislosti*, hledat a nacházet *podstatu* jejich projevu. Jedině tak je schopna poznat noetickou

stránku věci a naznačit prostředky k řešení ve společenské praxi.

Také disproporce mezi volným časem muže a ženy není nahodilá, není, obrazně řečeno, projevem „lenosti mužů a pilnosti žen“, ani pouhým výsledkem různých subjektivních a tradicí zafixovaných představ mužů a žen o charakteru jejich činnosti. Je projevem objektivně existujících rozporů, které produkuje současný stupeň rozvoje společenské dělby práce, jehož charakter vtiskuje každému individuu jeho životní projev. Konflikt mezi výkonem profesionální role v zaměstnání a doma zastávané role ženy v domácnosti odráží rozpor mezi starou podobou práce v rodině a společenským charakterem práce ve společnosti. To na jedné straně. Ekonomická závislost člověka souvisí se vznikem širší výrobní kolektivity; zároveň však stupeň rozvoje výrobních sil a stupeň společenskosti práce uvnitř této širší výrobní kolektivity dosud objektivně ponechává prostor pro časté používání jednoduché práce, která má naturálně malovýrobní charakter. Nejenže umožňuje, ale vynucuje si existenci i reprodukci této podoby práce. Podstatu příkrého rozdílu v plnění dvou rolí žen lze tedy hledat a nalézat, na rozdíl od buržoazní sociologie, pouze v disproporci uvnitř společenské výroby samé, která objektivně vlivem nerozvinutých výrobních sil dosud nesjednotila a nevytvořila společenský charakter veškeré výroby.

Zde je také skryta mimo jiné též podstata *disproporce v uplatňování společenského zájmu*. Vyřešit a postupně negovat naturálně výrobní práci a převádět ji na společenskou velkovýrobu je proces probíhající koneckonců v plné shodě s celospolečenským zájmem. Rozpor mezi výkonem ženy v zaměstnání a v rodině není tedy v žádném případě problémem, který by se dal řešit pouze prostřednictvím individuální povahy. Jde o společenský proces, o realizaci společenského zájmu, jehož rozporná povaha, podmíněná objektivně, se pouze jeví jako věc soukromé sféry a soukromého života. Toto zdání podporuje skutečnost, že v mimopracovní době lidé rozvíjejí takovou činnost, která je výrazem jejich individuálních zájmů. Tyto zájmy však nemusí být a většinou nejsou v plném souladu se zájmy celospolečenskými. Socialistické výrobní vztahy sice rozdílnost těchto zájmů v

určitém směru zmírnily především tím, že zrušily možnost vykořisťování práce a účast na výrobě povýšily na obecnou zásadu pro všechny příslušníky společnosti. „Na druhé straně tuto rozdílnost prohloubily tím, že odstranily částečnou uniformitu bezprostředních zvláštních zájmů, kterou za kapitalismu vyvolává bída. Rozdílnost bezprostředních zvláštních zájmů obyvatelstva tedy neplyne z přežitků, ale je bytím lidí za socialismu dokonce dále rozvíjena.“ [9 : 286]

Hlavní příčina rozdílnosti zvláštních zájmů, které se většinou projevují nejen jako zájmy individuální, ale též jako zájmy rodiny, je v tom, že vývojový stupeň výrobních sil a výrobních vztahů neumožňuje uspokojovat bezprostřední zvláštní zájmy podle nejruznějších potřeb lidí, ale jen podle možnosti, které jsou určeny výkonem jejich práce. Volný čas je tedy naplněn takovými činnostmi, takovou jejich vzájemnou proporcí, které jsou umožněny dosaženým rozvojem společenské výroby, které jsou tedy konec konců objektivně determinovány daným charakterem společenské dělby práce. Toto obecné určení se vztahuje i na vzájemný a disproporcionální vztah mezi činnostmi mužů a žen.

Z toho je zřejmé, že oproti buržoazní teorii marxistická sociologie chápe volný čas jako *společenskou kategorii* schopnou odrážet podmínky života. Lidská činnost „uvnitř“ volného času není tedy výsledkem subjektivního rozhodnutí. Individua si kládou své cíle, které se pouze jeví jako libovůle, ve skutečnosti si je však kladou proto, že k jejich plnění jsou konečně nuceni konkrétně historickými podmínkami svého, a tím i společenského života.

S vývojem společnosti jsou podmínky, v nichž lidé žijí, stále méně určovány živelnými silami přírody a stále více výsledky lidské činnosti samé (zvláště činnosti výrobní). Přesto je pro kapitalistickou společnost charakteristické, že zde lidé (zvláště příslušníci dělnické třídy, vytvářející užité hodnoty, s nimiž společnost disponuje) nemají možnost cílevědomě ovlivňovat podmínky svého života. Tyto podmínky se stávají vůči nim „odcizeným“ plodem jejich činnosti, čímsi živelným a vnějším, co negativně ovlivňuje nejen náplň jejich pracovní doby a výsledky, které jim přináší, ale i vývoj rozsahu a struktury jejich

volného času. To se citelně promítá v celém životě dělnických rodin za kapitalismu.

Změny, které uskutečnila vítězná socialistická revoluce, vytvořily základní předpoklady k tomu, aby se životní podmínky lidí dostaly pod jejich cílevědomou kontrolu. Postupnou realizací zákonitého vývoje socialismu — nahrazováním jeho nižších vývojových etap vyššími — se tyto předpoklady i formy jejich využívání zmíněným směrem dále prohlubují. Tím se podstatně změnilo a neustále dále mění nejen postavení člověka v pracovní době, ale i funkce a obsah jeho volného času.

Zvlášť významnou součástí volného času příslušníků naší dělnické třídy (i všech ostatních pracujících), která je přímým produktem socialistického uspořádání naší společnosti, je jejich účast na společenské správě, řízení a kontrole — jádro jejich politické aktivity. Čím více mezi nimi roste počet *aktivistů* různých složek našeho politického života (a to na všech stupních výstavby těchto složek), kteří se takto přímo podílejí na cílevědomém ovlivňování našeho společenského vývoje, tím více naopak ubývá a bude dále ubývat těch, kdo se cítí nuceni hledat prostor pro své sebeuplatnění (či svého druhu „útočiště“) především ve vyhraněné soukromé sféře svého života.

To ovšem dosud v jednotlivých případech umožňuje, aby se přechodně utvářela i opačná souvislost. Čím více na kterémkoli úseku naší společnosti (popř. v některém místě, okrese apod.) polevuje proces růstu počtu takových aktivistů, tím „nepřekonatelnější“ se tu zdají tendence některých pracujících uzavírat se do „ulity soukromí“, většinou především do sféry života v kruhu rodiny. Tím potom nabývá tento jejich život v rodině velice specifické podoby. Vytváří sklon ke „konzumnímu“ pojetí společnosti a spolu s ním reprodukuje i jiné formy maloměšťáckého vědomí. Těmto formám vědomí je ovšem nutno čelit i ideologicky — včetně objasňování principů socialistické morálky apod. Rozhodující cestou boje proti tomu je však především úsilí o zvyšování společenské aktivity našich dělníků i všech ostatních pracujících. Proto má pro rozvoj naší společnosti i pro překonávání různých forem maloměšťáctví tak mimořádný význam důsled-

né uplatňování závěrů rezoluce XIV. sjezdu KSČ — mezi nimi i závěru, ve kterém se praví: „Hlavním obsahem úsilí strany o upevnění socialistického státu je *rozšiřování a prohlubování účasti lidu na státním řízení a veřejné správě*“ (podtrženo M. Š.) [20 : 580].

Buržoazní sociologie i revizionismus dokazují svou poplatnost kapitalistickým vztahům kromě jiného i tím, že přistupují k této problematice, která se tu většinou označuje jako „sociální aspekt volného času“, ze zcela protichůdných pozic. Za měřítko „sociálního aspektu“ volného času považuje, zda jednotlivec je ve volném čase ve vztahu k jiným lidem, nebo zda jeho využití se orientuje výhradně do privátní sféry. Tento sociální aspekt chování ve volném čase se většinou v buržoazní sociologické literatuře klasifikuje kvantifikovaně. Párový vztah se týká hlavně manželů a milenců, přátelství dvou lidí. Ve volném čase pro takové lidi hrají „ti druzí“ jen sekundární úlohu. Za rozsáhlejší jsou považovány sociální vztahy těch společenských skupin, které mají podobu intimity (face-to-face-relations). Za jejich zvláštní formu je pak označována rodina [24 : 129—144].

Marxistická analýza se však nemůže omezit na postihnoutí prosté kvantifikace jevů, jde jí zároveň též o postižení a charakteristiku jejich kvality, neboť kvalitu a kvantitu chápe v dialektické jednotě. Proto se nelze spokojit pouze s kvantifikovaně pojatým „sociálním aspektem“ volného času, podle buržoazní sociologie. Bude to zřejmě především obsah a vzájemná proporce činností vykonávaných člověkem „ve volném čase“, který bude charakterizovat jeho sociální aspekt. resp. přesněji řečeno jeho sociální podstatu.

Rodina jako pospolitost volné chvíle

V souvislosti se sociálním aspektem volného času, pochopeného kvantifikovaně, rozvíjí buržoazní sociologie teorie o objektivní nutnosti intimizace rodinného života. Označuje totiž rodinu za „*pospolitost volné chvíle*“, tvrdí, že intimizace rodinné sféry je v „moderní průmyslové společnosti“ zákonitým, a tedy i žádoucím jevem. Současná tendence ukryvat rodinu do rozměrů soukromí a obalovat ji intimitou je v západní buržoazní sociologii považováno za

zákonitý a nutný, mnohdy i pozitivní jev. Někteří sociologové ve své charakteristice změn rodiny v tzv. průmyslově vyspělé společnosti hovoří o rodině jako o „pospolitosti volné chvíle“ [12]. Tento pojem má vyjadřovat změnu, kdy vlivem příkrého oddělení sféry práce od rodinného života se rodina stává střediskem, kde lidé tráví většinu svého volného času. Jde o snahu teoreticky zdůvodnit jakousi zákonitost vzniklé izolace rodiny od společnosti.

Například známý sociolog Helmut Schelsky ukazuje, že struktura rodinného života již nejenom neodpovídá v žádném směru struktuře mimorodinného prostředí, ale dokonce je v ní v přímém rozporu. Tento proces charakterizuje tím, že „rodina jakožto privátní skupina, osobní pospolitost stojí dnes uprostřed dvou jiných životních oblastí, které se dalekosáhle liší od rodinné životní oblasti a jsou vzhledem k němu jinak strukturovány: na jedné straně od světa pracovních vztahů a vztahů v povolání, na druhé straně od „veřejnosti“ jako oblasti byrokratických velkých organizací, rodina se stává stále soukromější, svět práce stále „veřejnější“. Přitom chybí životu moderního člověka jakýkoliv celostátní charakter, jeho život probíhá v rozporu s protikladnými sociálními strukturami, které se navzájem stále více odcizují“ [23 : 33].

V kapitalistické společnosti se zákonitě projevují tendence k dalšímu vyhraňování tohoto rozporu. V řadě průmyslově vyspělých kapitalistických zemí (např. USA, NSR apod.) lze pozorovat vědomě pěstovanou orientaci na „renesanci“ rodinného života. Začíná být popularizován model takové rodiny, která plní především funkci útočiště před vnějším — odcizeným — světem.

Proto mnozí sociologové (např. König, Mayntzová, Goode) považují za podstatný znak charakterizující moderní rodinu v průmyslové společnosti to, že je *intimní skupinou*, poskytující protiváhu anonymní institucionalizované společnosti. Renata Mayntzová ve své práci ukazuje, že „rodinné životní společenství... se narušilo, když se vzdělání, utváření volného času a výdělečné práce vydělily z rodiny a přenesly vně, do veřejnosti. Naproti tomu, částečně jako reakce na neosobní chladnost tohoto světa vně rodiny se zároveň posílila

citová soudržnost a přání po intimitě a důvěrnosti v rodině.“ [18 : 100–101]

Goode formuluje tuto otázku zcela otevřeně, když uvádí, že „také zdůraznění emocionality uvnitř manželské rodiny slouží do jistého stupně požadavkům industrialismu. Na nízké pracovní úrovni prožívá pracovník jen nepatrné uspokojení dosažené v práci, je však současně konfrontován s většími požadavky. Na žádné úrovni však není podnik zodpovědný za *emocionální rovnováhu* jedince; tato spadá *vylučně do dosahu odpovědnosti rodiny*, a to jak jednoznačně, že ji nejde nikde jinde obnovit. *Malá rodina se tedy zabývá problémem, se kterým se nemůže vypořádat industriální systém.*“ [1 : 45]

J. Bodamer označuje na jedné straně „povolání s jeho funkcionalismem“ a na druhé straně „oduševnělou činnost rodiny“ (die beseelte Lebendigkeit der Familie) jako dva rozdílné systémy nebo kruhy bytí“ [1].

Jeden z dalších buržoazních sociologů bádajících o rodině, Saller, mluví též o útěku do soukromého života, resp. do rodiny, jako o reakci na přílišné požadavky, které jsou kladeny na člověka „moderní“ doby [22 : 82].

Na tento fakt např. také poukazuje řada příspěvků na mezinárodní konferenci o rodině, pořádané v Mnichově v roce 1964. V jednom z diskusních příspěvků hovořil německý badatel Preeler o nebezpečí uzavírání rodiny před společností, kterou rodina pocituje jako nelitostnou. Uvedl, že toto nebezpečí je výrazem mocné tužby po bezpečí. Pod jejím vlivem se projevuje tendence popírat a odmítat skloubenost všech společenských složek [19].

I někteří naši sociologové — vědečtí pracovníci — se s určením rodiny jako pospolitosti volné chvíle ztotožňují. Místo toho, aby analyzovali současný stav a příčiny tendencí rodiny socialistické společnosti ukrývat se do soukromí, svým pozitivistickým přístupem de facto přejímají pojetí buržoazních sociologů.

Současně se zkrácenou pracovní dobou se skutečně objevují znaky „*individualizace rodiny*“, a to i v socialistické společnosti. Člověk netíhne ke kolektivnímu využívání volného času, začíná u něj převažovat touha být sám či v intimním svazku rodiny. O tom nás přesvědčily mimo jiné i některé výzkumy našich sociologů [5 : 261].

Nelze zůstat v zajetí iluze, že tvorba žádoucího způsobu života (a tím i života rodiny) se bude rodit automaticky a bezrozporně. I zde půjde o řadu problémů, které bude třeba řešit. Chceme-li nalézt společenské prostředky k řešení, musíme nejprve znát výchozí teoretické stanovisko, jak tento jev hodnotit, v jakých souvislostech je nutno jej pojímat apod. Stanoviska, která jsou uváděna v buržoazní sociologii k projevům intimizace rodiny, nemohou být v marxistické teorii respektována. Marxistické teorie o rodině sice musí umět postihnout všechny objevující se tendence, ale musí umět nacházet adekvátní východiska k jejich usměrnění.

Jednostranná orientace života individua do kruhu rodiny, ve kterém by trávil veškerý svůj „volný čas“, neodpovídá žádoucímu rozvoji životního způsobu za socialismu. Současný stav, který ukazuje, že tyto tendence izolace rodiny od společnosti se objevují ve významné míře, musí být pochopen jako adekvátní současnému společenskému rozvoji. Je tomu tak proto, že socialistická společnost „má ještě na sobě mateřská znamení staré společnosti, z jejíhož lůna vychází“, především její zděděnou dělbou práce [15 : 49].

Setkáváme se tu se socialistickou společností, nikoli však jak se *vyvinula* na svém vlastním základě, nýbrž naopak, jak právě vychází z kapitalistické společnosti, která v každém směru, hospodářsky, mravně i duchovně, má ještě na sobě mateřská znamení staré společnosti, „z jejíhož lůna vychází“.

Prudký rozvoj strokové velkovýroby přeměnil vzájemné vztahy lidí ve výrobě, rozbil původní svazky součinnosti a družnosti lidí, atomizoval společnost a nahradil intimní bezprostřední působení lidí anonymní vzájemnou závislostí. Tato určitá přesytenost formálními vztahy je provázena přirozenou reakcí v podobě snahy útěku do soukromí. Proto i v naší společnosti jsou projevy napětí mezi všeobecností ve sféře práce, nynějších styků, obstarávání a emocionálností či důvěrností ve sféře přátelství a v rodinném životě zatím příliš velké, aby jedno mohlo být „vyrovnáno“ druhým.

Jde však o *přechodný jev*, který nelze považovat za přijatelný pro rozvíjení a tvorbu životního způsobu za socialismu,

neboť produkce a reprodukce izolace rodinného života od společnosti je v rozporu s žádoucí proporcí času věnovaného jednotlivým sférám společenského života. Je však nutno říci, že únik do sféry emočnosti jako program pro řešení „tlaku“ moderní průmyslové společnosti bývá marný a navíc v naší socialistické společnosti je jako *koncepte řešení naprosto nepřijatelný*.

Vztah rodiny a společnosti v socialistickém zřízení nemůže jít cestou zvýrazňování rozdílů těchto životních sfér. Marxistická teorie, jak již bylo řešeno, nechápe rodinné vztahy a mimorodinné vztahy jako oddělené sféry vztahů, které by život jednotlivce mezi sebe „dělily“. Člověk realizuje své bytí prostřednictvím všech sociálních vztahů, které lze od sebe oddělit pouze ve vědecké abstrakci. Štěstí jednotlivce, které by se chtělo omezit jen na „šťěstí rodinného krbu“ odehrávajícího se v soukromé ulitě domova, musí být v nejlepším případě štěstím neúplným, které svou jednostranností člověka konec konců ochuzuje. Není vlastně ničím jiným než subjektivní iluzí, že lze a je lépe žít bez víceméně angažované účasti na celospolečenských procesech.

Naší socialistické společnosti nepůjde o to, aby pouze vyřadila malovýrobu z rodiny a domácnosti proto, aby rodina měla čas „na sebe“ a „pro sebe“. Zároveň s tímto procesem růstu volného času musí totiž jít o tvorbu nového způsobu života, o realizaci modelu socialistického způsobu života, jednotlivce i rodiny. A právě zde, hovoříme-li o současném zkracování pracovní doby a růstu volného času, musíme poukázat na rozpornost tohoto procesu v současné době. Volný čas roste totiž pouze zdánlivě, čas, který se „uvolňuje“, ve skutečnosti není pro rozvoj člověka volným časem. Stupeň rozvoje společnosti a charakter výrobních vztahů objektivně omezuje, determinuje a „vtiskuje“ způsobům užívání volného času vždy určitý charakter.

Jde tedy nejen o kvantifikovanou míru času ztráveného produkcí hmotných statků v poměru k času v soukromí, ale o kvalitu jeho sociální struktury. Všechny tyto momenty času jsou výrazem sociálně politického uspořádání společnosti. Socialistická společnost je totiž svou podstatou předurčena k řešení a vyřešení „volného času

pro člověka“. Naproti tomu kapitalistická společnost i při nejvyšším kvantu produkce zboží toho schopna není. I v mimo-pracovní době je totiž nucena produkovat takové vztahy, které by nepřekročily hranici soukromého vlastnictví a které by se řídily zákonem rozmnožování kapitálu. Tomuto zákonu je podřízena i tvorba struktury volného času v kapitalistické společnosti.

Základní funkcí volného času je všestranný rozvoj člověka, jehož realizace pouze uvnitř rodiny či převážně uvnitř rodiny je nemožná.

Z tohoto hlediska je nutné vytvářet společenské podmínky pro žádoucí obsah proporcí a vztahů různých činností lidí, které ve svém souhrnu tvoří životní způsob, a tendence jednostranné orientace „do rodiny“ je považována za negativní jev. A jako takový musí být tento jev společensky ovlivňován a jeho „míra“ musí být společností regulována. A jako takový musí být i sociologicky zkoumán.

Literatura

- [1] Bodamer, J.: *Der Mann von heute, seine Gestalt und Psychologie*. Stuttgart 1956.
- [2] Červinka, A. a kol.: *Práce a volný čas*. Praha 1966.
- [3] Dubská, I.: *Objevování Ameriky*. Praha 1964.
- [4] Engels, B.: *Anti-Dühring*. Praha 1952.
- [5] Filipcová, B.: *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*. Sociologický časopis, 5, 1969, č. 2.
- [6] Filipcová, B.: *Člověk, práce a volný čas*. Praha 1966.
- [7] Filipec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha 1972.
- [8] Goode, J. W.: *Soziologie der Familie*. München 1967.
- [9] Hruza, I.: *Uvědomělost proti živelnosti*. Sborník Marxistická filosofie a komunistická strana. Praha 1965.
- [10] *Jak dlouho lidé spí*. Na okraj velkého mezinárodního průzkumu. Rudé právo, 19. květen 1969.
- [11] Klein, B. — Myrdal, A.: *Women's Two Roles. Home and Work*. London 1956.
- [12] König, R.: *Familie*. Das Fischer Lexikon, Soziologie. Frankfurt a. Main 1965.
- [13] Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1953.
- [14] Marx, K.: *Kapitál III/2*. Bratislava 1956.
- [15] Marx, K.: *Kritika Gothajského programu*. Spisy, sv. 19, Praha 1966.
- [16] Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha 1971.
- [17] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha 1967.

- [18] Mayntzová, R.: *Die moderne Familie*. Stuttgart 1955.
- [19] Preeler, L.: *Stellung der Gesellschaft der Familie in der modernen Gesellschaften, Fundament der Gesellschaft und Gegenwart und Zukunft*. XV. Internationale Familienkonferenz. Mnichov 1964.
- [20] *Protokol XIV. sjezdu KSČ*. Praha 1971.
- [21] Richta, R.: *Civilizace na rozcestí*. Praha 1969.
- [22] Saller, K.: *Die Biologie der Familie*. Rudolfstadt 1960.
- [23] Schelsky, H.: *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft*. Würzburg 1957.
- [24] Weber, E.: *Das Freizeitproblem*. Anthropologisch-pedagogische Untersuchung. Mnichov—Basilej 1963.

Резюме

Шольцова М.: Семья и свободное время

В социалистическом обществе человек взял на себя ответственность за производство с целью изменить до сих пор существующее разделение общественного труда, чтобы одновременно с этим вернуть труду его творческий характер. Он должен взять на себя также ответственность за «свободное время». Социалистическое общество своим социально-политическим устройством создает для решения т. наз. вопроса свободного времени основные и реальные исходные пункты. Более высокий тип общественной организации труда вместе с максимальным развитием производительности совокупного общественного труда будет освобождать «время в распоряжении человека». Социалистическое общество стоит «лицом к лицу» разрывающейся научно-технической революции; оно стоит перед задачей осуществить цельную научную систему рациональной экономии времени, чтобы всю народнохозяйственную систему целесообразно ориентировать на оптимальные пути развития производительных сил и социалистических производственных отношений. Экономия времени, состоящая в экономии совокупного общественного труда, связанного с продукцией, с единицей времени, непосредственно отражает степень роста производительности общественного труда, т. е. степень образования новых продуктивных сил общества и одновременно степени новых возможностей, приобретенных для культивации общественно полезных сил человека.

Граница между «временем на работе» и «временем вне рабочего процесса» будет неустанно динамически развиваться, именно таким образом, что размер времени, проводимого человеком в производственном процессе, будет сокращаться и наоборот, «время в распоряжении человека» будет увеличиваться. Однако дело не идет об одном только механическом изменении пропорций, но о сложном процессе качественных изменений внутри обеих этих основных, относительно самостоятельных областей деятельности человека.

Граница времени, образуемая рабочим и вне-рабочим временем, существенно может измениться только тогда, когда будет изменяться

характер разделения общественного труда, когда одновременно будет изменяться характер производственной деятельности человека. В настоящее время речь идет о том, чтобы определить такие факторы, которые изменение границы между «трудом и развлечением» способны существенно и положительно изменить. К ним относится работа в семье, которая в своем большинстве носит стереотипный характер ручной работы. Эта деятельность внутри семьи ограничена односторонней целью, определенной сферой семьи, интересами и потребностями ее членов. Сверх того, индивидуальная форма труда, осуществляемая внутри семьи, занимает значительное количество простого труда, который идет в разрез с общественным трудом — с точки зрения его эффективности. В настоящее время речь идет о проявлении противоречия между старым характером труда, сохраняющимся и осуществляемым в семье, и общественным характером труда внутри общества. В реальном виде это противоречие проявляется в целом ряде общественных явлений, к которым относится, например, также резкая диспропорция между свободным временем мужчин и женщин, различие условий для квалификации и применения профессиональной роли мужчин и женщин и т. п. Материальный характер труда, который до сих пор должен в семье осуществляться, существующим образом влияет на структуру и пропорцию отдельных видов деятельности человека вне рабочего процесса. Одновременно создает этим объективные условия для совсем определенного образа жизни не только в семье, но и образа жизни общества. В значительной мере он влияет на сам характер взаимных человеческих отношений. Дело в том, что мелкое производство, закрепляя старые формы труда, в то же время не только сохраняет окутанные индивидуализмом формы жизни, но оно способно производить все новые формы индивидуализма и обывательщины. Здесь, кроме прочего, также таится существо диспропорции в применении общественного интереса.

Решить и постепенно отрицать натуральный мелкопроизводственный труд и переводить его на общественное крупное производство является процессом, который, в конце концов, протекает в полном согласии со всеобщим интересом. Здесь одновременно речь идет о формировании таких условий жизни человека, которые не потребуют индивидуализации семейной сферы жизни. Односторонняя ориентация жизни индивидуума на круг семьи, в которой он проводил бы все свое «свободное время», не отвечает желательному развитию жизненных форм при социализме.

Исключением работы натурального характера из семьи социалистическое общество освобождает значительное количество времени. Это «освобожденное время» должно было бы быть действительно «временем для человека», временем, в котором он развивал бы свою многосторонность, культивировал бы свои формы жизни и этим же и формы общественного образа жизни. Таким образом, одновременно речь пойдет о процессе сложного изменения содержания и структуры деятельности, осущес-

ствляемых в свободное время человека. Этот процесс не определен личностным произволом индивидуума, но он общественно обусловлен. В своем основном размере он определен развитием производительных сил и характером производственных отношений того которого общества. Поэтому-то и сфера свободного времени, формы ее использования обусловлены классово, они связаны с формированием совсем различных форм жизни людей в социалистическом обществе.

Вопросы решения содержания и использования свободного времени, вопросы расширения сферы свободного времени для предоставления его в распоряжение человеку имеют большое всеобщественное значение. Успешное решение их оказывает прямое воздействие на формирование новых социалистических форм образа жизни каждого индивидуума, на образ жизни семьи и на формирование социалистического образа жизни общества.

Summary

Solcová M.: Leisure and Family

In socialist society, man has assumed responsibility for production with the aim of transforming the present division of social labour in order thereby to endow work with its genuine creative character. He must also assume responsibility for "leisure". On the basis of its socio-political organization, socialist society creates fundamental and real starting-points for solving the so-called problem of leisure. A higher type of the social organization of labour, hand in hand with the maximum development of the productivity of total social labour, will disengage "the time at man's disposal".

Socialist society is standing "face to face" with the beginning scientific and technological revolution; it is faced with the task of realizing an accomplished scientific system of a rational economy of time which would make it capable of purposefully orientating the whole economic system to the optimum ways of developing production forces as well as socialist production conditions. The economy of time, based on saving total social labour involved in production, in the unit of time, directly grasps the degree of growth in the productivity of social labour, i. e. the degree of the formation of the society's new production forces and simultaneously the degrees of the new possibilities acquired for the cultivation of the socially useful powers of man.

The boundary between "time spent in work" and "time outside the working process" will continue to develop dynamically in a way reducing the amount of time spent by man in the production process and, on the other hand, increasing the amount of time at man's disposal. This, however, does not imply a mere mechanical change in proportions, but a complex process of qualitative changes

within both the mentioned fundamental and relatively independent areas of man's activity.

The time limit formed by working time and extrawork time can be substantially changed only in connection with changes in the character of the social division of labour and with simultaneous changes in the nature of man's productive activity. At present, it is necessary to determine such factors as are capable of substantially and positively affecting the change of the boundary between "work and entertainment". These include work in the family which, for the most part, is of a stereotyped manual character. This activity within the family is limited by a one-sided purpose determined by the family circle, by the interests and needs of the members of the household. Moreover, the individual form of work realized within the family involves a considerable amount of simple work which, from the viewpoint of social labour, from the viewpoint of its effectivity, is in sharp contrast to it. In our time, there is a contradiction between the old character of work which survives and is realized within the family, and the social character of work within society. In its real form, this contradiction manifests itself in a great number of social phenomena, including, among others, the sharp disproportion between the leisure time of men and women, different conditions for raising their qualification and for performing their professional roles, etc. The character of work, i. e. production in kind, which, so far, has to be realized in the family substantially affects the structure and proportion of the separate types of man's activity outside the production process. It simultaneously creates objective preconditions not only for a quite definite way of life within the family but also for ways of life in the society. To a very significant measure, it affects the character of interhuman relations itself. By fixing old forms of work, small-scale production not only preserves ways of life marked by individualism but is also capable of producing always new forms of individualism and provincialism. Herein also lies — besides other things — the essence of the disproportion in applying social interest.

The solution and gradual negation of small-scale production in kind and its transformation into social large-scale production is a process ultimately taking place in full harmony with the all-social interest. This also implies the creation of such objective conditions of man's life that will not necessitate the individualization of the family sphere of life. The one-sided orientation of the individual's life into the family circle where he would spend all his "leisure" does not comply with the desirable development of ways of life under socialism.

By discarding production in kind from the family, socialist society is going to disengage a considerable amount of time. This "disengaged" time should actually become the "time for man" — the time he could use to develop

his many-sidedness, to cultivate his ways of life, and thus also the socialist way of life. This implies a process of a complex transformation of the content and structure of activities realized during man's leisure. This process is not determined by the individual's subjective arbitrariness: it is determined socially. In its basic dimension, it is determined by the development of production forces and by the character of production relations of the respective society. This is why also the sphere of leisure and the ways of its utilization are class-determined, being

connected with the creation of entirely different ways of life of the people in socialist society.

Problems of solving the content and utilization of leisure, problems of increasing the sphere of leisure time at man's disposal are of a great all-social significance. Their successful solution directly affects the creation of new socialist forms of each individual's way of life, the way of family life and thus also the creation of the socialist way of social life.

V Programu KSSS se uvádí: „V procesu výstavby komunismu se řízení hospodářství bude opírat o materiální a morální pobídkovost vysokých výrobních ukazatelů. Správné spojování hmotných a morálních podnětů k práci je veliká tvůrčí síla v boji za komunismus.“¹

Tato teze Programu byla vyjádřena a dále rozvinuta v usneseních strany a vlády.

Ekonomická reforma si vyžádala zvláštního soustředění pozornosti na problémy materiálního a morálního stimulování. To opět vytyčilo úkol konkrétně vědecky analyzovat, zpracovat a prozkoumat složité otázky rozvoje hmotných a morálních stimulů v kolektivech.

V. I. Lenin upozorňoval na to, že socialistickou ekonomiku je nutně rozvíjet „ne přímo silou nadšení, nýbrž pomocí nadšení, které probouzí veliká revoluce“.² Současně V. I. Lenin přikládal velký význam správnému spojování materiální pobídky s ideovými stimuly práce, poukazoval na neustálý rozvoj forem a způsobu jejich užití. V. I. Lenin mimo jiné psal, že je třeba, „abychom usilovněji studovali a lepšími metodami uplatňovali prémiový systém“.³ Tyto leninské směrnice si zachovaly svou aktuálnost i v přítomné době.

V současné době jsou nashromážděny obrovské kladné zkušenosti hmotného a morálního stimulování v nových podmínkách hospodaření. Mnoho zajímavého v systému organizace stimulování lze najít v Záporožském transformátorovém závodě, v Čeljabinské válcovně trub, v Kujbyševském závodě syntetického kaučuku a v mnoha jiných. Příklady dovedného spojování hmotných a morálních stimulů, jejich blahodárného vlivu nejen na ekonomickou práci, ale i na morální ovzduší v podniku je možné vidět v Jasnogorském strojírenském závodě v Tulské oblasti, Sa-

ranském závodě „Elektrousměrnovač“, Kosogorském hutnickém závodě, ve Ščekinském chemickém kombinátu a v mnoha jiných.

Vědecké zobecnění zkušeností umožní vyřešení mnohých nazrálých problémů stimulace, vzniklých v průběhu uskutečňování hospodářské reformy.

Je však nutno říci, že i když se v posledních letech objevilo značné množství prací o otázkách stimulace práce ve výrobním kolektivu, nebylo dosud dosaženo jasnosti v chápání odlišností stimulů a mechanismů jejich používání v reálných situacích. Někteří autoři dávají mylně přednost jedné z obou forem stimulace — morální nebo hmotné. Někdy se obě formy uměle rozdělují.

Také v praktické práci jednotlivých vedoucích podniků bývají případy, kdy se v nových podmínkách stimulování podporuje „honba za rublem“, uznávaná těmito vedoucími za jedině správný prostředek k dosažení výrobních úspěchů. Někdy se morální stimuly chápou zbytečně úzce, jen jako uznání, umístění na tabuli cti. To občas vede ke snížení role některých forem morální stimulace a viditelně škodí fungování celého systému stimulace v jednotlivých podnicích.

Nevysychající pramen morálních stimulů je skryt v samotném procesu práce, v jeho podmínkách, obsahu a charakteru, ve vztazích mezi členy výrobního kolektivu, v organizaci práce a v systému rozdělování, v disciplíně práce, ve formách a metodách řízení, kontroly atd. Důležité jsou ne jednotlivé druhy a formy prémiování, ale jejich promyšlený, vzájemně spjatý ucelený systém. Formy hmotné stimulace jsou dokonce v závislosti na způsobu použití schopny a současně musí hrát roli významného morálního stimulu práce.

¹ Programy Komunistické strany Sovětského svazu, Praha, SNPL 1962, s. 149.

² Lenin, V. I.: Spisy, sv. 33. Praha, SNPL 1962, s. 49.

³ Lenin, V. I.: Spisy, sv. 33. Praha, SNPL 1962, s. 351.

Velmi důležitou zvláštností současného systému hmotné a morální stimulace je to, že konkrétní formy stimulování vypracovávají samy podniky a zahrnují je do svých typových zásad. To klade určité požadavky na badatele, kteří se zabývají studiem forem a metod stimulace. Takové studium v „obecné podobě“ se ukazuje jako nedostatečné a nemůže přinést náležitý užitek podniku, neboť ten nemůže vzít v úvahu všechnu mnohotvárnost výrobně technických a jiných podmínek každé konkrétní výroby. Vzniká naléhavá nutnost prohloubeného studia, analýzy a vypracování konkrétních doporučení ke zdokonalení forem morální a hmotné stimulace se zřetelem ke specifice každého podniku, zvláštností jeho výrobní, organizační a profesionálně kvalifikační struktury.

Je možné vydělit dva základní aspekty výzkumu socialistického výrobního kolektivu:

a) ekonomický, při němž se zkoumají technicko-ekonomické možnosti socialistického podniku a výrobní kolektiv se chápe jako subjektivní faktor působící v určitých technicko-ekonomických podmínkách;

b) sociální, při němž se zkoumá vzniklá sociální struktura výrobního kolektivu, podmínky vytvoření určitých sociálně psychologických skupin, faktory a procesy spojené se změnami sociální struktury, parametry a charakteristiky těch nebo oněch sociálních skupin.

V souvislosti s tím musíme zdůraznit nutnost sociologických výzkumů, které mají podstatně pomoci ekonomům a specialistům v řízení při vypracovávání systému stimulace v tom nebo onom konkrétním podniku. Současně s tím je sociologický výzkum problému hmotné a morální stimulace nemožný bez hlubokého studia celého procesu činnosti výrobního kolektivu; je nezbytné prozkoumat celý komplex vztahů mezi členy kolektivu a určit faktory působící na tyto vztahy.

Význam podnětů k práci v celkovém systému těchto faktorů není ani možno docenit. Dá se říci, že stimuly práce mají určující význam pro úspěšnou činnost tohoto kolektivu, poněvadž pracovní činnost je v socialistickém výrobním kolektivu základem samotné existence kolektivu. Proto výběr forem a metod stimulace nejúčinn-

nějších pro daný podnik má prvořadý význam.

Při výběru forem stimulace zajímá vedoucí podniků především to, jaké vlastně formy jsou účinné na každém úseku výroby. A co je účinné na konkrétním úseku výroby, to je možné vyjasnit jen tím, že ekonomický rozbor doplníme sociologickými metodami.

Jedna z hlavních zásad analýzy výsledků výzkumů, které se v podniku provádějí, spočívá v tom, že se analýza daného výzkumu musí dělat nejen pro podnik jako celek, ale i pro každou skupinu jeho pracovníků, vyčleňovanou podle podstatných znaků. Analýza zahrnuje také nezbytnost kontroly různých opatření ke zlepšení situace tak, aby z těchto opatření bylo vybráno to, které dává v daných podmínkách a pro danou část kolektivu nejlepší výsledek.

V souladu s tím je při analýze nutné zkoumat komplexně celý soubor různých struktur výrobního kolektivu a vztahů kolektivu. Pouze takové komplexní zkoumání dovoluje odhalit ty stránky činnosti kolektivu, které vyžadují soustředěnou pozornost a přijetí příslušných opatření. Komplexní průzkum může také ukázat nejúčinnější z těchto opatření.

Přitom je nutno zdůraznit, že je nemožné automaticky přenášet doporučení vypracovaná pro jeden výrobní kolektiv na jiné kolektivy, třeba i velmi blízké. V každém jednotlivém případě je nutná vlastní konkrétní analýza a vlastní konkrétní doporučení. Právě tato zásada konkrétnosti se má vytrvale uplatňovat při analýze materiálů sociologického výzkumu výrobního kolektivu.

Správné řešení problému hmotné a morální stimulace je nezbytným předpokladem sociálního rozvoje kolektivu a vyřešení různých problémů, které má před sebou.

Účinnost morální a hmotné stimulace závisí v každém konkrétním kolektivu na zvláštnostech tohoto kolektivu, jeho složení atd. Proto je mimořádně důležité vypracovat obecnou metodiku těchto zvláštností a také obecný metodický přístup k odhalení těchto konkrétních zvláštností na základě obecně teoretických závěrů. Z tohoto hlediska získává zvláštní význam zkušenost každého sociologického výzkumu.

Zpracování problémů stimulace je tedy neoddelitelnou podmínkou rozvoje obecné teorie socialistických výrobních vztahů a řešení teoretických otázek musí napomáhat k vypracování metodiky konkrétních sociálních výzkumů a získání praktických výsledků.

Při výzkumu složení výrobního kolektivu a stimulů práce je nezbytný systémový přístup.

Prvky systémového přístupu spočívají v tom, že vypracování metodologie a metodiky sociologických výzkumů stimulů práce v socialistickém výrobním kolektivu musí předcházet strukturně funkcionální analýza samotného kolektivu a s ní související odhalení systému vztahů uvnitř kolektivu. Taková analýza může dovolit charakterizovat skladbu hodnotových orientací kolektivu vzhledem k systému hmotné a morální stimulace. Proto výzkum problémů socialistického výrobního kolektivu je nezbytnou vědeckou základnou pro výzkum konkrétních otázek stimulování.

Socialistický výrobní kolektiv je sociální buňka společnosti. Jeho činnost a rozvoj jsou co nejtěsněji spojeny s dokonale harmonickým a promyšleným systémem stimulace jak kolektivu jako celku, tak i jeho jednotlivých členů.

Vědeckotechnický pokrok vede neustále ke změnám profesionálně kvalifikační struktury, ke změně charakteru práce mnoha kategorií pracovníků. To zase vyžaduje trvalý tvůrčí přístup k podmínkám a formám stimulování práce. Je třeba zdůraznit, že proces vytváření stimulů je na každém konkrétním úseku výroby vyvolán veškerým průběhem vývoje podniku. Vyžaduje komplexní přístup. Proto maximálně účinné využití stávajícího zařízení, materiálních, finančních a pracovních zdrojů může napomáhat jedině promyšlený systém stimulace — ne jednotlivé, třeba co nejvhodnější formy stimulování —, který přihlíží ke zvláštnostem konkrétní výrobní a organizační struktury každého kolektivu.

Přitom je nezbytné budovat systém stimulování tak, aby kolektiv jako celek, jednotlivé strukturní části kolektivu a jednotliví pracovníci nejen dostávali své vlastní hodnoty při činnosti ve svém osobním a skupinovém zájmu, ale aby ještě větší měrou pracovali pro užitek celé společnosti.

Rozvíjející se sociologická věda vytyčuje úkol výzkumu problémů socialistických výrobních vztahů a odhaluje přitom nové tendence v rozvoji těchto vztahů. Systém stimulace je jedním z faktorů zakoušejících vliv této tendence a napomáhajících ze své strany jejich projevování.

Optimální využití podnětů k práci je velmi důležité pro rozvoj výroby. Neméně důležitý je kromě toho i proces utváření osobnosti pracovníka pod vlivem stimulů. Výzkum tohoto problému v podnicích, mezi jiným i v Leningradu, ukázal, že ohodnocení mzdy dělníky závisí nejen na výši samotného výdělku, ale (a dokonce ve větší míře) i na obsahu práce. Materiály výzkumu ukázaly neuspokojení s relativně vysokými výdělky dělníků na těžké nekvalifikované práci ve srovnání s uspokojením se stejnými výdělky ve skupině dělníků na vysoce kvalifikované ruční práci, která vyžadovala tvůrčí činnost. Z toho vyplývají důležité závěry o politice hmotné stimulace. Hmotná stimulace sama o sobě zvyšuje produktivitu a kvalitu práce nezávisle na jejím obsahu. Ale za podmínky vysokého obsahu práce je hmotná stimulace faktorem utváření vztahu k práci jako k potřebě osobnosti, při jejím nízkém obsahu však tento proces brzdí, protože je v podstatě kompenzací za málo přitažlivou práci. A my musíme uznat, že úkol komunistické výchovy k práci, vztahu k práci jako k potřebě je neméně důležitým úkolem, než je zvýšení produktivity práce, tím spíše, že negativní důsledky hmotné stimulace zeslabují vliv morálních stimulů, což se nakonec odráží na produktivitě práce. Úkol řízení výrobního kolektivu proto spočívá v rozumném spojování hmotných a morálních stimulů práce a ve všestranném využití tvůrčích stimulů práce, neboť s růstem obsahu práce se zvyšuje účinnost hmotné stimulace.

Systém pobídky k práci musí být vybudován tak, aby napomáhal dělníkovi k uspokojení prací, které závisí jak na uspokojení výdělkem, tak na uspokojení obsahem práce. Takový faktor, jako je stupeň uspokojení prací, je mimořádně důležitý. A to nejen proto, že vysoký stupeň uspokojení prací má velký vliv na zvýšení produktivity práce. Na základě trvalého uspokojení prací se vytváří dobrá nálada a ta je emocionálním podkladem optimis-

tického pohledu na svět. A naopak neuspokojení konkrétními podmínkami práce a vztahy vytvářejícími se v průběhu práce vyvolává skleslost, pesimismus, postihuje také vnímání ostatních stránek života, nijak nesouvisejících s výrobou, která vyvolala tento psychologický stav. Výsledkem je příznivá půda pro rozšiřování zaostalých názorů, návyků a postojů. Jinak řečeno, existuje možnost poukázat na přímé spojení mezi stavem uspokojení vlastní prací na jedné straně a na straně druhé ideologickou výchovou pracujících, jejich celkovým morálním stavem jak v kolektivu, tak i ve společnosti.⁴

Pokud jde o hmotnou pobídku, je zde třeba usilovat o to, aby její forma co nejlépe pomáhala zainteresovat pracovníka na jeho práci. Musí být přesvědčen o tom, že např. při splnění určitých, zcela konkrétních požadavků dostane prémii a při jejich nesplnění bude mít srážku — pokutu. Přitom systém hmotné stimulace musí být velmi operativní, aby nebyl velký časový interval mezi hodnoceným výkonem pracovníka a pobídkou nebo pokutou. Organizace systému morálního stimulování je věc dosti složitá, poněvadž je zde nutná jemnější znalost psychologie pracovníka. Formy morální stimulace musí využít přirozené snahy osobnosti utvrdit svou existenci. Je nezbytné všemožně rozvíjet u pracovníka pocit hospodáře podniku, vytvářet podmínky pro účast na řešení důležitých problémů kolektivu. Je nezbytné vychovávat u pracovníka pocit odpovědnosti za práci veškerého kolektivu jako celku, pocit hrdosti na svůj kolektiv. V této souvislosti je třeba upozornit na obrovskou roli takových forem morální pobídky, jako je zavedení dobrých tradic v kolektivu, například přijímání mladých do dělnického stavu, slavnost na rozloučenou při odchodu starých kmenových pracovníků do důchodu atd. Forem morálního stimulování je mnoho, od tabule cti po stejnokroj pro dělníky daného podniku; je nezbytné vybírat z nich v každém konkrétním případě ty, které jsou nejúčinnější v dané situaci. To opět vyžaduje provést sociální průzkumy v kolektivu, aby byl vyjasněn význam těch nebo oněch forem morální stimulace v konkrétních situacích.

Mohutnou stimulující pákou je pracovní

socialistické soutěžení. V přítomné době je úkolem co nejúplněji a nejpresněji uvažovat a předvídat ekonomickou zdůvodněnost socialistických závazků. Přesné ekonomické propočty, tvořící základ každého závazku, odhalují možnosti kolektivu a jednotlivých pracovníků.

V socialistickém soutěžení se realizuje nejtěsnější spojování hmotné pobídky a morálních faktorů stimulace práce. Socialistické soutěžení vyvolává nutnost orientace každého jednotlivého pracovníka na splnění cílových funkcí kolektivu. Zvlášť důležité je brát v úvahu stimuly soutěžení v podmínkách automatizovaných a vysoce mechanizovaných úseků výroby. Stimuly se v těchto podmínkách musí zaměřovat na dodržování technologické kázně, zajištění spolehlivosti funkcí automatizovaných systémů výroby. Mzdou se současně orientují morální a hmotné formy pobídky, které se vytvořily se zřetelem ke specifice kolektivu podniků a jednotlivých pracovníků, na zvýšení kvalifikace a zachovávaní pracovní disciplíny, zavádění automatizace a komplexní mechanizace výrobních procesů. Na vysoce mechanizovaných úsecích výroby napomáhají stimuly optimálnímu využití základních prostředků, zlepšení kvality produkce.

Zvláštní pozornost se v socialistickém soutěžení věnuje takové důležité formě hmotné pobídky, jako je premie. Premie se musí využívat jako ekonomická páka a současně jako veřejná hmotná pobídka kolektivu a jeho jednotlivých členů. Přiznání premii musí odpovídat pracovním výsledkům dosaženým v socialistickém soutěžení a musí také stimulovat dodatečné závazky. V těchto případech se od ekonomů, sociologů a vedoucích podniků vyžaduje vytvoření pružného a tvárného systému prémiování, s jehož pomocí by bylo možno maximálně přihlížet k úsilí kolektivu a jednotlivých pracovníků a rovněž ke zvláštnostem vyvolaným technicko-ekonomickými inovacemi výroby a změnou profesionálně kvalifikační struktury. V souvislosti s tím musí opatření ke stimulaci být jednak neoddělitelnou částí plánu sociálního rozvoje kolektivu, jednak významným nástrojem vlivu řídicí činnosti.

Socialistické soutěžení stimuluje tvůrčí aktivitu kolektivu, a tím ovlivňuje zdoko-

⁴ Tyto zásady byly vytyčeny v knize *Celovek i jeho rabota*. Moskva, Mysl 1957, s. 151—152.

nalování všech forem aktivní účasti pracujících na řízení výroby. Tato účast napomáhá rozvoji osobnosti, jejích tvůrčích schopností ve výrobním kolektivu, rozvoji iniciativy, kompetentnosti a zainteresovanosti na výrobě.

Široké a všestranné užití celého systému morálních a hmotných stimulů napomáhá k úspěšnému řešení úkolů budování komunistické společnosti, vytyčených stranou. Jak vytvoření materiálně technické základny komunismu, tak i utváření komunistických společenských vztahů a výchova nového člověka se zakládají na přeměně práce v prvotní životní potřebu každého člena společnosti. Právě na to je zaměřena stimulace práce v socialistickém výrobním kolektivu.

Program konkrétních sociologických výzkumů účinnosti forem stimulování ve výrobním kolektivu

Prvopočáteční a základní etapou jakéhokoliv sociologického výzkumu je sestavení programu. V literatuře se nejednou zdůrazňovalo, že provádět výzkumy s předpokladem, že ukázkou neznámé, obvykle k ničemu nevede. V takových případech získává sociolog nesoustavné nakupení faktického materiálu, který se nijak nedá zobecnit. Je třeba připustit, že takto postupující badatelé sami chápou nedostatků podobného přístupu, ale že jsou nuceni tak postupovat, protože nemají dostatek zkušeností pro sestavení vysoce kvalitního programu. Nehledě k tomu, že sestavení programu je značně obtížné, vynechat tuto etapu nebo ji pochopit formálně znamená buď vytvořit ještě větší obtíže v etapě zobecnění údajů nebo vůbec odsoudit výzkumy k nezdaru.

Sestavení programu je tedy velmi důležitou etapou, na které ve velké míře závisí výsledky výzkumu v celku. K sestavení programu je proto nutno určit značné množství času, podle našeho názoru až jednu třetinu všeho času určeného na výzkum. Jedině při splnění této podmínky je možné doufat, že sociologické výzkumy umožní získat údaje, které mají vědecký a praktický význam. Program je krátký posloupný seznam základních etap výzkumu, schematický výklad jejich základního obsahu

a osvětlení otázek organizace výzkumu. Toto vše musí být založeno na jasném určení cíle a úkolů plánované práce a formulováno v souladu s pracovními hypotézami výzkumu. Někteří badatelé se domnívají, že „celkově zahrnuje program výzkumu následující části:

Metodologické předpoklady výzkumu: upřesnění základních pojmů zavedených ve výzkumu; teoretický rozbor vzájemného působení faktorů, ovlivňujících... (předmět výzkumu).

Metodiku a techniku výzkumu: kritéria výběru objektu a určení jednotek pozorování; metody a techniku sběru a zpracování prvotní informace; plán organizace výzkumu“.⁵

Ačkoliv v případech zkoumání dosti širokého souboru s podobnými určeními souhlasíme, nemůžeme s nimi souhlasit v tom případě, kdy se zkoumá dostatečně uzavřený systém (sociálně ekonomický organismus) typu socialistického výrobního kolektivu. Jak se nám zdá, v daném případě kladou zvláštní okolnosti výzkumu zvláštní požadavky na program takového výzkumu, a protože základem každého výzkumu jsou jeho úkoly, zastavíme se krátce u této otázky.

Především je třeba upozornit na okolnost, že cílem a úkolem programu výzkumu na objednávku podniku je, aby do něj byly zařazeny podmínky a pracovní předpoklady, jejichž vyjasnění má praktický význam pro správu podniku.

Cílem výzkumu je vypracování vědecky zdůvodněných doporučení ke zlepšení vlivu základních forem morální a hmotné stimulace, působících v daném výrobním kolektivu. V souladu s tímto cílem byla před badateli vytyčena řada úkolů, jejichž řešení musí napomáhat k dosažení konečného výsledku sociologického výzkumu. Takovými úkoly jsou:

1. výzkum dosavadního způsobu uplatňování základních forem morální a hmotné stimulace, působících v podniku ve zkoumaném období. Předběžné vyčlenění základních forem stimulace, využívaných v podniku;

2. výzkum vztahu pracovníků k dosavadnímu způsobu uplatňování základních forem stimulace v podniku;

⁵ Tamtéž, s. 14.

3. výzkum faktorů ovlivňujících vztahy pracovníků k dosavadnímu způsobu uplatňování základních forem stimulace v podniku;

4. výzkum účinnosti základních forem stimulace ve výrobním kolektivu prostřednictvím vztahu pracovníků k jejich způsobu uplatňování;

5. výzkum možností zvýšit účinnost základních forem stimulování s přihlédnutím k faktorům, ovlivňujícím vztahy pracovníků k jejich způsobu uplatňování.

V souladu s úkoly vysvětlenými výše probíhají následující *etapy výzkumu*:

1. *Seznámení s dosavadními formami hmotné a morální stimulace, působícími v podniku, a s jejich způsobem uplatňování.*

Obsah dané etapy zahrnuje výzkum

a) forem přemiování, tj. za co se realizuje přemiování;

b) měřítek uplatnění přemiování, tj. na jaké kategorie pracovníků se vztahují dané formy přemiování;

c) zdrojů přemiování, tj. z jakých fondů se určitá prémie vyplácí;

d) výše přemiování, tj. jaké procento ze mzdy prémie tvoří;

e) četnosti přemiování, tj. za jaké časové období se prémie vyplácí;

f) objemu přemiových částek, tj. jaký podíl celkového fondu přemiování tvoří daná forma přemiování;

g) kvantitativního podchycení přemiování pracovníků, tj. jaký podíl z přemiování tvoří osoby, které obdržely danou formu prémie, a jaká je jeho proporce vzhledem k těm, na které se daná prémie vztahuje;

h) rozdělení prémie podle fondů, tj. jakou část celkových přemiových částek tvoří ten nebo onen fond přemiování;

ch) praxe rozdělování prémie;

i) praxe výplaty prémie;

j) praxe morální stimulace;

2. *Seznámení s formami hmotné a morální stimulace a s jejich způsobem uplatňování v jiných podnicích.*

Obsahem této etapy je výzkum:

a) zkušeností jiných podniků ve hmotném a morálním stimulování pracovníků, které jsou obsaženy ve speciální literatuře;

b) dosavadních forem hmotné a morální

stimulace a jejich způsobu uplatňování podle dokladů řady podniků;

c) způsobu uplatňování forem morální a hmotné stimulace v jiných podnicích (pomocí pozorování a rozhovoru).

V průběhu prvních etap se vypracovávají pracovní hypotézy, jejichž ověření právě tvoří další práci badatelů.

Během sociologického výzkumu v jednom ze závodů v okolí Moskvy byly stanoveny následující hypotézy:⁶

a) stupeň vzájemné koordinace různých forem hmotné a morální stimulace;

b) způsob uplatňování těchto forem;

c) sociálně psychologické klima ve strukturních součástech kolektivu, kde tyto formy působí.

Na základě této hypotézy jsme mohli udělat předpoklad, že

— čím vyšší je stupeň koordinace mezi různými formami hmotné stimulace, tím vyšší je jejich účinnost a tím lepší je vztah pracovníků k nim;

— čím vyšší je stupeň koordinace mezi hmotnými a morálními formami stimulace, tím vyšší je jejich účinnost a tím lepší je vztah pracovníků k morálním formám hodnocení;

— čím dokonalejší je způsob uplatňování systému stimulace, tím vyšší je její účinnost;

— čím lepší je „sociálně psychologické klima“ v kolektivu, tím správnější je vztah pracovníků k morálním stimulům práce.

„Sociálně psychologické klima“ ve strukturních součástech kolektivu je jedním z rozhodujících faktorů, které ovlivňují vztah pracovníků ke způsobu uplatňování celého systému stimulace a jeho jednotlivých hmotných a morálních forem.

Na základě této hypotézy jsme mohli udělat předpoklad, že

— „sociálně psychologické klima“ strukturní součásti se ukazuje jako příznivé při racionálním způsobu uplatňování forem stimulace a jako nepříznivé v případech narušení takové praxe;

— vztah pracovníků k jednomu a též formám stimulace při jednom a toméž systému jejich působení v podmínkách různého „sociálně psychologického klimatu“ bude různý. Specifika „sociálně

⁶ Výzkum se provádí za přímé účasti autora pod vedením vedoucích katedry MÚNH (Moskevského ústavu národního hospodářství) G. V. Plechanova a doc. A. A. Sumarikova.

psychologického klimatu“ dané součásti bude odrážet vztah pracovníků této součásti k té nebo oné formě stimulace. Tak byla připravena třetí etapa výzkumu, tj.

3. vypracování pracovních hypotéz a jejich možných důsledků.

Další etapy:

4. Vypracování dotazníku.

Dotazník obsahoval:

- a) výběr typu dotazníku;
- b) sestavení počáteční varianty dotazníku (hodnocení obsahu otázek, hodnocení kvantity otázek atd.), výběr typu otázek; otevřené a uzavřené otázky; polytomické otázky; otázky s hodnocením; otázky týkající se faktů nebo události; otázky týkající se úmyslů nebo názorů o chování v projektované situaci;
- c) redakce otázek;
- d) výběr forem odpovědi;
- e) prověření dotazníků experty;
- f) zkušební dotazník ve formě osobních rozhovorů;
- g) konečná redakce dotazníku a sestavení instrukcí k jeho užití.

Během třetí a čtvrté etapy fakticky začaly a potom pokračovaly následující etapy výzkumu:

5. Výběr.

Daná etapa obsahovala:

a) výzkum různých metod výběru podle literatury a zkušeností sociologických výzkumů (losování podle soupisu, oblastní výběr, „chomáčový“ výběr, mnohastupňový výběr, vícefázový výběr, stratifikační výběr atp.);

b) výzkum metod určení výběru podle literatury a zkušeností sociologických výzkumů (způsoby opravy nepřesností výběru a způsoby určení velikosti výběru);

c) výzkum souboru podle dokladů a statistického materiálu, tj. výzkum složení daného souboru:

- podle sociálního původu,
- podle sociálního postavení,
- podle vzdělání,
- podle pohlaví a věku,
- podle výše mzdy,
- podle výrobní struktury.

Výběr je založen na výzkumu struktury zkoumaného souboru podle shora vyjmenovaných parametrů. Při provádění výběru bylo rozhodnuto prozkoumat vztah ke sti-

mulům práce jen dělníků hlavních dílen, ITP (inženýrsko-technických pracovníků) hlavních dílen a ITP hlavních oddělení. Protože procento ITP v odděleních je vyšší než v dílnách, bylo ve výběru o něco více ITP a o něco méně dělníků než v celkovém souboru. Tvoří-li dělníci 65 0/0 v celkovém souboru, ve výběru tvoří 61 0/0, tvoří-li ITP v celkovém souboru 24 0/0, ve výběru tvoří 39 0/0. Daný stav se vysvětluje soustředěnou pozorností, kterou badatelé věnovali ITP (zvláště oddělením ITP): dělníci s hlavní specializací však byli ve výběru zastoupeni dostatečně plně. Výběr tvořilo 39 0/0 pracovníků z celkového souboru (1527 lidí). Je třeba poznamenat, že v daném výzkumu se výběr podstatně odlišoval od těch systémů výběru, které se rozšířily u nás a v zahraničí. V daném případě se totiž do určité míry zkoumal uzavřený sociálně ekonomický organismus, a proto bylo nutné k němu přistoupit jako ke strukturnímu útvaru. Poněvadž cílem výzkumu bylo sestavit doporučení nejen pro celý závod, ale i pro dílny a oddělení, museli badatelé brát v úvahu v první řadě výrobní strukturu podniku a v druhé řadě sociální a demografickou strukturu v každém výrobním článku (v dílně, oddělení). Badatelé nezaváděli žádné nové kategorie, ponechali kolektiv dělníků bez rozčlenění a ITP rozdělili na dvě skupiny: ITP dílen a ITP oddělení. Mezitím výsledky výzkumu potvrdily správnost takového přístupu, protože údaje získané podle mnoha parametrů, mezi jiným podle hodnocení stimulů ITP dílen a ITP oddělení, se mezi sebou značně rozcházejí.

Další etapou programu byly:

6. Předběžné rozhovory.

Daná etapa obsahovala:

a) Výzkum různých forem rozhovoru podle dostupné literatury a zkušeností sociologických výzkumů (nestandardizované a standardizované rozhovory, skupinové rozhovory, hloubkově zaměřené rozhovory, hloubkově kvalitativní rozhovory jednotlivých pracovníků atd.);

b) výběr objektů rozhovorů, tj. okruh dotazovaných osob;

c) výběr otázek rozhovorů, tj. téma dotazníku;

d) vedení rozhovorů — obvykle osobní: standardizované, někdy nestandardizované.

Cílem rozhovoru bylo získat nezbytné

informace o „sociálně psychologickém klimatu“ kolektivu jako celku a jednotlivých jeho strukturních součástí a také upřesnit způsoby uplatňování forem stimulace podle jednotlivých strukturních součástí kolektivu. Kromě toho poskytly tyto rozhovory předběžné údaje o charakteru vztahů ke způsobům stimulace a jejich konkrétním formám, působícím v podniku.

Další etapou bylo

7. dotazování.

Obsahovalo:

a) rozšíření dříve připravených dotazníků v souladu s výběrem podle dílen a oddělení;

b) pomoc pracovníkům kolektivu při vyplňování dotazníků v případech nejistoty některých otázek;

c) sběr dotazníků a jejich předběžné roztržidění;

8. *Etapa zpracování dotazníků* obsahovala následující:

a) sestavení programu zpracování na samočinném počítači;

b) zpracování materiálu na samočinném počítači;

c) primární zpracování výsledků dotazování.

Následující etapa nebyla původně sestaveným programem plánována, ale ukázala se být natolik užitečná, že je možné doporučit ji badatelům analogického tématu. Touto etapou byl

9. závěrečný rozhovor.

Obsahoval:

a) odhalení úrovně výrazných odchylek ve vztahu ke stimulům práce v řadě profesionálně kvalifikačních skupin (některých dílen a oddělení) na základě analýzy výsledků dotazování;

b) vytvoření hypotéz o příčinách těchto odchylek a o způsobech jejich likvidace;

c) provedení rozhovorů (skupinových, osobních, standardizovaných a nestandardizovaných) v těch článcích kolektivu, kde byly pozorovány výrazné odchylky od průměrných ukazatelů v závodě, s cílem odhalit příčiny těchto odchylek a nalézt způsoby jejich překonání.

Rozhovory umožnily přistoupit s dostatečným zdůvodněním k poslední etapě práce, tj.

10. doporučení ke zvýšení účinnosti základních forem stimulace v podniku.

Tato etapa obsahovala:

a) výzkum údajů materiálu primárního zpracování, výsledků dotazování a jejich srovnání s prvotními a závěrečnými rozhovory;

b) sekundární zpracování materiálu výzkumu;

c) hluboký výzkum příčin odchylek řady parametrů od průměrných charakteristik, vlastních kolektivu v celku;

d) sestavení zdůvodněných doporučení pro vyšetřené dílny a oddělení;

e) na tomto základě sestavení obecných doporučení pro celý podnik;

f) úprava zprávy o konkrétních sociologických výzkumech v podniku.

Celá práce byla udělána během jednoho roku. V průběhu dotazování bylo rozdáno 668 dotazníků, které podchytily 43 % všech členů kolektivu, avšak ze shromážděných dotazníků bylo pro další zpracování vhodných jen 590, tj. fakticky podchytily 39 % celkového souboru, ačkoliv základní proporce výběru byly dodrženy. Celkově bylo provedeno šetření všech dělníků základních oborů — dotazování se provádělo postupně v dílnách a odděleních. Před rozšířením dotazníků byly uskutečněny schůze ve strukturních součástech kolektivu, kde vystupovali členové výzkumné skupiny se zprávami o úkolech sociologických výzkumů.

Program výzkumů byl sestavován během první etapy práce a úplně byl zakončen ve druhé etapě. V době výzkumu byly všechny naplánované etapy programu práce splněny. současně s tím byl program práce rozšířen o etapu „závěrečného rozhovoru“, s nímž se v původním programu nepočítalo, ačkoliv se ukázalo, že může poskytnout velmi důležitý materiál pro přípravu a konkretizaci doporučení výzkumu.

Přeložila Marie Leblová

1. Obecné úvahy

Sociální plánování je odvětví aplikované vědy. Na půdě společenských věd se vytvořilo několik disciplín, jejichž cílem je uvědomělé přetváření sociálního života. Patří mezi ně sociální politika, sociotechnika, prognostika a ekonomické plánování. Sociální plánování se z určitých hledisek liší od všech ostatních. Sociotechnika přináší poznatky o tom, jak řešit určitý sociální problém na základě obecných sociologických tvrzení. Sociotechnik v zásadě neformuluje cílové problémy. Cíle mu stanoví zadavatel, tj. klient. Sociální politik má z hlediska svých zájmů blíže k sociálnímu plánovači. Zabývá se však pouze vybranými výseky společenského života, především problémy spjatými s prací člověka. Předpoklady konkrétních řešení hledá ve vládnoucích sociálních ideologiích. Sociální politik tudíž nepěstuje axiologii, neformuluje vůdčí společenské hodnoty, jež jsou základem jeho činnosti. Společenské hodnoty jsou vnášeny do sociální politiky zvnějšku.

Obdobně je tomu s ekonomickým plánováním. Základem ekonomického plánování jsou strategické cíle určitého společenského systému. Sféra ekonomického plánování musí proto být přísně podřízena vůdčím sociálním cílům, formulovaným politickými hnutími, jejich ideologi a sociálními plánovači.

V každém z uvedených odvětví praktické vědy vystupuje problém formulace cílů těch úkolů, které jsou předmětem praktických řešení. Poněkud jinak je tomu možná se sociální prognostikou, neboť dosahování sociálních cílů zde není hlavním motivem činnosti. Sociální prognostika je však nepřímo spjata s ostatními praktickými vě-

dami, a to tím, že jim skýtá informace o tom, co pravděpodobně nastane a čemu je třeba už nyní věnovat zvláštní pozornost. Musíme připomenout, že určité zájmy prognostiků vyplývají z hodnot, které uznávají. Když se prognostikové zabývají budoucností, vyslovují se rovněž o současnosti, neboť hierarchizují problémy, jichž se dotýkají, a provádějí výběr otázek, které je zajímají.

V sociálním plánování se koncentrují všechny praktické společenské disciplíny. Je to totiž věda o hlavních společenských cílech socialistické společnosti, o prostředcích a způsobech jejich dosažení. Na základě formulace sociálních diagnóz se tedy sociální plánovač zabývá třemi problémy:

1. stanovením diagnóz aktuálního stavu společenského života a určováním vývojových tendencí sociálních procesů,
2. formulováním a operacionalizací strategických cílů socialistické společnosti,
3. hledáním optimálních, účinných cest realizace společenských cílů.

Mezi strategickými cíli sociálního plánování ve státech se socialistickým společenským systémem se dostává do popředí otázka vytváření beztřídní společnosti založené na principu společenské rovnosti. Proto také otázka vztahu mezi sociální strukturou a sociální politikou nabývá na půdě této disciplíny zvlášť velkého významu.

Sociálního plánovače zajímají v tomto případě tyto problémy:

1. Do jaké míry může uvědomělá činnost institucí společenského života přetvářet existující sociální strukturu.
2. Jaký je ideální model sociální struktury společnosti postulované socialistickou ideologií.
3. Jaké prostředky přetváření sociální struktury jsou nejučinnější.

*) Doc. Jan Małanowski jako ředitel Institutu sociologie na Varšavské universitě stojí v čele nejvýznamnějšího sociologického pedagogického pracoviště v polském hlavním městě. Publikovaná stat, přednesená původně jako referát na setkání polských a československých sociologů v r. 1973 v Jab-

lonné u Varšavy, vzbudila živý zájem. Małanowského pojetí některých otázek rovnosti za socialismu a působení proti antiegalitárním tendencím v soudobé polské socialistické společnosti je samozřejmě pouze jedním z možných.

4. Jak velká vzdálenost je mezi aktuální a postulovanou sociální strukturou.

5. Které elementy sociální struktury se mají stát předmětem uvědomělé plánovací činnosti.

Pokusme se na tyto otázky odpovědět.

2. Možnosti uvědomělého přetváření sociální struktury

Veškerá plánovací činnost v oblasti sociální struktury je závislá na tom, zda se podaří dokázat tezi, že sociální struktura může být uvědoměle přetvářena určitým směrem.

Tuto tezi můžeme dokázat dvojím způsobem: předně tak, že se odvoláme na argumenty historického rázu, za druhé tak, že uvedeme důkazy plynoucí z výzkumů současného společenského života. Historické důkazy možnosti přetváření sociální struktury nám skýtají dějiny společenských buržoazních, buržoazně demokratických, lidově demokratických a socialistických revolucí.

Revoluční cestou mohou být likvidovány velké společenské třídy. Tak byly v některých zemích likvidovány třídy velkých pozemkových vlastníků, buržoazie, maloburžoazie a individuálně hospodařící rolníci.

Sociálního plánovače však nezajímá pouze revoluční cesta přetváření sociální struktury. Revoluce jsou společenské akty, k nimž dochází zřídkla, cestou ozbrojeného násilí a občanskými válkami. Sociální revoluce kromě toho nerealizují celý svůj program změn sociální struktury jednorázově. Prostřednictvím revoluce se z arény společenského života odstraňují hlavní třídní odpůrci. Po revoluci zbývá ještě uskutečnit řadu dlouhodobých úkolů. A tu vzniká otázka, zda je možné — a jestliže ano, pak do jaké míry — uvědomělé přetváření sociální struktury „v mírových dobách“, aniž by bylo použito ozbrojeného násilí a aniž by se vyvolávalo všeobecné sociální napětí, které dezorganizuje společnost.

Také na tuto otázku můžeme odpovědět kladně. V podmínkách socialistického společenského systému existují možnosti přetváření sociální struktury podle předpokládaného modelu společnosti. Dokazují to přeměny individuálně hospodařících rolníků v pracovníky zespolečňštěných hospodářství a také procesy likvidace maloburžoazie anebo přetváření její společenské

pozice právně administrativní činností socialistického státu.

3. Rozsah plánování přeměn sociální struktury

Závažným problémem, který je třeba vyřešit, je problém rozsahu sociálního plánování v oblasti sociální struktury. Jde tu především o odpověď na tyto otázky:

1. Jaké lidské agregáty mohou být objektem plánování.

2. Jaké prvky postavení jednotlivých skupení mají být plánovací činností zahrnuty.

Zdá se být nesporné, že objektem sociální politiky mohou být jak společenské třídy, tak sociální vrstvy a také sociálně profesionální kategorie či jednotlivé profesionální skupiny. Plánovací činnost může směřovat buď k likvidaci určitého elementu sociální struktury, nebo k omezení jeho početního stavu, nebo konečně k povzbuzení jeho početního růstu.

Kromě toho může plánovací činnost působit také na determinanty sociální pozice tříd, vrstev a sociálně profesionálních skupin. Vzhledem k tomu, že (jak jsme na to upozornili) hlavním cílem sociální politiky v oblasti sociální struktury je vytváření beztřídní společnosti založené na principu společenské rovnosti, zajímá sociálního plánovače především vypracovávání programů likvidace zdrojů společenských nerovností a jejich projevů.

Porovnáme-li sociální postavení jednotlivých tříd a vrstev, zjišťujeme, že mezi nimi existují závažné společenské nerovnosti. Tyto nerovnosti se projevují v mnoha rovinách společenského života. Patří mezi ně:

1. Nerovnosti spjaté s materiálním postavením, zejména pokud jde o podmínky bydlení a o výši výdělků.

2. Druhou rovinou, kde se projevují nerovnosti mezi třídami a vrstvami, je úroveň vzdělání.

3. Třetí formou, v níž se projevují společenské nerovnosti, je účast na veřejném životě. Tato skupina nerovností se týká nejen podílu na politickém životě, ale také na jiných formách institucionalizovaného společenského života, tudíž účasti v kulturních, společenských i jiných organizacích.

4. Čtvrtá rovina, kde se projevují společenské nerovnosti, se týká účasti na kultuře a způsobů trávení volného času.

5. Pátá souvisí s právním statusem fyzicky a duševně pracujících.

6. Šestá zahrnuje nerovnosti v oblasti patologizace života jednotlivých tříd a vrstev.

Mezi další projevy společenských nerovností je třeba zařadit nerovnosti v oblasti zdravotního stavu a rozdílné možnosti vertikální sociální mobility.

Shrneme-li výše uvedené názory, můžeme konstatovat, že sociální plánování zahrnuje všechny složky sociální struktury a můžeme jím regulovat jejich velikost a počet. Kromě toho se sociální plánování týká všech znaků společenského postavení každé třídy, sociální vrstvy i sociálně profesijní skupiny.

4. Ideální model sociální struktury socialistického státu

Obecné úvahy

Jestliže jsme přijali tezi, že uvědomělé přetváření sociální struktury je možné, zamysleme se dále nad tím, jaké jsou základní programové teze týkající se sociální struktury socialistického státu. Sociální struktura je přetvářena podle socialistické ideologie, která stanoví společenské cíle nového systému.

Nová společnost se má od dosavadních společností lišit několika zvláštními znaky:

- předně v ní neexistují antagonistické třídy, a proto zde nejsou možnosti, aby jedna třída vykořisťovala druhou,

- za druhé se zde zavádí zásada odměňování za práci podle množství vynaložené námahy,

- za třetí se usiluje o likvidaci všech výsad plynoucích z titulu sociální příslušnosti.

- za čtvrté se pro všechny občany vytvářejí rovné možnosti k tomu, aby mohli využívat statků a hodnot, jež jsou všeobecně považovány za žádoucí.

Nová sociální struktura, jež se tvoří, má být založena na společenském vlastnictví výrobních prostředků a jediným faktorem diferencujícím společnost bude charakter vykonávané práce. Tato forma vnitřní diferenciaci společnosti nemá rodit sociální nespravedlnost, ale má fungovat na prin-

cipu stále plnějšího uskutečňování ideje egalitizace společnosti.

Avšak společnost sociální rovnosti se netvoří automaticky. Je k tomu zapotřebí uvědomělé činnosti státu i celého systému institucí společenského života. Z toho plyne nutnost vytvářet dlouhodobý program likvidace sociálních nerovností, tzn. program odstraňování těch zdrojů ze společenského života, které umožňují, že jedna část společnosti využívá výsledků práce druhé části.

Vytváření společnosti rovnosti je dlouhodobý proces, který daleko překračuje život jedné generace.

Revoluce je počátkem, nikoli koncem velkých společenských změn. Revoluce socialistického typu probíhá ve jménu zájmů dělnické třídy, a proto záležitostí této třídy je třeba v sociální politice i v sociálním plánování věnovat zvlášť hodně pozornosti.

Vytvářet socialistickou společnost znamená víceméně totéž, co sociálně osvobodovat převážnou část národa, tj. fyzicky pracující, rolnictvo a řádové duševní pracovníky. Proces sociálního osvobodování musí probíhat podle plánu strukturálních přeměn. Tento plán pak musí být propracován tak podrobně, aby se na jeho základě mohlo přikročit k praktické činnosti. Pokusme se zhruba nastínit základní předpoklady plánu přetváření sociální pozice dělnické třídy, rolnictva, maloburžoazie a pracující inteligence.

5. Hlavní předpoklady sociálního plánování ve vztahu k dělnické třídě

Strategické společenské cíle týkající se dělnické třídy můžeme shrnout do těchto postulátů:

1. V novém společenském systému má být dělnická třída ve sféře sociálního a ekonomického života plně osvobozena. Znamená to, že bude zlikvidováno ekonomické vykořisťování příslušníků této třídy a zároveň bude zahájen proces sociálního osvobodování, spočívající mj. v tom, že dělnická třída bude zapojována do celospolečenského života.

2. Dělnická třída, která je iniciátorem a hlavní společenskou silou probíhajících přeměn, působící institucionálně prostřednictvím své politické reprezentace, vytváří podmínky pro změnu sociální pozice dělníků v sociální struktuře, zahajuje masový

proces společenského vzestupu fyzicky pracujících. Uvědomělá činnost má tuto možnost přeměnit ve skutečnost.

3. Proces sociálního osvobodování dělníků se uskutečňuje ve dvou etapách: první spočívá v tom, že se odstraňují hlavní zdroje sociálních nerovností, zrozených v kapitalistickém společenském systému, druhá probíhá v další fázi revoluce, kdy se nová moc upevňuje tím, že s konečnou platností poráží třídní odpůrce probíhajících změn systému. Cílem druhé etapy je úplné zavedení zásady egalitizace sociálního života a vytvoření mechanismů, jež by působily proti antiegalitárním tendencím.

4. Likvidace dvou tříd velkých vlastníků, tj. buržoazie a velkých vesnických vlastníků, je počátkem, nikoli koncem sociálního osvobodování dělnické třídy. Jak jsme se o tom už zmínili, je tento proces dlouhodobý a nebude ukončen za života jedné generace. Dělnická třída zaujímá v sociální struktuře kapitalistického systému nejnižší pozici v sociální hierarchii. Mezi jinými třídami a vrstvami se vyznačuje zejména těmito znaky:

a) nízkým životním standardem, tj. nízkými výdělky a špatnou bytovou situací;

b) z hlediska právní pozice není rovna jiným námezdně pracujícím, tj. inteligenci či vrstvě duševně pracujících. Tato sociální nerovnost se projevuje především ve způsobu rozvazování pracovního poměru, v délce dovolených, v úpravě výdělků při dočasné pracovní neschopnosti a v systému důchodového zabezpečení;

c) nízkou úrovní vzdělání a malou vertikální sociální mobilitou;

d) vysokým stupněm sociální patologizace, což se týká především dvou forem sociální patologie — zločinnosti a alkoholismu;

e) špatným zdravotním stavem, plynoucím jak z těžkých pracovních podmínek (choroby z povolání), tak z celkově nízké životní úrovně;

f) projevuje se také izolace dělníků od celospolečenského života. To se odráží v mizivé účasti dělnické třídy na životě společenských, politických, kulturních a vzdělávacích institucí;

g) ve sféře kulturního života je nápadná nízká úroveň kulturní spotřeby.

K tomu dodejme, že dělníci jako třída

nemají široké kontakty s jinými společenskými třídami a vrstvami. Existující sociální distance značně omezují mezitřídní i mezivrstvové vztahy v rodinné (smíšená manželství), přátelské i sousedské rovině.

Sociální revoluce v první fázi odstraňuje pouze hlavní zdroje společenských nerovností. Reformy, ke kterým v jejím důsledku dochází, jsou dalším krokem v procesu sociálního osvobodování dělníka. Avšak žádoucího stavu může být dosaženo teprve realizací dlouhodobé komplexní sociální politiky.

Řešení vyžadují především existenční problémy dělníků, a z nich hlavně mzdy, bytová otázka a systém sociální péče. V oblasti mezd se hlavní problém redukuje na vytvoření takového systému výdělků, který by maximálně odpovídal principu sociální rovnosti a spravedlnosti. V tomto případě vznikají tři otázky: první — Na jakých faktorech má záviset diferenciacce mezd? druhá — Jaká je přípustná horní hranice výdělků? a třetí — Z jakých předpokladů se má vycházet při stanovení nejnižší mzdy?

Druhým existenčním problémem je vypracování perspektivního plánu řešení bytové otázky. Jak jsme na to už upozornili, dělnická třída byla v kapitalistickém systému v nejhorší bytové situaci. Proto je třeba na prvním místě soustředit úsilí na její zlepšení.

V právní oblasti vystupuje do popředí požadavek úplného vyrovnání pracovních práv všech námezdně pracujících bez ohledu na charakter práce, kterou vykonávají.

Je zřejmé, že realizace uvedených společenských cílů je závislá na mnoha okolnostech, především na ekonomických možnostech státu. Jde však o to, aby se — aniž by se ztrácel ze zřetele stav státního hospodářství — v běžných plánovacích činnostech, při vypracovávání střednědobých a dlouhodobých plánů společensko-ekonomického rozvoje vždy maximálně přihlíželo ke strategickým, dlouhodobým sociálním cílům.

Mezi další prvky sociálního plánování ve vztahu k dělnické třídě je třeba zařadit potřebu vytvoření perspektivních programů společenské a kulturní aktivizace jejích příslušníků. K úplnému vyrovnání dělníků s jinými třídami a vrstvami dojde tehdy, až se podíl dělníků na veřejném životě bu-

de rovnat společenské aktivitě ostatních sociálních tříd a vrstev. Cestou k tomu je vzestup vzdělání dělnické třídy. Problém kulturní a společenské aktivizace dělnické třídy se nevyřeší, dokud dělníci ve své mase nedosáhnou středního vzdělání. Legitimaci k aktivnímu společenskému životu dávají člověku především vědomosti. Stupeň informovanosti o okolním světě mu umožňuje aktivní vztah k životu, dává mu možnost podílet se na řešení otázek, jež jsou pro něho životně důležité, umožňuje mu vyjadřovat vlastní zájmy, formulovat potřeby a rodí vysoké aspirace. Toho všeho dosáhne vzdělaná dělnická třída, přetvářející se z objektu manipulace v subjekt samostatné činnosti. Masový vzestup vzdělání dělnické třídy jí dovolí nejen zmenšit sociální distanci, která ji dělí od jiných sociálních seskupení, ale také činnou účast na kolektivním životě. Vzdělaná dělnická třída bude také plnoprávným a plně hodnotným konzumentem a producentem kultury, vstoupí do partnerských vztahů s jinými sociálně profesionálními skupinami v různých rovinách společenského života.

Zvláštní pozornosti vyžaduje program dlouhodobého odstraňování projevů sociální patologie v prostředí dělnické třídy. V dělnickém prostředí se v podmínkách kapitalistického systému projevuje vysoký stupeň sociální patologie. Nelze se proto divit, že toto kulturní dědictví vnáší dělníci do nového společenského systému. Dělnická subkultura nepodléhá tak rychlým změnám, aby se hned za velkými revolučními reformami okamžitě vytvořil nový životní styl a aby všechny negativní stránky zmizely jako mávnutím kouzelným proutkem. Zvyky třídy mají silnou tendenci přežívat podmínky, které je zrodily. K tomu dodejme, že v podmínkách nového systému projevují některé patologické formy, např. alkoholismus, dokonce tendenci vzrůstat. Osvobození dělnické třídy od sociálních deviací má neméně význam než realizace programu vzestupu jejího vzdělání i jejího kulturního vzestupu. Je to jeden z faktorů zvyšování pozice dělnické třídy ve struktuře socialistické společnosti.

6. Problémy plánování sociálních změn rolnické třídy

Model sociální struktury socialistické spo-

lečnosti předpokládá rovněž zespolečenštění zemědělské výroby. Většina socialistických zemí zahájila strukturální přeměny na vesnici několik let po likvidaci buržoazní třídy a třídy velkých pozemkových vlastníků.

Zespolečenštění zemědělské výroby a přetvoření individuálně hospodařících rolníků v pracovníky zespolečenštěného hospodářství je však spjato s velkými ekonomickými i sociálními těžkostmi. Strategickým cílem socialistické ideologie v oblasti přetváření sociální struktury vesnice je likvidace možnosti vykořisťování zemědělských dělníků bohatými rolníky, odstranění zdrojů restaurace kapitalistických poměrů na vesnici a intenzifikace zemědělské produkce.

Proces zespolečenštění vesnice nemá mít negativní vliv na úroveň zemědělské výroby a nemá ani rodit masovou nespokojenost a sociální napětí mezi rolníky, kteří jsou spojenci dělnické třídy. Proto také přetváření třídy individuálně hospodařících rolníků ve složku zespolečenštěného hospodářství musí být dlouhodobým procesem, podmíněným jak přeměnami ve společenském vědomí rolnictva, tak rozvojem technické základny předpokládaných změn.

Jak to potvrzují tendence v přeměnách sociálně profesionální struktury ve světě, nelze pochybovat, že budoucnost zemědělství spočívá ve stálém zprůmyslňování zemědělské výroby. Nevelká část společnosti, řádově 6–4 %, bude zajišťovat potraviny pro zbývající část, věnující se mimozemědělským povoláním.

V soudobém Polsku se stále ještě asi 40 % obyvatelstva, tzn. 12 miliónů lidí, žije zemědělskou prací. Přejít individuálního zemědělství na cestu průmyslového hospodaření, založeného na velkých specializovaných rolnických podnicích, znamená zároveň uvolnění mnoha miliónů pracujících. Těm je třeba zajistit nové zdroje obživy a vytvořit přiměřené podmínky hlavně ve městě. Stát nemůže okamžitě k takovému aktu přikročit. Proto je třeba počítat s postupným přetvářením rolnické třídy v pracovníky zespolečenštěného hospodářství.

Majíce na zřeteli hlavní cíl společenských přeměn vesnice, tzn. vytváření socialistického sektoru v zemědělství, musíme přistupovat k jeho realizaci postupně, nejen připravující zároveň materiální základy

reformy, ale i přetvářející společenské vědomí rolníků.

V procesu formování nové rolnické třídy vystupuje vedle hlavního úkolu zespolenštění zemědělství do popředí soubor jiných sociálních cílů, jejichž posláním je likvidace tradiční sociální nerovnosti mezi pracovními a životními podmínkami ve městě a na vesnici. Tento cíl se realizuje různými cestami. Nakonec má vést k vyrovnání životní úrovně vesnických a městských obyvatel. Jde zejména o ulehčení polních prací jejich mechanizací, dále o to, zpřístupnit obyvatelům vesnic vzdělávací a kulturní instituce stejnou měrou, jako je tomu ve městech, a za třetí vybudovat na vesnici sociální služby tak, jak je tomu ve městech.

Shrme-li, můžeme s jistým rizikem konstatovat, že sociální plánování musí vůči rolníkům formulovat podobné cíle, jako jsou ty, které stanoví vůči dělnické třídě.

7. Plánování sociálních změn v maloburžoazní třídě

Dalším prvkem sociální struktury soudobé polské společnosti je maloburžoazní třída. Jak o ní, tak o rolnické třídě prohlašují prognostikové zabývající se perspektivami změn v třídní struktuře do roku 2000, že v nejbližších 25 letech se obě třídy uchovají. Nemáme důvod, abychom tuto hypotézu zavrhlí. Připomíná nám však vývojové tendence sociální struktury a také dokazuje, jak trvalé jsou její prvky a jak těžko se mění. V modelu vybudované socialistické společnosti není místa pro sociální seskupení vyrábějící statky vlastními, soukromými výrobními prostředky. Proto také plánování sociální struktury musí přihlídnout k možnosti přetvoření celkem nepočetné třídy drobných výrobců statků a služeb ve složku beztřídní společnosti.

Hlavní problém však v tomto případě spočívá ve vypracování plánu postupného vstřebávání této třídy zespolenštěným hospodářstvím. Tvořící se socialistická společnost naráží na vážné obtíže v organizaci zespolenštěného systému služeb. Za této situace soukromé služby a drobná soukromá výroba užitečně doplňují činnost zespolenštěného sektoru. Avšak zdá se, že tou měrou, jak se bude zdokonalovat systém zespolenštěných služeb, jak se bu-

dou snižovat jejich ceny a jak se bude zlepšovat jejich kvalita, bude se nezespolenštěný sektor zmenšovat, až úplně zanikne.

Sociální plánování se ve vztahu k maloburžoazní třídě musí podle našeho mínění zabývat dvěma problémy: předně musí jasně stanovit perspektivní osudy tohoto třídního seskupení a způsoby, jak je přetvořit ve složku zespolenštěného hospodářství, a za druhé, musí vypracovat politiku omezující nadměrné, ze společenského hlediska ničím neospravedlnitelné obohacování části příslušníků této třídy.

8. Sociální plánování ve vztahu k vrstvě duševně pracujících a inteligenci

Jak duševně pracující, tak vrstva inteligence nebyla předmětem zevrubných studií, a to ani empirických, ani prognostických či plánovacích. Zdá se, že tento malý sociologický zájem o obě zmíněná sociální seskupení je zdůvodněn tím, že široce chápáná skupina duševně pracujících netrpěla v podmínkách kapitalistického systému závažnějším společenským útlakem, ale právě naopak můžeme mluvit o jisté její privilegovanosti.

Nicméně duševně pracující a inteligence tvoří nemalou část socialistické společnosti. Obě vrstvy velmi dynamicky rostou a role, jakou ve společnosti plní, nutí, abychom se při úvahách o sociálním plánování zabývali jejich dalšími osudy podrobněji.

Společenské prostředí inteligence a menší měrou i vrstvy duševně pracujících je vzorem pro ostatní třídy a vrstvy v oblasti kulturních a vzdělávacích aspirací, v oblasti společenské aktivity i v oblasti zvyků. Je to tudíž sociální kolektivita, která slouží jako základ, na němž se vytváří model fungování jiných tříd a vrstev. Pro společenské prostředí inteligence se neprogramují plány vzestupu vzdělání, kulturního ani sociálního vzestupu. Toto společenské prostředí dosáhlo vysokého stupně všech indexů sociální pozice. V oblasti plánování sociální struktury je třeba před inteligencí vytyčit několik postulátů. Předně je nutné uvést v činnost mechanismy, které by působily proti tomu, aby se inteligence odtrhovala od svých třídních kořenů. To se týká hlavně inteligence dělnického a rolnického původu. Můžeme totiž pozorovat, že se příslušníci inteligence dělnického pů-

vodu odcizují svému mateřskému sociálnímu prostředí. Nová inteligence dělnického původu, která nejlépe zná dělnickou třídu, má určitý morální dluh vůči svému mateřskému sociálnímu prostředí. Dosažené poznatky a dovednosti může částečně předat dělníkům ve vlastním prostředí tak, že tam bude sociálně působit. Tato pomoc může mít různé formy. V první řadě jde o působení na pracovišti. Technická inteligence je v každodenním styku s milióny průmyslových dělníků. Může sehrát, a to v daleko větší míře než dosud, inspirující roli v procesu probouzení nových potřeb a formování nového životního stylu dělníků. Podobné možnosti pro masovou společenskou činnost se otvírají v místě bydliště. Tento postulát však může být splněn tehdy, jestliže se budou v širším měřítku uvědoměle vytvářet sídliště heterogenní z hlediska sociální příslušnosti.

Potřeba využít inteligence k intenzifikaci procesů společenského vzestupu dělnické a rolnické třídy se netýká pouze té její části, která vyšla z rolnického nebo dělnického prostředí. Tento úkol je možné vytyčit před všemi příslušníky inteligence bez ohledu na jejich původ, pokud se chtějí podílet na uvědomělém přetváření života fyzicky pracujících.

Dalším úkolem sociálního plánování vůči inteligenci musí být vypracování účinných prostředků, které by působily proti tomu, aby inteligence realizovala — často na úkor jiných sociálních kolektivit — vlastní úzké zájmy. Jde tu o omezování těch tendencí, které by vedly ke vzniku disproporcí při uspokojování různých potřeb.

Jiný přístup než inteligence vyžaduje vrstva duševně pracujících. Tento agregát ve své základní masě do značné míry připomíná svou sociální pozici kvalifikované fyzicky pracující. Odlišuje se však od kvalifikovaných dělníků vyšším stupněm vzdělání, avšak nižším životním standardem a nepříliš vysokou profesionální kvalifikací. Je to atomizovaný společenský soubor, v němž neexistuje vědomí pospolitosti zájmů, který je ve vysokém stupni naladěný k tomu, dosahovat základních životních cílů individuálně. Jak vyplývá z empirických výzkumů, tato vrstva se nejvíce integruje s dělnickým prostředím na úrovni rodiny. Je však těžké vůči jejím členům formulovat základy sociálního plánování.

Zdá se však, že cíle, jež jsou před ní kladeny, by se daly shrnout do několika bodů:

1. postulát stálého zvyšování profesionální kvalifikace,
2. postulát stálého zkvalitňování práce,
3. postulát demokratizace vztahu k ostatním složkám společnosti.

9. Působení proti antiegalitárním tendencím

Podstatnou částí sociálního plánování se musí stát působení proti vzniku a vývoji společenských jevů a procesů, jež jsou z hlediska modelu struktury socialistické společnosti nežádoucí.

To, že jsou ze společenského života vyloučeny antagonistické třídy, neznamená, že je zlikvidováno nebezpečí zrodu nových sociálních nerovností. Sociální struktura není ztuhlou, statickou formou společenského života. Její jednotlivé elementy jsou v neustálém pohybu, měníce svou pozici vůči ostatním jejím složkám. V nové sociální struktuře existují velká společenská seskupení, jako jsou třídy a vrstvy a také sociálně profesionální kategorie, jež jsou elementy třídně vrstevové struktury.

Základní třídy a vrstvy soudobé polské společnosti se mezi sebou podstatně liší. Tři společenské třídy disponují soukromými výrobními prostředky. Jsou to především individuálně hospodařící rolníci a maloburžoazie. K nim je třeba připočítat ještě třetí společenskou třídu, tj. drobnou buržoazii, hlavně průmyslové výrobce, která je sice kvantitativně nepočetná, avšak vyznačuje se silnou ekonomickou pozicí.

Existence vlastnických tříd je tudíž prvním zdrojem sociálních nerovností v naší společnosti. I když uvedená třídní seskupení nehrají větší politickou roli, přesto samotným faktem své existence a ekonomické činnosti vytvářejí velké rozdíly v různých rovinách společenského života. To se týká především nerovností v rovině širce chápáného materiálního postavení.

Druhým zdrojem sociálních nerovností je protiklad duševní a fyzické práce, který se stále ještě výrazně projevuje. Lenin připisoval tomuto protikladu zvlášť velký význam, když napsal, že odstranění vlastnických tříd je pouze prvním krokem na cestě ke společnosti rovnosti. Další kroky budou spatřeny s odstraněním protikladů mezi fyzickou a duševní prací. Protiklad mezi těmito dvěma typy práce projevuje na jed-

né straně tendenci ke zmenšování, na druhé je však zdrojem stále ještě mnoha různých forem sociálních nerovností. Jsem rovněž toho názoru, že tendence k vytváření sociálních nerovností mezi duševně a fyzicky pracujícími se udržuje na vysokém stupni a projevuje se výrazněji než tendence ke stírání tohoto protikladu.

Protiklad fyzické a duševní práce má rozmanité podoby. Projevuje se v různých ustanoveních pracovního práva, v rozdílných pracovních podmínkách, v různém stupni škodlivosti a obtížnosti práce i v různé pracovní době. Projevuje se rovněž ve mzdovém systému. Nejde vůbec o nějakou drobnou záležitost, neboť se týká velké části společnosti. Okolo 60 $\frac{0}{10}$ všech zaměstnaných tvoří pracovníci zespolčenštěného hospodářství, stát tudíž přímo reguluje postavení mnohem více než poloviny společnosti. Jakkoli se v nové sociální struktuře nevytvářejí nová seskupení třídního typu a ta, která existují, mají svůj původ ve společenském systému, který byl odstraněn, přesto se projevují a nabývají zvláštního významu difference sociálně profesionálního typu.

Zdá se, že sociálně profesionální struktura společnosti je dalším zdrojem společenských nerovností. Je třeba si jí povšimnout poněkud blíže, neboť je to nový sociální jev, a pokud nebude včas podřízena společenské kontrole, může se stát vážnou překážkou v procesu egalitizace společnosti. Zmíněný jev se týká především fungování sektoru zespolčenštěného hospodářství. Odráží se ve sféře pracovního a mzdového zákonodárství, ale vytváří se i živelně, přijímaje nezformalizovanou podobu.

Nové sociální nerovnosti se v první řadě dají pozorovat v oblasti mzdové politiky. Mzdová politika, která se formovala desítky let, neobsahuje jasně precizované, podrobné zásady odměňování za práci. Stejně kvalifikovaní pracovníci vykonávající tytéž činnosti mají různé výdělků. Je to projev širšího jevu, jímž je sociální diferenciace v rámci jednotlivých odvětví zespolčenštěného hospodářství. Druhým prvkem nerovnosti v oblasti mezd je jejich rozpětí. Faktické výdělků jistě části zaměstnaných jsou mnohem vyšší než nominální. Tento růst je způsoben rozsáhlým systémem různých přídaveků a premií.

Z hlediska ideálů egalitární společnosti je to jev nežádoucí. Ve společnosti rovnosti musí být stanoveno maximální rozpětí výdělků a jeho dodržování je třeba přísně kontrolovat.

Dalším prvkem vytváření nových nerovností spjatých se mzdami, přesněji řečeno s přídávky ke mzdám, je špatně vyřešená otázka sociálních dávek pro pracovníky, kteří mají děti. Náklady na děti jsou prakticky přeneseny na bedra rodičů. Proto také rodiny s dětmi, zvláště rodiny s několika dětmi, značně snižují svůj životní standard v období od narození dítěte do jeho plnoletosti.

Popisujeme-li, jak se vytvářejí nové sociální nerovnosti v rovině sociálně profesionální struktury, je třeba též upozornit na nerovné pozice osob zaměstnaných ve velkých a malých podnicích, a také na nerovné možnosti ve využívání sociálních služeb pracovníky zaměstnanými v jednotlivých odvětvích národního hospodářství. Bohatá odvětví hospodářství vytvářejí příznivější pracovní i rekreační podmínky než ta, která — i když jsou pro fungování celé společnosti nezbytná a důležitá — nedisponují příslušnými fondy na sociální činnost. Jako příklad zde mohu uvést problém budování vlastních rekreačních středisek jednotlivými závody. V tomto případě se setkáváme se společensky nebezpečným jevem vytváření uzavřených a pro celek společnosti nedostupných rekreačních oblastí. Známé rekreační oblasti, zejména ty, které jsou u vody, jsou často těžko dostupné pro normální rekreanty. Takováto dělba rekreačních oblastí mezi jednotlivé závody vytváří všeobecné obtíže. Příkladem toho může být Zegrzyňský záliv, kde se stovky metrů táhnou ploty s tabulkami, jež zakazují vstup osobám, které tam nepatří.

Představitelé společenských věd se doposud nezabývali problematikou nového typu nerovností. Je totiž těžké analyzovat jevy in statu nascendi. Pozornost byla soustředěna hlavně na egalitizační procesy, které převládaly nad jevy opačného rázu. Zdá se však, že tento typ zájmu je stejně potřebný jako sledování procesu, během něhož se hroutí staré sociální dělení. Umožňuje totiž hodnotit realizaci programových předpokladů nového systému.

Existuje ještě jeden problém, který sou-

visí s tematikou, již jsme se zde zabývali, který není snadno popsateľný a který zasluží velké pozornosti. Je to otázka vytváření a realizace odlišných skupinových zájmů určitých společenských kruhů. Některé profesionální kruhy, jako např. lékaři, advokáti, novináři, umělci, vědeckí pracovníci či jiné profesionální kategorie, institucionalizují svoji odlišnost tím, že vytvářejí zvláštní rekreační domy. Působí na základě zvláštních předpisů pracovního práva, tvoří vlastní zdravotnické služby a dosahují snadnějšího přístupu k různým hodnotám. Platí to rovněž o vyšších funkcionářích administrativy a společenských organizací. Existenci tohoto jevu pouze signalizujeme, aniž bychom blíže popsali jeho fungování, neboť v této oblasti se neprovádějí výzkumy.

10. Závěr

Shrneme-li dosavadní úvahy, zjišťujeme toto:

1. Sociální plánování se může stát účinným nástrojem uvědomělého přetváření sociální struktury.

2. Uvědomělým jednáním je možné mě-

nit sociální strukturu, přičemž se reguluje počet i velikost tříd. Sociální plánování se může týkat rovněž vytváření určitých znaků třídního postavení třídních, vrstevných a sociálně profesionálních seskupení.

3. Plánovitě přetváření sociální struktury je dlouhodobý proces vyžadující stále kontroly.

4. Vypracování plánů sociálních přeměn vyžaduje provést vědecké analýzy ve třech rovinách:

a) vypracování vize sociální struktury vybudované socialistické společnosti,

b) stanovení přesné diagnózy aktuálního stavu sociální diferenciace,

c) stanovení optimálních způsobů, jak dosahovat cílů.

5. Pro každou z existujících společenských tříd a vrstev je třeba vypracovat zvláštní program cílových přeměn.

6. Zvláštní pozornosti zasluhuje sestavení plánu působení na dělnickou třídu a vlastnické třídy.

7. Je třeba zahájit studie diagnózy zdrojů a způsobů likvidace nových sociálních nerovností.

Přeložil Jan Sedláček

Několik poznámek k vytváření soustav sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování

MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Dva příspěvky o sociálních ukazatelích publikované na stránkách Sociologického časopisu ([2] a [14]) se *problémům tvorby soustav sociálních ukazatelů* věnovaly jen stručně; v obou případech však byla konstrukce soustav sociálních ukazatelů, s ohledem na podstatu a funkci ukazatelů v řízení sociálního rozvoje, označována jako důležitý předpoklad pro aplikaci sociálních ukazatelů v praxi. Chceme-li věnovat náš příspěvek této problematice, je nutné hned v úvodu zdůraznit, že jak vzhledem ke složitosti sociální reality, kterou mají sledovat, tak i vzhledem k významu, jaký jim řízení sociálního rozvoje přikládá, je vytváření soustavy sociálních ukazatelů záležitostí velmi komplikovanou. Přitom mnohé z těchto otázek bezprostředně navazují na celou řadu základních problémů sociálních ukazatelů samotných. Jelikož se diskutuje o sociálních ukazatelích stále ještě nacházejí v počátečním stadiu a mnohé problémy se dosud nepodařilo zcela uspokojivě vyřešit, zůstávají našim východiskem v pojetí sociálních ukazatelů názory a závěry obsažené v předchozích příspěvcích [2] a [4].

Našich několik poznámek se pokusíme pro větší názornost demonstrovat na konkrétních zkušenostech a dosažených výsledcích. Jednotlivé ukázky konstrukce soustav sociálních ukazatelů jsou vybrány z knižních a časopiseckých publikací věnovaných otázkám plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování, vydaných v posledních pěti letech v Sovětském svazu a v nedávné době i u nás. Pozornost,

jakou těmto otázkám věnují sociální statistika a demografie necháváme v našich poznámkách stranou.

I. Význam soustavy sociálních ukazatelů

Mají-li sociální ukazatele skutečně plnit svoji základní funkci informačního nástroje řízení sociálního rozvoje, potom musí respektovat systémové, dialektickomaterialistické pojetí sociální skutečnosti a náročnosti jejího řízení. „Nejsložitějším úkolem sociálního plánování,“ říká akademik A. M. Rumjancev, „je řízení sociálních procesů, tj. řízení pomocí vymezených faktorů a dosažení změny procesu v souladu s vytčenými cíli k plánovanému řešení vzniklých protikladů. Efektivnost sociálního plánování závisí ve velké míře nejen na evidenci ekonomických a jiných faktorů, ale i na stupni poznání zájmů, motivů, potřeb a zvyků lidí.“ [18 : 73]

Složitost sociální reality¹ je zvláště zřetelná při konkrétním plánování a prognózování sociálního rozvoje a je dána především

- složitou *podstatou sociálních jevů*² jako souhrnu vzájemně souvisejících a navíc ještě výrobním způsobem determinovaných projevů společenského života, jako jsou například oboustranné působení lidí a přírody, vztahy lidí mezi sebou navzájem, lidské činnosti a jejich výsledky.
- *permanentním pohybem a vývojem sociálních jevů*,³

¹ Obecně k otázce složitosti sociální reality viz blíže například [12 : 218], kde sovětsí autoři poznamenávají: „Lidská společnost je svou podstatou a strukturou nejsložitější formou existence hmoty. Společnost je specifická, kvalitativně svérázná součást přírody, která stojí v určitém smyslu proti ostatní přírodě.“

² K této otázce se blíže vyjadřuje například M. Katriak, který definuje sociální jev takto: „Pod pojmem společenský jev v sociologickém pojetí

rozumíme kvalitativně specifický, relativně samostatný, značně složitý, poměrně přesně odlišitelný společenský útvar, děj nebo proces, organicky včleněný do struktury společenského dění, v rámci které je s ostatními složkami v zákonitých vztazích, v dialektických kauzálních a funkcionálních souvislostech.“ [5 : 76].

³ Srovnej například [16 : 6]: „Na cestě ke komunismu se sociální život společnosti stává stále více složitý, bohatý a různorodý.“

— složitosti vzájemných vztahů a závislosti mezi sociálními jevy.⁴

Stupeň složitosti sociální reality není konstantní; stejně jako se *mění v čase, je různý i v prostoru.*

Náročnost řízení sociálních procesů však není dána jen složitostí objektu, ale také *vytčenými cíli.* Čím komplexnější jsou cíle, které si před sebe konkrétní sociální řízení klade, tím náročnějších operací si jejich dosažení vyžaduje.

To tedy znamená, že charakteru objektu a cílovému zaměření řízení sociálního rozvoje musí nutně odpovídat také *teoretický přístup.* Autoři permské metodiky sociálního plánování podnikového kolektivu formulovali požadavek odpovídajícího teoretického přístupu následovně: „Objektem sociálního plánování je člověk jako osobnost. zkoumaná v souhrnu různých sociálních skupin; cílem sociálního plánování je vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti. Vědeckým základem komplexního sociálního plánování jsou teorie marxismu-leninismu objevené zákonitosti společenského rozvoje při přechodu od socialismu ke komunismu.“ [16 : 5]

Praktické využití sociálních ukazatelů v řízení sociálního rozvoje proto bude muset respektovat řadu *teoretických problémů* — ať už vyplynou ze samotného *procesu řízení*,⁵ či budou způsobeny těžkostmi řízení pohybu nejvyšších forem pohybu hmoty⁶ nebo budou důsledkem *složitosti sociální reality, jejího vývoje a komplexnosti cílů*, které si konkrétní společensko-ekonomická formace před sebe klade.⁷ Stejně jako v pojetí marxisticko-leninské filosofie je systémem „společenských jevů a vztahů, vnitřně spjatých a vzájemně závislých“⁸ společenskoekonomická formace jako celek, mají systémový charakter i jednotlivé objekty řízení sociálního rozvoje.

Připojíme-li k systémovému charakteru objektů řízení i komplexnost cílů řízení, potom vidíme, že pro náročné úkoly řízení sociálního rozvoje budou informace z jednoho či několika náhodně sebraných sociálních ukazatelů nedostatečné. Požadavky řízení sociálního rozvoje na sociální ukazatele bude možno splnit jedině z pozice marxisticko-leninské filosofie vycházejícího *systémového, komplexního teoretického přístupu.* Takový teoretický přístup a z něho vycházející *konstrukce soustav (systémů) sociálních ukazatelů* jsou předpokladem adekvátnosti informačních nástrojů k úkolům řízení sociálního rozvoje.

Soustavu (systém) sociálních ukazatelů si můžeme v analogii k obecným vymezením systému představit jako soubor sociálních ukazatelů, který má všechny požadované kvality systému — to znamená, že je možné hovořit o množině sociálních ukazatelů a množině vztahů mezi nimi, navzájem se snažících postihnout podstatu jevů probíhajících v sociálním celku. Avšak stupeň postžitelnosti podstaty sociálních jevů je v každém konkrétním případě různý a závisí na kvalitě výchozího vědeckého přístupu, na tom, jak se mu daří zvládnout všechny těžkosti plynoucí z daného úkolu. Tím se stává konstrukce soustavy sociálních ukazatelů bezprostředně závislou nejen na problémech řízení, na složitosti sociálních objektů a na komplexnosti cílů řízení sociálního rozvoje, ale také na *stupni vědeckého poznání sociální reality.*

Téměř všechny dosud známé pokusy o vytvoření soustav sociálních ukazatelů deklarují své systémové komplexní kvality a skutečně se jich také snaží dosáhnout. Ovšem vzhledem k tomu, že jejich teoretickým přístupem je velice často konglomerát základních vědeckých poznatků, par-

⁴ Srovnej, co k uvedenému problému říkají například autoři permské metodiky sociálního plánování podnikového kolektivu: „Úkol perspektivního komplexního sociálního plánování spočívá v účelově zaměřeném, vědecky podloženém řízení sociálního života kolektivu, všech jeho stránek, které jsou v složité vzájemné závislosti.“ [16 : 5].

⁵ Srovnej například F. Kutta: „Kvalita a účinnost socialistického plánování a fidele praxe je přímo závislá na plnění cílových funkcí současně společenské vědy — zdokonalování celého společenského systému řízení“ [8 : 46].

⁶ K tomu blíže viz například M. Soukup: „Nejpodstatnějším problémem řízení je fidelelost společenských procesů.“ [8 : 58].

⁷ Například F. Kutta k těmto otázkám poznamenává: „Byť byl systém zájmů a motivací jednotlivců a dílčích kolektivů sebesložitější, je úkolem celospolečenského řízení, aby cíle dílčí (principy

ekonomických zisků podniků, růstu individuální produktivity práce v dílnách, ceších a podnicích) byly účelně sladěny a prostřednictvím celého systému nástrojů podřizovány cílům celospolečenským.“ [8 : 43].

⁸ K této otázce viz blíže [12 : 265]: „Lenin charakterizoval společenskoekonomickou formaci jako jednotný, ucelený ‚sociální organismus‘, tj. jako systém společenských jevů a vztahů, vnitřně spjatých a vzájemně závislých. Společenskoekonomická formace není shlukem individuí, není to mechanický souhrn rozmanitých společenských jevů, ale celistvý sociální systém, jehož každá komponenta (tj. různé společenské jevy) se nesmí zkoumat sama o sobě, izolovaně, ale pouze v souvislosti s ostatními sociálními jevy, neboť každý z nich hraje určitou a zvláštní roli v existenci a vývoji společnosti.“

ciálních empirických zkušeností, doplněných intuicí a evidenční praxí, zůstávají bohužel takové pokusy spíše souhrnem sociálních ukazatelů. Avšak i tyto pokusy, snažící se hledat vztahy mezi sociálními ukazateli a sociálními jevy a usilující o postižení podstaty sociálních jevů, můžeme, s vědomím jejich nedokonalosti, považovat za soustavy sociálních ukazatelů. Vždyť vytvoření dokonalých systémových a komplexních soustav ukazatelů nemůže být jednorázovou akcí. Zcela určitě se jedná o náročný, dlouhodobý výzkumný úkol, k jehož zvládnutí bude zapotřebí vyřešit mnoho teoretických problémů a provést dostatečný počet pokusných praktických kroků. Na konstrukci soustav sociálních ukazatelů je třeba se dívat jako na *postupný proces*, jak o něm hovoří V. I. Lenin: „Lidské myšlení se nekonečně prohlubuje od jevu k podstatě, od podstaty prvního, abych tak řekl, řádu k podstatě druhého řádu atd. *bez konce*.“ [10 : 259]

Během tohoto dlouhodobého procesu bude nezbytně třeba odlišovat pokusy o vytvoření soustavy sociálních ukazatelů od případů, které bychom mohli nazvat *soupisem sociálních ukazatelů*. Tyto soupisy obvykle vznikají akvizicí, při které dochází k zanedbání významu teoretických východisek a také k podcenění studia vzájemných vztahů a podstaty sociálních jevů. A právě takové soupisy ukazatelů má zřejmě na mysli J. Mervart, když se domnívá, že „takovéto systémy (například ukazatelé ekonomické statistiky) umožňují provést utříděný popis skutečnosti, ale ne její vysvětlení. Jestliže se přesto setkáváme s tím, že určité soubory statistických ukazatelů, systémy účetnictví apod. bývají označovány za teorii, pak je třeba si uvědomit, že nejde o nic jiného než o registrační schéma pro sledování (pozorování, měření) určitých kvantitativních jevů v ekonomice a samo o sobě žádnou teorii nepředstavuje, i když

jeho konkrétní podoba může být vyvolána potřebami teoretického myšlení.“ [13 : 108]

Samotný význam soustavy sociálních ukazatelů pro potřeby řízení sociálního rozvoje se u mnohých sovětských autorů odvozuje z dobrých zkušeností s obdobnými soustavami ukazatelů pro národohospodářské plánování. „Ekonomické plánování disponuje, jak známo, rozvinutými a neustále se zdokonalujícími systémy ukazatelů.“⁹ Vlastní systém specifických ukazatelů je třeba rozpracovat také pro plánování sociální. Bez takového systému ukazatelů se sociální plán stává bezpředmětný: není jasné, co se vlastně plánuje; není možno vymezit výchozí stav a výsledky plnění plánu; není možno porovnávat různé podniky atd.“ [16 : 18] Ocenění významu soustavy sociálních ukazatelů pro plánování sociálního rozvoje není u sovětských autorů jen důsledkem *teoretického rozpracování* složitých problémů spjatých s řízením sociálního rozvoje, ale také závěrem plynoucím z *praktických zkušeností*. Jak nás informují autoři permské metodiky sociálního plánování [16 : 18], první pokusy o vypracování plánu sociálního rozvoje v Sovětském svazu se pokoušely obejít se bez sociálních ukazatelů a tuto otázku si vůbec nekladly. Nežádka to vedlo až k tomu, že takové sociální plány neměly vhodná kritéria k ocenění své komplexnosti a efektivnosti, kritéria k ocenění dynamiky sociálních změn. „Avšak nyní, když jsme již získali zkušenosti, se na podnicích nutně přechází k sociálnímu plánování pomocí systému sociálních ukazatelů.“ [16 : 18] A to vede k tomu, že vytváření soustavy sociálních ukazatelů v pracích sovětských autorů se pokládá za jeden z nejdůležitějších úkonů při konkrétním rozpracování plánu sociálního rozvoje.¹⁰

Závěrem prvního oddílu se pokusme shrnout některé důležité významy, které

⁹ Na úlohu a význam soustav ekonomických ukazatelů pro plánování a řízení podniků poukazuje také E. Souček: „Udržování chodu podniku v souladu s celospolečenskými cíli vyžaduje průběžnou a účinnou kontrolu pomocí vhodných ekonomických nástrojů, soustav ukazatelů a bilancí... Rozlišení toho, co je v činnosti podniku progresivní a co negativní tendence, je velmi obtížné. Takový problém nelze řešit bez přímého definování soustav kvantitativních ukazatelů, které jsou pak oporou nejen pro centrální kontrolu podniku, ale i pro vlastní rozhodování podnikových orgánů o tom, jaký výrobní program je optimální a jakými cestami jej zajistit.“ [19 : 2].

¹⁰ Takováto pojetí se běžně objevují v sovětských

pracích věnovaných otázkám plánování sociálního rozvoje. Například Z. T. Toščenko v roce 1967 napsal: „Nejdůležitějším prvkem sociálního plánování je vymezení systému ukazatelů, jejich vypracování a zdokonalení. Systém ukazatelů musí všestranně charakterizovat proces společenského rozvoje v celé jeho složitosti a různorodosti.“ [21 : 35]. Obdobně se ve své práci o plánování sociálního rozvoje výrobního kolektivu z roku 1972 vyjadřuje i P. P. Luzan, který říká: „Je nutný přesný, vědecky podložený systém ukazatelů, který by dovozoval zachytit všechny podstatné sociálně ekonomické procesy odehrávající se ve společnosti a vyjádřit sociálně ekonomické rysy kolektivu jako buňky socialistické společnosti.“ [11 : 81].

soustava sociálních ukazatelů jako informační nástroj může mít pro řízení sociálního rozvoje:

a) Soustava sociálních ukazatelů *odráží teoreticko-ideologický přístup* autorů k otázkám řízení, ke složitosti sociálního objektu, k cílům řízení sociálního rozvoje, k systému vědeckých poznatků o sociální realitě apod.

b) Teoretické zázemí soustavy sociálních ukazatelů je *předpokladem pro dosažení systémového, komplexního přístupu* k daným úkolům a vyjadřuje snahu *postihnout podstatu* sociálních jevů, procesů a jejich *vývojové změny*.

c) Tím, že soustava sociálních ukazatelů má sloužit jako informační nástroj řízení, je pro ni nezbytné *analyticky popisovat* stavy objektu řízení sociálního rozvoje, *formulovat cíle* a *hodnotit postup* jejich dosahování. V případě hierarchicky formulovaných cílů a podcílů soustava sociálních ukazatelů *petrifikuje význam (váhu)* jednotlivých ukazatelů a sama se tak stává soustavou hierarchicky uspořádanou.¹¹

d) Jak již bylo ukázáno [4 : 86], stává se soustava sociálních ukazatelů *kontextem*, v němž se z ukazatelů jako *takových vlastně vytvářejí ukazatele sociální*.¹² Umístěním jednotlivého sociálního ukazatele v soustavě se současně také určuje i jeho *konkrétní, z kontextu plynoucí vypovídací funkce*.

e) Podle F. Kutty můžeme předpokládat, že „vytvoření systému sociálních ukazatelů je nezbytným předpokladem, aby se sociologická věda prostřednictvím sociálního plánování přeměnila v bezprostřední ‚výrobní sílu‘. Zároveň s tím lze očekávat, že řada dosavadních ekonomických společenskovědních disciplín se bude přetvářet v disciplíny sociálně ekonomické“ [5 : 510].

II. Konstrukce soustavy sociálních ukazatelů

Naše pojetí soustav sociálních ukazatelů a jejich vytváření pro potřeby plánování so-

ciálního rozvoje a sociálního prognózování vychází z představy, že konstrukce těchto soustav se opírá o následující tři kroky:

1. obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů,
2. výběr jednotlivých sociálních ukazatelů,
3. zajištění nezbytných sociálních informací.

Číselné označení jednotlivých kroků má pouze pomocnou povahu a s určením pořadí, v jakém se mají jednotlivé konkrétní soustavy konstruovat, souvisí jen velmi nepřímo. Praktická konstrukce soustav sociálních ukazatelů proto může z těch či oněch důvodů, plynoucích například z dané výchozí situace řízení sociálního rozvoje či z jeho specifických záměrů apod., vycházet z kteréhokoli kroku; a také pořadí kroků se může případ od případu dost podstatně lišit. Přesto však silná vzájemná závislost těchto tří kroků má za následek, že rozpracováním jednoho z nich se vždy zároveň vymezuje obsahový rámec i zbývajícím a naopak jejich vyřešením se upřesňuje předchozí rozpracování výchozího kroku. Jestliže bychom například konstruovali soustavu sociálních ukazatelů ve výše naznačeném pořadí, pak si musíme být vědomi toho, že obsahovým vymezením soustavy současně klademe požadavky na výběr jednotlivých ukazatelů a na zajištění pro ně nezbytných sociálních informací. Následuje-li podrobné rozvedení požadavků a možností na výběr sociálních ukazatelů, je třeba zároveň zvažovat z toho plynoucí podstatně již zpřesněné nároky na zajištění sociálních informací. Teprve úplné vyřešení problému sociálních informací a jejich zdrojů nám zajistí pro výběr sociálních ukazatelů tolik potřebnou informační bázi; zároveň se tím upravuje původní obsahové vymezení soustavy sociálních ukazatelů do své konečné varianty.

Význam jednotlivých kroků je pro konstrukci soustav sociálních ukazatelů nato-

¹¹ Zde je pro praxi zvlášť třeba si uvědomit, jaký dosah či případně nepříznivé následky pro celé řízení sociálního rozvoje může mít neadekvátní ocenění některého sociálního ukazatele. E. Souček k tomuto poznamenává: „Přeceňování či podceňování některých ukazatelů by ovšem nemělo být otázkou konvence či momentálního zdůraznění určité směru analýzy ze strany centrálních orgánů.“ [19 : 5]. Vznik pyramidové soustavy ukazatelů pro ekonomické hodnocení podnikové činnosti popisuje E. Souček takto: „Druhá skupina metod vychází z postulátů politické ekonomie, že podniková činnost má své rozhodující kritérium v efektivnosti podniku... Tímto způsobem vzniká pyramidová

soustava ukazatelů, jejíž základní vrcholový ukazatel je postupně rozváděn do série logicky skloubených, hierarchicky řazených ukazatelů“ [19 : 6].

¹² O tom, jak soustava sociálních ukazatelů umožňuje metamorfózu ekonomických ukazatelů v ukazatele sociální, píše například sovětský autoři: „Ekonomičtí ukazatelé dostávají v sociálním plánování poněkud jiný a širší obsah, než mají v plánování ekonomickém. Komplexní charakter sociálního plánování v nich odhaluje skutečně obsažený hluboký sociální význam. Právě v tomto významu se musí účastnit vlastního sociálního plánování.“ [16 : 26]. Obdobně se k této otázce vyjadřuje i P. P. Luzan [11 : 130].

lik určující, že se každému z nich budeme věnovat poněkud podrobněji v samostatných třech následujících podčástech. Současně se budeme snažit upozornit na některé možné typy soustav sociálních ukazatelů, na jejich vlastnosti a konkrétní podobu ve formě ilustrujících příkladů.

1. Obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů

Obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů vyjadřuje základní teoretický, metodologický a praktický přístup k řešení daného úkolu. Je proto nutné, aby se toto vymezení zaměřilo pro potřeby řízení sociálního rozvoje na upřesnění těchto tematických okruhů:

a) *Obsah a cíl úkolu* a jejich rozvedení do soustavy komponent. S obsahem a cílem konkrétního řízení sociálního rozvoje se sociologové v praxi obvykle nejdříve setkají ve formě zadání pracovníků institucí, řídicích, správních, hospodářských apod. Takto vyjádřený obsah a cíl úkolů často trpí nejasným vymezením rozsahu úkolu a používáním nejednotně pojímaných výchozích pojmů, jako jsou například „řešení sociálních problémů“, „dosažení socialistického životního způsobu“, „zlepšení kvality života“ apod. Je tedy prvním úkolem řešitelů dohodnout a upřesnit obsah těchto zadavatelem používaných výchozích pojmů, a tím i co možná nejkonkrétněji vymežit obsah a cíl řízení sociálního rozvoje. Ovšem i tak budou stále obsah a cíl formulovány značně obecnými a empirické rovině sociálních ukazatelů vzdálenými pojmy. Proto je zcela nezbytné obsah a cíl sociálního rozvoje analyticky rozvést do struktury složek, komponent, subkomponent atd., ke kterým by již bylo možné vyhledávat přímo jednotlivé sociální ukazatele nebo ještě lépe do systémově pojatého modelu sociálního rozvoje.¹³

b) *Objekt úkolu*. Určení objektu úkolu vymezuje obsahově a prostorově sociální systém, kterého se bude řízení sociálního rozvoje bezprostředně týkat. K přesnějšímu vymezení objektu úkolu je třeba vzít v úvahu vzájemný poměr mezi *zkoumanou populací* (tj. populací poskytující sociální informace pro analýzu objektu) a

cílovou populací (tj. populací, která je objektem realizace závěrů a cíle řízení sociálního rozvoje). Přitom však v obou těchto případech bude současně třeba vidět objekt úkolu jako *strukturovaný celek*, tvořený částmi (s jejich specifickými vlastnostmi, vztahy a vývojem),¹⁴ *fungující* s ostatními sociálními celky v systému horizontálních a vertikálních vazeb.

c) *Koncepce řešení úkolu* zachycuje představu řešitelů o nejadekvátnějším zvládnutí zadaného úkolu. Koncepce řízení sociálního rozvoje bezprostředně závisí nejen na obsahu, cíli a objektu, ale musí také počítat s vymezením *časového období*, ve kterém se má úkol realizovat, s případným určením *prostředků dosažení cíle* a zejména potom s vyžadovaným *metodickým postupem* řešení úkolu. Pro řešitele to znamená ujasnit si, zda půjde o analýzu dosaženého stavu (sociální analýzu systému a případně srovnání získaných výsledků s jinými sociálními systémy či stanovenou normou), nebo o projektování budoucnosti (sociální programy, plány sociálního rozvoje, sociální prognózy apod.). Navíc musí řešitel v konkrétním případě samozřejmě koordinovat *podmínky* (počet a kvalitu pracovních sil, finanční prostředky, vybavenost pracovními nástroji atd.) s *požadavky* stanovenými zadavatelem (termíny odevzdání výsledků, rozsahem a formou výsledků atd.).

Uvedené tematické okruhy nám v následujícím výkladu poslouží jako tři kritéria pro návrh typologie soustav sociálních ukazatelů s ohledem na jejich obsahové vymezení. Pro jednotlivé složky *klasifikačního schématu* (obsah a cíl úkolu, objekt úkolu, koncepce řešení úkolu) jsme si určili následující hodnoty:

a) složka „obsah a cíl úkolu“ nabývá těchto hodnot: rozvoj socialistické společnosti, sociální rozvoj, sociálně ekonomický rozvoj, socialistický životní způsob, oblast práce;

b) složka „objekt úkolu“ zahrnuje makrospolečenský systém nebo mikrospolečenský systém;

c) složka „koncepce řešení úkolu“ je vymezena sociálním plánováním nebo prognózováním.

¹³ Blíže k této otázce viz [4 : 84–85].

¹⁴ Ve stejném smyslu je možno chápat i názor autorů leningradské metodiky: „Plán sociálního rozvoje výrobního kolektivu v konkrétním podniku

musí řešit své specifické sociálně ekonomické úkoly podle zvláštností sociální struktury pracovníků“ [6 : 27].

Typy soustav sociálních ukazatelů, stejně jako stavy složek klasifikačního schématu, nevycházejí výhradně z teoretického rozboru nějakého abstraktního modelu, ale jsou navíc i odrazem dosud převažujících úloh z oblasti řízení sociálního rozvoje; to nás vede k tomu, že bohužel musíme slevit z úplnosti rozvedení naší typologie. Cílem typologie však v tomto případě není vymezit vyčerpávající soubor typů soustav ukazatelů, ale *prezentovat* v současné době se často vyskytující typy obsahového vymezení soustav sociálních ukazatelů a umožnit jejich rozbor a vzájemnou konfrontaci. Je třeba ještě zdůraznit, že obsahové vymezení soustavy sociálních ukazatelů může probíhat na obecnější úrovni, než je rovina jednotlivých sociálních ukazatelů. *Obsahové vymezení soustavy ukazatelů nemusí být samotnými ukazateli vyjádřeno.*

Na základě kombinace jednotlivých složek klasifikačního schématu jsme získali následujících šest typů soustav sociálních ukazatelů, k nimž si hned uvedeme vybrané příklady:

Typ A (rozvoj socialistické společnosti, makrosociální systém, sociální plánování).

Příkladem soustav typu A je soustava cílů *Systému komplexního plánování*, kterou vypracoval N. P. Fedorenko se svými spolupracovníky [1]. Sovětští autoři vycházejí v této soustavě z nejvyššího cíle socialistické společnosti, kterým je „upevnění a rozvoj socialistické společnosti“. Tento nejvyšší cíl dále rozpracovávají takto:

1. Zvýšení blahobytu členů sovětské společnosti

- 1.1. Uspokojení materiálních potřeb členů společnosti
 - 1.1.1. Ekologie (přírodní a biologické prostředí)
 - 1.1.2. Výživa
 - 1.1.3. Oděv
 - 1.1.4. Obytný komplex
 - 1.1.5. Prostředky komunikace
 - 1.1.6. Podmínky pro zachování rodu
 - 1.1.7. Zdravotnictví a tělesná výchova
 - 1.1.8. Zabezpečení ve stáří a při pracovní neschopnosti

- 1.1.9. Přístup k materiálním statkům a službám
- 1.2. Uspokojení sociálních potřeb členů společnosti
 - 1.2.1. Uspokojení pracovních potřeb
 - 1.2.2. Uspokojení volnočasových potřeb
 - 1.2.3. Uspokojení informačních potřeb
 - 1.2.4. Uspokojení potřeb společenského styku
 - 1.2.5. Uspokojení potřeb společenského uznání
 - 1.2.6. Uspokojení potřeb dodržování etických norem
 - 1.2.7. Přesvědčení o stabilitě sociálního a materiálního stavu
 - 1.2.8. Uspokojení pocitu sociální rovnoprávnosti a hrdosti na svoji zem
 - 1.2.9. Uspokojování pocitu národnostní rovnoprávnosti a internacionalismu
 - 1.2.10. Uspokojení společenské odpovědnosti, sounáležitosti k společné věci

2. Upevnění a rozvoj systému společenských vztahů

- 2.1. Zdokonalení systému řízení státu
- 2.2. Formování člověka — člena společnosti
 - 2.2.1. Světový názor
 - 2.2.2. Vztah k práci
 - 2.2.3. Morálka
 - 2.2.4. Vzdělání (všeobecné a profesní)
 - 2.2.5. Kultura
 - 2.2.6. Věda
 - 2.2.7. Tělesná výchova
 - 2.2.8. Vojensko-vlastenecká výchova
 - 2.2.9. Vnímavost k společenskému působení
- 2.3. Zdokonalení sociální vyváženosti společnosti
 - 2.3.1. Třídy a velké sociální skupiny
 - 2.3.2. Národy a národnosti
 - 2.3.3. Profesionální skupiny a pracovní kolektivy
 - 2.3.4. „Malé skupiny“
 - 2.3.5. Rodina

3. Zaručení bezpečnosti rozvoje a další vnější cíle

4. Vytvoření a udržení potenciálu pro budoucnost

- 4.1. Ekologie — zahrnuje přírodní prostředí a přírodní zdroje
- 4.2. Lidé — jako členové společnosti a pracovní zdroje

- 4.3. Materiální zdroje
- 4.4. Informační zdroje
- 4.5. Vnější, vněekonomické zdroje
- 4.6. Stabilita rozvoje společenského systému

Soustava typu A je tedy v našem případě uvedena v podobě soustavy cílů, které jsou ještě dost vzdáleny úrovni bezprostředně empiricky zjišťovatelných ukazatelů. Komplexnost obsahu, mnohostrannost cílů a složitost objektu úkolu vyžadují strukturovat jednotlivé cíle na každé hierarchické úrovni velmi podrobně, aby tak umožňovaly řešit celý úkol systémovým, komplexním plánováním. Cílem soustavy typu A je nepochybně snaha o co nejširší, nejkomplexnější a nejsystémovější zachycení sociální reality.

Typ B (sociální rozvoj, makrospolečenský systém, sociální plánování).

Za příklad soustavy typu B jsme si vybrali J. Mihalikem vypracovaný souhrn cílových oblastí pro plánování sociálního rozvoje na makroúrovni [17]. J. Mihalik je vypočítává takto:

1. Rozvoj lidských zdrojů
2. Sociálně ekonomické aspekty rozdělování
3. Rozvoj školství a vzdělání
4. Rozvoj zdravotnictví a zabezpečení zdraví pracujících
5. Rozvoj bydlení
6. Rozvoj sociálního zabezpečení
7. Rozvoj životního prostředí a využívání volného času
8. Rozvoj ideově politických, sociálněpsychologických a kulturně společenských vztahů.

Také obsahové vymezení typu B, obdobně jako u typu A, lze pokládat spíše za soustavu cílů či velmi obecných komponent plánu sociálního rozvoje. A právě zaměření na sociální stránky rozvoje socialistické společnosti se zákonitě projevuje také v odlišném, na sociální stránky orientovaném obsahovém vymezení soustavy.

Typ C (socialistický životní způsob, makrospolečenský systém, prognózování).

Za příklad soustavy typu C jsme si vzali O. Šulcem navrženou soustavu sociálních ukazatelů pro prognózu socialistického ži-

votního způsobu [20]. Obsahově je jeho soustava ukazatelů vymezena těmito deseti komponentami:

1. Osobní spotřeba
2. Charakter práce
3. Kvalifikace a vzdělání
4. Bydlení
5. Komunikace
6. Životní prostředí
7. Populace a péče o zdraví
8. Volný čas
9. Sociální kontakty
10. Hodnoty lidského života

Soustava ukazatelů typu C má oproti předchozím typům konkrétnější, i když stále ještě velmi obecně vymezený obsah úkolu (socialistický životní způsob) a odlišnou koncepci řešení úkolu (prognózování). Snad právě tyto okolnosti jsou příčinou poměrně úzkého obsahového záběru některých komponent. Například spotřeba se v tomto příkladě redukuje jen na osobní spotřebu, rozsáhlá a pro marxistické pojetí životního způsobu dominantní komponenta práce a pracovních aktivit se zužuje jen na charakter práce.

Typ D (oblast práce, makrospolečenský systém, prognózování).

Soustavu typu D si ilustrujeme na příkladě Synoptického prognostického modelu oblasti práce, který vzniká v Československém výzkumném ústavu práce v Bratislavě [14]. Obsahové vymezení soustavy vyplývá ze základních charakteristik Synoptického modelu:

Složky vnějšího prostředí

- a) Populace
- b) Výchova a vzdělání
- c) Ekonomická struktura
- d) Životní prostředí
- e) Technický rozvoj
- f) Věda
- g) Správa a řízení
- h) Životní styl
- i) Sociální struktura
- j) Životní úroveň
- k) Společenské hodnoty

Vnitřní složky oblasti práce

- a) Ekonomicky aktivní obyvatelstvo
- b) Kvalifikační struktura pracovní síly
- c) Struktura nominálních mezd

- d) Pracovní prostředí
- e) Účinnost a struktura výrobních fondů
- f) Věda o práci
- g) Organizace a řízení pracovního procesu
- h) Produktivita společenské práce
- i) Rozsah pracovní doby
- j) Profesionální struktura
- k) Struktura reálných mezd
- l) Charakter práce
- m) Hodnotové postoje k práci

Obsahové vymezení soustavy ukazatelů typu D odpovídá celkovému obsahovému, cílovému a koncepčnímu zaměření daného úkolu. Komplexní prognostický model oblasti práce má totiž hlavně „zachytit soubor všech relevantních proměnných této oblasti (vymezené jako systém) s cílem zachytit budoucí vývoj modelovaného systému jak vzhledem k působení zpětných vazeb — pozitivních i negativních — v jeho vnitřní struktuře, tak i vzhledem k vnějšímu, okolnímu společenskému prostředí“ [14 : 190]. Proto jsou v tomto případě komponenty rozděleny do dvou skupin — skupiny složek vnějšího společenského prostředí a skupiny složek oblasti práce. Prvá skupina je obsahově obdobná předchozím typům soustav ve snaze vymezit hlavní komponenty stavu a vývoje společenskoekonomické formace. Teprve druhá skupina složek vyjadřuje specifickou obsahovou orientaci soustavy na oblast práce, která je s první skupinou složek ve vztazích vzájemné závislosti a vlivu — konkrétně vyjádřených souhrnem 93 vazebních okruhů.

Typ E (sociálně ekonomický rozvoj, mikrosociální systém, sociální plánování).

Příkladem soustavy typu E je kolektivem leningradských autorů vypracovaná soustava ukazatelů pro komplexní plánování sociálně ekonomického rozvoje městského administrativního obvodu [15]. Její obsahové vymezení vypadá následovně:

1. *Všeobecná charakteristika městského administrativního obvodu*
- 1.1. Krátký historický popis ekonomického, teritoriálně administrativního, sociálně politického a kulturního rozvoje oblasti
- 1.2. Popis teritoria, sociálně demografické

struktury a infrastruktury i mikrostruktury

- 1.3. Srovnání administrativního obvodu s druhými obvody města
- 1.4. Výchozí technicko-ekonomické, vědecké, kulturní a sociální ukazatele
- 1.5. Struktura zaměstnanosti obyvatel obvodu
- 1.6. Základní potřeby a sociální úkoly obvodu na plánované období
- 1.7. Prognóza sociálního rozvoje obvodu
2. *Ekonomické, výrobní a vědeckotechnické ukazatele rozvoje obvodu*
- 2.1. Výchozí situace
- 2.2. Výchozí ekonomické ukazatele výrobně technického rozvoje obvodu a metodologická doporučení na jejich výpočet
3. *Změny obsahu a charakteru práce, profesionálně kvalifikační struktura a kulturně technická úroveň pracujících podniků a organizací obvodu*
- 3.1. Zvýšení technické vybavenosti práce
- 3.2. Změny profesionálně kvalifikační struktury pracujících
- 3.3. Zvýšení kulturně technické úrovně pracujících
- 3.4. Změny počtu dělníků zaměstnaných těžkou prací a pracujících ve škodlivých pracovních podmínkách
- 3.5. Opatření na snížení fluktuace pracujících
- 3.6. Bilance dělníků vykonávajících kvalifikovanou práci
4. *Zvýšení životní úrovně pracujících a obyvatel oblasti*
- 4.1. Perspektivy růstu mezd a reálných důchodů pracujících podniků a obyvatel oblasti
- 4.2. Zlepšení obchodní sítě
- 4.3. Zlepšení služeb
- 4.4. Zlepšení lékařských služeb v oblasti
- 4.5. Zlepšení bytových podmínek obyvatel obvodu
- 4.6. Rozvoj a zdokonalení systému sociálního zabezpečení v oblasti
5. *Rozvoj společensko-politické aktivity pracujících a komunistické výchovy osobnosti*
- 5.1. Všeobecná situace

- 5.2. Rozvoj společensko-politické aktivity pracujících
- 5.3. Zdokonalení ideové výchovné práce
- 5.4. Rozvoj vzdělanosti a vzdělávání
- 5.5. Rozvoj kulturní činnosti a zlepšení péče o kulturní potřeby obyvatelstva

Typ F (sociální rozvoj, mikrosociální systém, sociální plánování).

Jako příklad soustav typu F, které se díky zájmu o plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů vyskytují v současné sovětské literatuře nejčastěji, jsme si vybrali soustavu ukazatelů leningradské metodiky plánu sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku, vypracovanou sovětskými autory pod vedením A. D. Kerimova [6]. Její obsahové vymezení vypadá takto:

1. *Plánovité změny v sociální struktuře výrobního kolektivu*
 - 1.1. Sociálně demografická struktura kolektivu podniku a prognóza jeho vývoje
 - 1.2. Změny v sociální struktuře dělníků podniku
 - 1.3. Zvyšování všeobecného a odborného vzdělání dělníků podniku
 - 1.4. Zvyšování všeobecného a odborného vzdělání inženýrsko-technických a administrativních pracovníků podniku
 - 1.5. Vzdělávání a zvyšování kvalifikace pracovníků podniku
 - 1.6. Uvolňování pracovníků podniku zaváděním a zdokonalováním techniky, technologie a organizace práce a jejich pracovní zařazení
 - 1.7. Program fluktuace pracovních sil v podniku
2. *Zdokonalování pracovních podmínek a ochrany při práci*
 - 2.1. Změny pracovních podmínek a bezpečnosti práce
 - 2.2. Hlavní opatření ke zdokonalování pracovních podmínek, ochrany při práci a upevňování zdraví dělníků
3. *Zvyšování životní úrovně pracovníků*

- 3.1. Pobídkové fondy a jejich využití v podniku
- 3.2. Mzdy a prémie pracovníků podniku
- 3.3. Bytové a sociálně životní podmínky pracovníků podniku
- 3.4. Základní opatření k usměrňování životní úrovně pracovníků podniku

4. *Komunistická výchova osobnosti*

- 4.1. Veřejně politická a kulturně masová práce v kolektivu podniku
- 4.2. Společenská aktivita pracovníků podniku
- 4.3. Rozvoj socialistického soutěžení
- 4.4. Základní opatření sledující komunistickou výchovu osobnosti a rozvoj veřejné aktivity pracujících podniku

5. *Zdokonalování sociálně psychologických vztahů v kolektivu*

- 5.1. Základní opatření sledující zdokonalování sociálně psychologických vztahů v kolektivu podniku

Oba poslední typy E a F se od předchozích čtyř typů liší zejména *daným objektem úkolu*, který je vymezen na mikrosociální úrovni. Podle této druhé složky našeho klasifikačního schématu se dostaly oba případy do stejné kategorie objektů, přesto jsou mezi nimi nesporné rozdíly. Městský administrativní obvod zahrnuje oproti podnikovému kolektivu složitější systém sociálních institucí, lidí a jejich činností. Na rozdíl od výrobního podniku je městský obvod chápán jako územní společenství, jak uvádí M. Illner [8 : 249–255], mnohokrát složitější a strukturálně složitější.⁴⁵ Proto zachycení sociálních stránek života městského administrativního obvodu vyžaduje rozsáhlejší a komplexnější soustavu ukazatelů — což v našich příkladech reprezentují komponenty „Všeobecná charakteristika městského administrativního obvodu“ a „Ekonomické, výrobní a vědeckotechnické ukazatele rozvoje obvodu“, o které je obsahové vymezení soustavy městského obvodu širší.

Ve všech šesti typech je první složka (obsah a cíl úkolu) ovlivněna skutečností, že autoři příkladů vycházejí z marxistic-

⁴⁵ Sami sovětské autoři k tomu poznamenávají: „Městský administrativní obvod plní samostatné funkce, má přesně vymezenou kompetenci jak v oblasti hospodářského řízení, tak i v oblasti sociálně kulturní výstavby. V obvodu existuje vymezený systém orgánů řízení, materiálně finanční zá-

kladna, umožňující fungování sociálních institucí v podmínkách vymezené samostatnosti. Proto je oblast sociálního rozvoje administrativního obvodu (města) značně širší než okruh otázek rozpracovaných v plánech sociálního rozvoje výrobního kolektivu“ [15 : 5].

kého pojetí sociálně ekonomické formace ve fázi budování socialismu; proto je jejich vymezení *cíle úkolu* konkretizací základní cílové funkce socialismu — všestranného rozvoje člověka. Naproti tomu *obsah úkolu* je již dosti odlišný a vytváří stupnici témat od „sociálního či sociálně ekonomického rozvoje“ přes „socialistický životní způsob“ až k „oblasti práce“.

Objekt úkolu nám jako druhá složka schématu člení typy podle úrovně složitosti sociální skutečnosti na dvě velké skupiny:

a) typy A, B, C, D, které se týkají soustav ukazatelů na makrosociální úrovni,

b) typy E, F s objekty úkolu na mikrosociální úrovni.

Složka *koncepce řešení úkolu* nabývá v naší typologii přibližně tento obsah — u typů A, B, E, F jde o sociální plánování a u typů C, D se jedná o sociální prognozování.

Druhou stránkou věci však zůstává, jak dalece se hodnoty tří složek promítají do obsahového vymezení vybraných soustav sociálních ukazatelů. Zde je třeba počítat s tím, co již bylo zdůrazněno v úvodu této části, že totiž obsahové vymezení soustav sociálních ukazatelů vyjadřuje teoretické, metodologické a praktické znalosti a zkušenosti. Mnohé odchylky obsahového vymezení soustav jsou tedy způsobeny nejen vlivem uvedených tří složek našeho klasifikačního schématu, ale jsou i důsledkem zkušeností a znalostí výzkumníků.

2. Výběr jednotlivých sociálních ukazatelů

Vycházíme z představy,¹⁶ že sociální ukazatel jako bezprostředně empiricky zjištěná informace o stavu určité vlastnosti sledovaného sociálního systému je případně *schopen vypovídat (zastupovat)* také o stavu podstatných, obecných vlastností, které jsou bezprostředně hůře zjištělné či nejsou vůbec zjišťovány.¹⁷ Jedná se tedy o indikativní schopnost, vlastní sociálním faktům vůbec, jak o ní psal V. I. Lenin: „Podle jakých příznaků máme soudit o *reálných* záměrech a citech *reálných* osobností? Takový příznak může pochopitelně být jen

jeden: *činy* těchto osobností — a protože tu jde jediné o společenské záměry a city, pak je nutno ještě dodat: *společenské činy* osobností, tj. *sociální fakta*.“ [9 : 422]

Vypovídací schopnost sociálního ukazatele potom můžeme hodnotit na těchto dvou úrovních:

1. *Úroveň jevová* — daná jeho empirickým původem. Obsah výpovědi na této úrovni bezprostředně plyne z povahy vlastnosti, jejíž stav se zjišťuje, a ze způsobu zpracování jednotlivých sociálních informací. Například obsah ukazatele „počtu mužů starších 60 let“ je dán vlastností pohlaví a věk, jejich zjištěním na zkoumané populaci a sumarizací odpovědí v kategoriích „muž“ a současně „starší 60 let“. Metodologicky je tedy tato úroveň bezprostředně spjata s gnoseologickými otázkami poznatelnosti a poznávání sociálních jevů a jejich podstaty i vývoje a zákonitostí tohoto procesu.¹⁸

2. *Indikativní úroveň* — vyplývající z indikativní schopnosti sociálních faktů. V případě sociálního ukazatele určuje indikativní schopnost jeho umístění v soustavě a současně obsahový kontext soustavy vymezuje indikativnost výpovědi. Výpovědi indikativní úrovně navazují na závěry úrovně jevové. Tyto závěry se však v novém kontextu stávají obvykle aproximačním vyjádřením složitějších vlastností. Například náš „ukazatel počtu mužů starších 60 let“ může posloužit v řešení otázek sociálního zabezpečení jako náhradní údaj za počet mužů pobírajících starobní důchod. Metodologické otázky z jevové úrovně jsou zde rozšířeny o složitý problém vyplývající z použití jakési „teoretické extrapolace“.

Při další práci se sociálními ukazateli (jejich zpracování, interpretaci atd.) je třeba věnovat zvláštní pozornost tomu, zda vztah mezi sociálním ukazatelem, resp. jeho indikativní úrovní a operacionalizovaným pojmem, který sociální ukazatel v soustavě ukazatelů zastupuje, byl definován *a priori* či až *a posteriori*. Apriorní vymezení umožňuje provést případně

¹⁶ K této otázce viz též [4 : 79–81].

¹⁷ V mnohých sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje kolektivů se například běžně uvažuje o schopnosti ekonomických ukazatelů vypovídat o stavech sociálních vlastností (viz naši poznámku 13).

¹⁸ Například autoři permské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikového kolektivu vymezují ukazatel sociálního plánu takto: „Ukazatel vždy vystupuje jako výsledek (více či méně přesně *změněný*) plánování podmínek nějakých jevů“ (podtrženo M. F.) [16 : 19].

úpravy měřicího nebo alespoň sociální informace zpracovávajícího nástroje, s ohledem na požadované, předem jasné určené vlastnosti. Tím si zajistíme vyšší pravděpodobnost, že bude dosaženo adekvátní indikativní výpovědi sociálního ukazatele. A naopak, je-li vztah mezi sociálním ukazatelem a pojmem určen a posteriori (tj. po změření vlastnosti, kterou ukazatel označuje, resp. po zpracování informací o stavu vlastnosti), potom je obvykle indikativní závěr poznamenán důsledky vyplývajícími z dodatečného, po výtce spekulativního pokusu o „sociologickou interpretaci“ informací zjištěných k jinému účelu.

Proto by prvním kritériem při výběru jednotlivých sociálních ukazatelů měla být jejich *obsahová adekvátnost*, která však nesmí být redukována jen na adekvátnost vztahu výpovědi sociálního ukazatele vůči operacionalizovanému pojmu. Přes významnost tohoto vztahu je třeba si také všimnout požadavků na přesnost naměřených hodnot, reprezentativnost zachycení objektu, dodržení časových bodů a intervalů při zjišťování sociálních informací apod.

Všimněme si, jak je požadavek obsahové adekvátnosti vybíraných sociálních ukazatelů dodržován v konkrétních případech. O. Šulc ve svém příspěvku k prognózování životního způsobu [20 : 649] vyplnil například komponentu „charakter práce“ těmito ukazateli sociálních podmínek:

Výrobní vztahy a způsob kooperace
Způsob odměňování a sociálního zabezpečení

Organizace práce a socialistických vztahů na pracovišti

Pracovní kultura a hygiena (odpočívárny, kantýny, zdravotnická péče...)

K tomu je nutné poznamenat, že souhrn uvedených „ukazatelů“ ve skutečnosti představuje značně komplexní subkomponenty, poměrně ještě vzdálené empirickým informacím. Obsah úzce zaměřené komponenty „charakter práce“ by se dal adekvátněji vyjádřit pomocí ukazatelů „podílu manuálně pracujících v ekonomicky aktivní populaci“, „poměru duševních pracovníků k pracujícím vykonávajícím fyzickou práci“ apod. Obdobně v případě Synoptického prognostického modelu oblasti práce

[14 : 192] je otázka, zda složce „životní prostředí“ obsahově neadekvátněji odpovídá jako hlavní indikátor „vývoj podílu hodnot budov a staveb ve výrobních a nevyrobních odvětvích“.

S obsahovou adekvátností vybíraných sociálních ukazatelů samozřejmě úzce souvisí také jejich *adekvátnost formální*.¹⁹ K dosavadním praktickým přístupům k formální stránce sociálních ukazatelů v sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje se ve své práci kriticky vyjádřil P. P. Luzan [11]. Zvlášť ostře vytýká časté používání sociálních ukazatelů jen ve formě absolutních četností. Jejich omezené vypovídací kvality ilustruje tímto příkladem: „Z počtu míst v pionýrských táborech nelze usoudit, do jaké míry je kolektiv závodu zabezpečen místy v pionýrských táborech.“ [11 : 119] Je opravdu překvapivé, jak ve třech u nás známých sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje ([6], [15], [16]) převládá nejjednodušší forma ukazatelů, tj. vyjádření v absolutní četnosti. Nerespektování formální adekvátnosti sociálních ukazatelů samo o sobě vede nejen ke snížení jejich vypovídací přesnosti, ale zároveň se může stát *překážkou pro další, statisticky náročnější zpracování* celé soustavy. Často se v soustavě sociálních ukazatelů objeví ukazatele typické pro samostatné vědní přístupy; v takovém případě je nutno i po formální stránce *dodržet konvence* těchto vědních disciplín či praxe. V jedné z uvedených prací [6 : 177] je například uvedena následující věková kategorizace pracovníků kolektivu:

	do 17 let
od 18	do 19 let
od 20	do 21 let
od 22	do 25 let
od 26	do 34 let
od 35	do 40 let
od 41	do 49 let
od 50	do 60 let
nad 60 let	

Přitom z obsahu metodiky samé neplyne, proč by táž věková struktura nemohla být kategorizována některým ze způsobů běžných v demografii. Není také zřejmý

¹⁹ Blíže k této otázce viz část „K otázce formy sociálních ukazatelů“ [4].

důvod, proč by při plánování sociálního rozvoje na dobu pěti let měly mít kategorie znaků tak úzký rozsah, jako je tomu třeba v uvedené kategorizaci pracovníků kolektivu v kategorii od 20 do 21 let. Tedy při výběru sociálních ukazatelů bychom měli požadovat, aby formální stránka sociálních ukazatelů respektovala jak *požadavky na přesnost a adekvátnost* ukazatele, tak také *konvence* dané teorii a praxi, *účel*, pro který je ukazatel vybírán, a *zamýšlený způsob jeho zpracování*. V případě ukazatelů řízení sociálního rozvoje je navíc zvlášť důležité, aby jejich formální stránky byly *standardizovány na dostatečně dlouhá časová údobí*.²⁰

Výběr sociálních ukazatelů by si měl také všimnout možnosti zvlášť určit tzv. *základní sociální ukazatele*.²¹ Sovětský autor S. F. Frolov je ve své práci vymezuje takto: „Na samém začátku práce je třeba vyčlenit *základní sociální ukazatele*. Základní sociální ukazatele vyjadřují *nejpodstatnější sociální změny* v kolektivu a vyjadřují se v kvantitativní formě.“ [3 : 108] To tedy znamená, že základní sociální ukazatele jsou důsledkem hierarchičnosti cílů a komponent řízení sociálního rozvoje a z hlediska obsahového vymezení soustavy ukazatelů jsou pokládány za dominantní pro daný úkol. V sovětských metodikách plánování sociálního rozvoje [6], [16] je podobné teoretické přidělování významu (váhy) jednotlivým sociálním ukazatelům běžné, zejména pokud jde o ukazatele sociální struktury pracovníků v podniku. P. P. Luzan zobecňuje tento přístup následovně: „Jedním z nejdůležitějších ukazatelů plánu sociálního rozvoje je charakteristika sociální struktury výrobního kolektivu, zhodnocení úrovně změn sociální struktury ve vztahu ke změnám technické úrovně výroby.“ [11 : 122]

Další důležitý problém, který nelze při výběru sociálních ukazatelů pro praktickou aplikaci řízení sociálního rozvoje podcenit, je *jejich počet*. S. F. Frolov se k tomu vyslovuje takto: „Nikdo nemůže přesně říci, kolik může být sociálních ukazatelů.

Jejich počet určují výsledky praxe sociálního řízení a vědy o řízení společenských procesů. O to těžší je určit počet sociálních ukazatelů v počáteční rozpracování plánů sociálního rozvoje.“ [3 : 108] V uvažovaných sovětských metodikách [6], [15], [16] je počet sociálních ukazatelů dostatečně bohatý. S ohledem na nedostatek praktických zkušeností se sociálním řízením, které má například v podobě plánování sociálního rozvoje stále ještě spíše experimentální povahu, zdá se vhodnější volit počet sociálních ukazatelů větší. Je třeba počítat s tím, že dalšími úpravami a zpracováním soustav sociálních ukazatelů se počet ukazatelů zredukuje.

Z předchozích poznámek je možno si udělat alespoň přibližnou představu o tom, jak důležitým krokem pro konstrukci soustavy sociálních ukazatelů je výběr jednotlivých ukazatelů. Významu výběru ukazatelů by měl také odpovídat zdůvodněný postup výběru i přesně formulovaná kritéria výběrového kroku. U každého jednotlivého vybíraného sociálního ukazatele by si měl řešitel úkolu *důkladně zvážit například*:

- a) zda pro uvažovaný sociální ukazatel bude *mít potřebné sociální informace*,
- b) o čem a jak *adekvátně* může sociální ukazatel v daném kontextu vypovídat,
- c) v *jaké formální podobě* a pro *jaký účel* je možno sociální ukazatel použít,
- d) jak uvažovaný sociální ukazatel *souvisí věcně a funkčně* s ostatními sociálními ukazateli,
- e) za jakých *podmínek* a *úprav* by mohla být jeho výpověď *adekvátnější*,
- f) kterým sociálním ukazatelem je *vybraný ukazatel zastupitelný*,
- g) jak lze sociální ukazatel použít *při srovnání v čase a prostoru*.

3. Zajištění nezbytných sociálních informací

Pokud o problémech konstrukce soustav sociálních ukazatelů uvažujeme pouze v teoretické rovině, jeví se otázka zajištění sociálních informací (sociálních dat) pro

²⁰ Blíže k této otázce viz [4 : 83].

²¹ V soustavách ukazatelů pro národohospodářské hodnocení podniků nazývá E. Souček takovéto ukazatele axiomy: „Postupně se tak vykrystalizovaly některé axiomy, o které se pak opírají navrhované soustavy ukazatelů. Jedním z takových axiomů je

např. volba podnikového zisku jako syntetizující míry výsledku podnikové činnosti. Různé praktické modifikace tohoto ukazatele jsou zpravidla jen pokusem o co nejvýstižnější operacionalizaci tohoto pojmu.“ [19 : 2].

vlastní tvorbu soustavy krokem méně významným, než je například obsahové vymezení či výběr sociálních ukazatelů. Touto skutečností je například poznamenána práce O. Šulce [20], kde se o zdrojích sociálních informací a jejich zajištění vůbec neuvažuje. Přitom pro čtenáře je důležité znát, na podkladě jakých sociálních informací by se vytvářely charakteristiky sociálních podmínek, jako jsou například „struktura aktivit volného času obyvatel“, „stupeň uspokojení z trávení volného času“, „preferenze způsobů trávení volného času“, „podíl rodiny na výchově dětí“ apod.

Význam otázky zajištění potřebných sociálních informací se však diametrálně mění, jakmile začneme *uvažovat o praktické aplikaci ukazatelů v řízení sociálního rozvoje*. Autoři komplexního prognostického modelu oblasti práce k tomu poznamenávají: „Hlavní těžkosti jsou vyvolány vysokou náročností Komplexního prognostického modelu na datovou bázi, jež klade požadavky na dlouhodobost časových řad, jejich homogennost a požadavky na časové řady proměnných, které běžná statistika neeviduje (např. pracovní prostředí, hodnotová struktura apod.)“ [14 : 195].

Všechny tři již dříve uváděné sovětské metodiky plánování sociálního rozvoje ([6], [15], [16]) se věnují otázce zdrojů sociálních informací. Metodika komplexního plánování sociálně ekonomického rozvoje městského administrativního obvodu například počítá s těmito zdroji informací: výsledky různých šetření orgánů statistického úřadu o plnění národohospodářského plánu ve městě, statistické výsledky plnění plánu rozvoje městského hospodářství, výsledky sčítání obyvatel, statistický soupis kvalifikovaných pracujících, usnesení stranických a státních institucí, data z dříve provedených sociologických výzkumů a názory expertů na jednotlivé problémy [15 : 179].

Autoři známé permské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikového kolektivu používají následující tři zdroje sociálních informací [16 : 46]:

1. materiály z ekonomického plánování,
2. materiály předložené společenskými organizacemi,
3. materiály sociologických výzkumů.

Ve svém souhrnu bude řízení sociálního rozvoje vycházet jak z informací získaných statistickými šetřeními a sociologickými výzkumy, tak z usnesení a dokumentů stranických, správních, hospodářských, zájmových a jiných organizací, z plánů ekonomického a technického rozvoje, názorů expertů apod. Pro konstrukci soustav sociálních ukazatelů k analýze, resp. kontrole sociálního systému však primární význam mají především výsledky šetření statistického typu a konkrétní sociologické výzkumy, popř. i jejich kombinace. S ohledem na to, zda jsou statistická šetření nebo sociologické výzkumy prováděny záměrně pro konkrétní potřeby sociálního řízení, či zda jde pouze o sekundární využití výsledků dřívějších výzkumů provedených případně i pro jiné účely, je možné vymežit základní typy zdrojů informací pro soustavy sociálních ukazatelů následovně:

1. záměrně provedená šetření statistického typu,
2. záměrně provedené sociologické výzkumy,
3. sekundární využití výsledků šetření statistického typu,
4. sekundární využití výsledků sociologického výzkumu.

Přihlédneme-li k možnosti kombinovat v jednom případě výsledky šetření statistického typu s výsledky sociologického výzkumu, potom se pochopitelně čtyři základní typy rozšíří o další čtyři eventuality. Nepochybně i tato typologie informačních zdrojů by se mohla případně stát *podkladem pro typologii soustav sociálních ukazatelů*. Vytvořené typy by vyjadřovaly původ v soustavě obsažených informací.

Při praktické volbě některého z uvedených typů informačních zdrojů pro sociální ukazatele je třeba vycházet z konkrétních podmínek každého úkolu. Ne vždy bude řízení sociálního rozvoje vyžadovat provádění záměrných výzkumů a šetření, ne vždy budou vůbec podmínky (lidské, finanční a časové) pro provedení takového výzkumu. A naopak je třeba počítat s případy plánování nebo prognózování sociálního rozvoje, kde se bez speciálních statistických šetření a sociologických výzkumů v žádném případě neobejdeme. Je tedy třeba se snažit skloubit požadavky teorie

i praxe a objektivně posoudit teoretické požadavky (na reprezentativnost, adekvátnost, přesnost, spolehlivost, standardizovanost informací atd.) a praktické možnosti (pracovní síly, finanční a časové náklady, požadavky na nezbytnou technickou aparaturu apod.). Tento složitý soubor problémů si navíc při stávajících zkušenostech s řízením sociálního rozvoje vyžádá v každém konkrétním případě specifický přístup k řešení. A význam rozřešení tohoto souboru problémů je dán tím, že teprve zajištěním sociálních informací se soustavy sociálních ukazatelů stávají skutečně schopnými praktické aplikace při řízení sociálního rozvoje.

III. Úpravy soustav sociálních ukazatelů

Jak dosavadní zkušenosti ukazují, je tvorba soustav sociálních ukazatelů procesem plným teoretických, metodologických a praktických problémů různého stupně obtížnosti. V předchozí části jsme si navíc ukázali vzájemnou spojitost a závislost jednotlivých kroků, z nichž se konstrukce soustav sociálních ukazatelů skládá. Rozpracovávání jednoho článku postupu vyvolává okamžitě reakci v ostatních, byť již předtím vyřešených krocích. Proto je nutné počítat s tím, že tvorba soustav sociálních ukazatelů bude doprovázena četnými korekcemi, ať už ve formě doplňků nebo změn či škrtů. Konstrukce soustav sociálních ukazatelů nám tedy vytvoří několik pracovních variant soustavy a posléze variantu konečnou.

Dle účelu, kterému mají modifikace soustav sloužit, je můžeme rozdělit na *úpravy obsahové* a *úpravy metodické*. Cílem obsahové úpravy je adaptovat celou soustavu sociálních ukazatelů na změny v objektu úkolu, na změny v obsahu a cíli úkolu a na zamýšlenou koncepci řešení úkolu.

Obsahová modifikace soustav sociálních ukazatelů zahrnuje především následující úpravy:

- *doplnění* soustavy o ukazatele schopné zachytit nově získané vlastnosti objektu; o ukazatele nezbytné pro vzájemné srovnávání objektu; o ukazatele vyjadřující specifické vlastnosti objektu, s nimiž původní konstrukce nepočítala;

o ukazatele zachycující vlastnosti, které požaduje změna v koncepci řešení řízení sociálního rozvoje; o ukazatele, k nimž v původní konstrukci nebyly zajištěny sociální informace, apod.

- *výměnu* sociálních ukazatelů v soustavě původně zahrnutých za ukazatele adekvátnější s ohledem na změny obsahu a cíle, objekt nebo koncepci řešení řízení sociálního rozvoje, nebo za ukazatele adekvátnější vůči změnám v informační bázi apod.
- *vynechání* sociálních ukazatelů, které jsou pro objekt, obsah, cíl a koncepci řešení úkolu irelevantní nebo nadbytečné, pro které v daném případě nejsou sociální informace atd.

Současně s úpravami obsahovými je při praktické konstrukci soustav sociálních ukazatelů nutné provést i *úpravy metodické*. Jejich cílem by mělo být vytěžit z rozsahu zjištěných sociálních informací pro řízení sociálního rozvoje co nejvíce nezbytných vypovědí sociálních ukazatelů. Metodické úpravy se snaží maximalizovat vypovídací schopnost soustavy sociálních ukazatelů jako celku při současné minimalizaci nároků na rozšiřování informační báze. Mezi takové úpravy patří například následující operace:

- *eliminace redundantních duplicit*, které by zbytečně zatěžovaly informační bázi a navíc komplikovaly zpracování soustavy ukazatelů, aniž by náhradou poskytovaly výpovědi,
- *úprava formální stránky* sociálních ukazatelů, která by byla co nejadekvátnější operacionalizovanému pojmu,
- *vhodná agregace* jednodušších sociálních ukazatelů, která by případně umožňovala zachycovat vývoj,
- *určení významu (váhy)* a důležitosti jednotlivých sociálních ukazatelů, který sice v mnohých přístupech k řízení sociálního rozvoje vyplývá z hierarchie cílů a komponent.

Je však třeba počítat s tím, že jiný pohled na významnost jednotlivých ukazatelů v soustavě přinese modelové pojetí sociálního systému, ve kterém význam sociálních ukazatelů nebude určován jen na základě hierarchie cílů a na komponentovém rozkladu sociálních jevů, ale především bude

vyplyvat z dulezitosti jednotlivych jevu jako procesu a jejich vyznamu pro fungovani socialniho systemu.

Souhrnnym cilem uprav soustav socialnich ukazatelu by tedy melo byt dosazeni toho, aby konecna varianta jejich soustavy splnovala jako informacni nastroj pro planovani socialniho rozvoje a socialni prognovani pri prakticke aplikaci predevsim nasledujici podminky:

1. Obsahove vymezeni soustav ukazatelu musi vychazet z marxistického pojeti socialnich systemu a socialnich jevu.
2. Soustava musi respektovat obsah a cil rizeni socialniho rozvoje.
3. Soustava musi zachycovat co nejkomplexneji daný objekt, jeho obecné i specifické vlastnosti.
4. Soustava musi vychazet z celkové koncepce řešení úkolu.
5. Soustava musí respektovat časové rozvržení úkolu.
6. Soustava musí být konstruována s ohledem na předpokládané postupy jejího dalšího zpracování a vyhodnocení.
7. Pro případ srovnání objektu v různých svých vývojových etapách či při porovnání s jinými objekty musí být soustava dostatečně univerzální a standardní.
8. Kromě statické stránky objektu měla by soustava zachycovat i stránku dynamickou, všimati si přitom tempa a směru vývoje jeho socialních vlastností.
9. Výpovědi soustavy by pro pracovníky z praxe měly mít netriviální obsah — tj. měly by jim říci více, než vědí z běžně prováděných bilancí, hlášení, výkazů apod.
10. Každá soustava by měla vycházet ze zkušeností předchozích soustav a snažit se stejný objekt postihovat stále komplexněji, podobný obsah a cíl úkolu ještě adekvátněji.

* * *

Naše poznámky k některým metodologickým otázkám konstrukce soustav socialních ukazatelů se snažily upozornit na dosavadní výsledky dosažené v Sovětském

svazu a u nás. Na těchto pionýrských a bezesporu cenných pracích jsme chtěli dokumentovat rozsáhlost a významnost této problematiky. Pokud mají výsledky prvních pokusů nedostatky, pak je třeba v nich vidět další důkaz toho, jak složitý problém soustavy ukazatelů pro současnou marxistickou sociologii představují. Je proto třeba, aby se analýza chyb současně stala východiskem pro další, ještě intenzivnější rozpracovávání problémů soustav socialních ukazatelů — problémů, na jejichž vyřešení závisí teorie a zejména praxe plánování socialního rozvoje a socialního prognovování.

Literatura

- [1] Fedorenko, N. P. — Lejbkind, J. P. — Majminas, E. Z. — Modin, A. A. — Satalin, S. S. — Juň, O. M.: *Sistéma komplexnogo planirovanija*. Ekonomika i matematičeskije metody 8, 1972, č. 3.
- [2] Foret, M.: *Socialní ukazatele — Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- [3] Frolov, S. F.: *Socialnoje planirovanije nu promyšlenom predpriatiji*. Volgo-Vjatskoje knižnoje izdatelstvo. Gorkij 1971.
- [4] Illner, M. — Foret, M.: *Socialní ukazatele a měření cílů a efektů socialního plánu*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 1.
- [5] Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výskumu. Přípravná fáze*. Vydavatelstvo SAV. Bratislava 1968.
- [6] Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika planování socialního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- [7] Kutta, F.: *Vytváření systému socialistického plánování*. Sociológia 5, 1973, č. 6.
- [8] Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Rízení v období vědeckotechnické revoluce. Principy socioekonomického řízení*. Praha, Svoboda 1973.
- [9] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- [10] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- [11] Luzan, P. P.: *Planirovanije socialnogo razvitiija proizvodstvennogo kolektiva*. Moskva, Mysl 1972.
- [12] *Marxisticko-leninská filosofie*. Praha, Svoboda 1973.
- [13] Mervart, J.: *Metodologie prognovování a jeho funkce v procesu plánovitého řízení socialistického hospodářství*. Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství. Výzkumná práce č. 12. Praha 1972.
- [14] *Metodický postup pri tvorbe komplexného prognostického modelu oblasti práce*. Syntéza 6, 1973, č. 6.
- [15] *Metodickéskije rekomendacii po kompleksnomu planirovaniju socialno-ekonomi-*

- českého rozvíjení *gorodskogo administrativnogo rajona*. Leningrad, Leningradskij gosudarstvennyj universitět, Vasilostrovskij RK KPSS 1971.
- [16] *Metodika socialnogo planirovaniya kolektiva predprijatija*. Perm, Permskij politěchničeskij institut i Permskij telefonnyj zavod 1969.
- [17] Mihalik, J.: *K metodológii plánovania sociálneho rozvoja na makroúrovni*. Syn-téza 6, 1973, č. 4—5.
- [18] Rumjancev, A. M.: *Voprosy socialnogo prognozirovaniya i planirovaniya*. Voprosy filosofii 24, 1970, č. 8.
- [19] Souček, E.: *Porovnání vybraných soustav ukazatelů pro hodnocení podniků*. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací. Studijní materiály č. 76. Praha 1972.
- [20] Sulc, O.: *K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 6.
- [21] Toščenko, Ž. T.: *Socialnoje planirovanije v sistěme naučnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znaniye 1967.

Резюме

Форет М.: Некоторые замечания к образованию систем социальных показателей для нужд планирования социального развития и социального прогнозирования

Статья исходит из предыдущих, уже раньше опубликованных в Социологическом журнале статей по вопросам социальных показателей, и ориентируется на этот раз больше на проблемы построения систем социальных показателей как орудий информации для управления социальным развитием. В первой части анализируется значение системы социальных показателей для отражения сложной социальной действительности и ее развития. Процесс формирования системы социальных показателей, которого касается вторая часть, осуществляется при помощи трех шагов: а) ограничения системы социальных показателей по содержанию, б) выбора отдельных социальных показателей, в) обеспечения необходимых социальных информации. Для относящегося к содержанию ограничения социальных показателей

надо прежде всего уточнить цель и содержание задачи, объект задачи и концепцию решения задачи. При выборе социальных показателей обращаем внимание на последствия, истекающие из отличающихся высказывательных уровней социальных показателей — феноменального и индикативного. Вопросы обеспечения социальных информации касаются двух основных источников — социологических исследований и итогов статистических обследований. Заключительная часть обращает внимание на необходимость обработки созданной системы социальных показателей перед его практическим использованием.

Summary

Foret M.: Several Remarks on Constructing Systems of Social Indicators for the Purposes of Social-Development Planning and Social Forecasting

The paper refers to the articles on problems of social indicators already published in the Sociological Review. This time, problems of constructing systems of social indicators as information instruments for directing social development are discussed. In the first part, the significance of social indicators for grasping complex social reality and its development are analysed. The procedure of forming the system of social indicators discussed in the second part involves three steps: a) the content definition of the system of social indicators, b) the selection of individual social indicators, and c) securing the necessary social information. The definition of the system of social indicators requires, first of all, a more precise definition of the aim and content of the task, its object and the conception of its solution. In selecting social indicators we are concerned with the consequences ensuing from two different statement levels of social indicators — i. e. the phenomenal and the indicative one. The problems of securing social information apply to two main sources: sociological research and results of statistical surveys. The concluding third part draws the reader's attention to the necessity of adjusting the constructed system of social indicators prior to its application in practice.

Voprosy ispolzovanija i prognozirovanija bjudžetov vremeni. Sbornik naučnych trudov
(Otázky využití a plánování volného času)

Novosibirsk, Akademija nauk SSSR 1973, 132 s.

Sborník prací novosibírských sociologů shrmažduje stati zabývající se vesměs aplikacemi sociologie volného času v oblasti architektury a urbanismu. Novosibirští sociologové mají zde více než desetiletou tradici a získali již značné zkušenosti při řešení konkrétních architektonicko-urbanistických úloh v Moskvě, Kyjevě, Novosibirsku, Norilsku, Leningradě a v dalších městech. Výsledkem této spolupráce byla řada prací týkajících se typů, rozmístění a norem veřejných (zejména kulturněosvětových) budov a zařízení, analýza a předvídaní perspektivního chování lidí v nově budovaných částech města a na ně vázaných časových rozpočtů nově usídleného obyvatelstva i řada nových teoretických a metodologických otázek a úkolů při studiu časových rozpočtů obyvatelstva.

Základní metodou sběru dat je dosud časový snímek, s jehož pomocí se řeší zhruba tři základní typy úloh. Jsou to:

1. *analýza časových rozpočtů různých sociálních, profesionálních a demografických skupin obyvatel různých teritoriálních jednotek.* Cílem této analýzy je jednak popis faktického rozčlenění času u těchto skupin, jednak tvorba doporučení a sociotechnických opatření zaměřených na zkrácení neracionálních výdajů času;

2. *studium časových bilancí jednotlivých teritoriálních jednotek.* Základem této analýzy je studium časových rozpočtů obyvatelstva a bilance pracovních sil;

3. *studium jednotlivých druhů činnosti prostřednictvím časových výdajů na tyto činnosti.* Podle názoru novosibírských sociologů má tento postup kromě aspektu kvantitativního i aspekt kvalitativní (obsahový).

Sborník obsahuje dvě stati spíše programového zaměření, jednu stat analyzující výsledky dílejšího experimentu v organizaci volného času v drobné urbanistické jednotce a pět statí, v nichž převažují metodické aspekty aplikace studia časových rozpočtů na architektonicko-urbanistické problémy. Ve sborníku je otištěna i obsáhlá anotace (B. P. Kutjreva) referátů týkajících se problematiky volného času z mezinárodního sociologického kongresu ve Varně.

V. A. Arťomov a E. P. Kostogarová ve stati *Některé otázky využití ukazatelů času v projektování měst* programově zdůrazňují nezbytnost spolupráce architektů a urbanistů při projektování územních celků i nezbytnost dílčích a speciálních empirických výzkumů zaměřených na získávání seriózních podkladů pro architektonickou práci. Podle názoru autorů architektura a urbanismus velmi výrazně ovlivňují jak organizaci životního způsobu práce architektů a sociologů nezbytností. Architekt svou činností vytváří neustále sociální experiment, neboť typ a velikost domů a bytů, způsoby organizace služeb, právě tak jako rozmístění obytných a průmyslových zón ve městě ovlivňují jak organizaci životního způsobu („bytu“), tak i struktury volného času, vztahy mezi lidmi, procesy migrace i další sociální sféry. Nové typy výstavby a osídlení jsou výrazným zdrojem sociální zkušenosti, kterou je třeba systematicky podchylovat, analyzovat a teoreticky zhodnocovat.

Specifickým rysem spolupráce sociologů s architekty a urbanisty je nezbytnost omezit se především na ty rysy a parametry sociální reality, jež jsou využitelné z hlediska praktického projektování a mohou být architektem v průběhu projektování ovlivňovány. Parametry dělí autoři na prostorové, časové a „kvalitativní“, přičemž všechny tři typy parametrů je třeba zkoumat jak vzhledem k teoretickým předpokladům, tak ve fakticitě a v sociálně psychologickém rozměru (mínění, motivy, hodnocení). Zapojení časových ukazatelů do systému plánování a projekce měst nese s sebou zvýšený zájem o prognózování časových rozpočtů.

Pro prognózování časových rozpočtů je nezbytné:

- vypracování vhodné klasifikace činnosti odražející činnost člověka a celé společnosti ve vztahu k potřebám;
- analýza tendencí v rozdělení času v souvislosti s restrukturalizací jeho hlavních komponent (pracovní doby, změn a obstarávání domácích služeb);
- vyčlenění soustavy faktorů ovlivňujících využívání času, jejich hierarchizace z hlediska důležitosti, přičemž velký význam je třeba věnovat souvztažnosti faktorů odvozených z individuálních charakteristik jednotlivců a vnějších podmínek života, zejména těch, jež jsou výsledkem činnosti architektů;
- prognóza změn ve vývoji jednotlivých determinujících faktorů;
- analýza sociální struktury obyvatelstva v

v souvislosti s otázkami studia využívání času, to znamená vyčlenění sociálněprofesionálních skupin, jež se liší ve způsobech využívání času.

Autoři konstatují, že přes značné výzkumné úsilí nedisponují dosud sovětské sociologové dostatečnou sumou znalostí umožňující více či méně přesně a zdůvodněně prognózovat využívání času.

Značnou pozornost věnují autoři využití časových rozpočtů v automatizovaném projektování urbanistických celků a důsledkům těchto postupů pro metodické časové rozpočty.

I. P. Kravčinskaja ve stati *Využití časového rozpočtu pro výpočet určení urbanistických norem sítě kulturních zařízení* popisuje zkušenosti s konstrukcí urbanistických norem na základě analýz časových rozpočtů v deseti větších sovětských městech (Gorkém, Sverdlovsku, Rostově na Donu, Jerevanu, Krasnojarsku, Ivanovu, Norilsku, Černogorsku, Jenisejsku a Igare).

Zajímavá je studie T. V. Michajlova, N. V. Rogožina a N. K. Trikaše z Kyjevského vědeckovýzkumného institutu teorie, historie a perspektivních problémů sovětské architektury, věnované vlivu kolektivních forem organizace mimopracovní doby na racionalizaci časových rozpočtů pracujících. Autoři zde analyzují výsledky zkoumání obyvatel Kyjeva a Severodoněcka z let 1966 a 1968 a především pak výsledky experimentu s dobrovolnou kolektivní organizací různých kulturních, zdravotních, vzdělávacích, sportovních a dalších činností. K experimentu byl vybrán jeden z okrsků Severodoněcka; samotný experiment byl prováděn podle předem připraveného programu podloženého předcházejícím důkladným demografickým rozbohem okrsku, rozbohem sítě služeb i analýzou postojů a mínění obyvatelstva a funkcí. V průběhu výzkumu byli vybráni lidé (10–12 % dotázaných), kteří byli ochotni pracovat v místě bydliště v rámci jejich kvalifikace. 34,6 % z nich bylo ochotno pracovat 2–4 hodiny týdně zcela bezplatně, bezplatně při recipročních úsluhách 28,2 %, za částečnou úplatu 37,2 % dotázaných. Experimentu se účastnilo v rámci okrsku přibližně 5 % obyvatel (10 % dospělého obyvatelstva). Výsledky výzkumu celkem potvrdily očekávání výzkumníků, pokud jde o snížení časových nákladů na stravování, péči o děti, nákupy a zvýšení množství času věnovaného vzdělání, výchově dětí, sportu apod. Autoři zejména zdůrazňují, že se zvýšilo množství času společensky organizovaného (z 10,2 % na 21,2 %).

Zajímavost výsledků nezmenšuje ani skutečnost, že výsledky experimentu nebyly porovnány s analogickou skupinou osob v experimentální situaci, avšak s odlišně strukturovanou podnětovou situací.

Stať A. I. Radčenko *Čas jako kritérium pro určení optimálních poměrů rozmístění služeb* má význam především metodický. A. I. Radčenko se při použití elementárních matematických operací pokouší o kvantifikaci časové výhodnosti používání různých služeb (jidel-

prádelen apod.), a to v závislosti na vzdálenosti místa bydliště od místa služeb. I když autor nebere v úvahu širší sociální kontexty používání služeb (na což upozorňuje i redakce sborníku), některé závěry jsou velmi zajímavé. Např. pro čtyřčlennou rodinu přesahují časové náklady na stravování v jídelně časové náklady na přípravu jídla doma již tehdy, kdy lze dosáhnout jídelny během deseti minut.

Stať L. I. Sevastanova *Minimalizace neracionálních časových výdajů jako cílová funkce optimalizace osídlení* teoreticky zdůvodňuje východiska řešení úlohy optimalizace osídlení. Autor zdůrazňuje, že úlohu optimalizace je třeba řešit postupně na třech úrovních: na úrovni velkých teritoriálních jednotek (svazových republik, ekonomických oblastí, krajů apod.), na úrovni organizace města a na úrovni jednotlivých městských zón, obytných čtvrtí a center společenského života. Optimalizace sítě osídlení je chápána jako klíčový moment územního plánování, přičemž východiskem řešení jsou výrobní a investiční struktury, cílem plánování je pak maximalizace životní úrovně obyvatel území. Životní úroveň je dáвана do souvislosti s bydlením, úrovní služeb, charakterem práce, volným časem a možnostmi jeho využívání i s možnostmi výběru a změny povolání. Optimalizace sítě osídlení je pojímána jako kompromis mezi úsilím o minimalizaci nákladů na výstavbu a využití komplexní výroby a osídlení a úsilím o minimalizaci časových ztrát obyvatelstva, zejména v rámci dojíždění do práce a využívání široce chápáných služeb obyvatelstvu.

Ve stati Ž. K. Archangelské a L. I. Sevastanova *Matematický model osídlení rozvíjejícího se města při stabilním umístění podniků* se pak vykládá axiomatika řešení úlohy optimalizace sítě osídlení při použití metod lineárního programování.

V. A. Arťomov, N. A. Balykova a Z. I. Kaluginová v článku *K otázce programu výzkumu časových rozpočtů vycházejí z předpokladu, že lidský život lze pochopit jako strukturu jednotlivých, navzájem mezi sebou propojených druhů činností. Redukci na časové vyjádření činností pokládají za možnou, neboť „představuje základ fungování a rozvoje společenského systému a odráží mnohé podstatné aspekty rozvoje společnosti“* (s. 89).

Strukturu časových výdajů je třeba zkoumat při výzkumu města v souvislosti se základními stránkami společenského systému: úrovní společenských, zejména výrobních vztahů (ukazatele migrace a fluktuace pracovních zdrojů, úroveň řízení) a úrovně výrobních sil města (kvalifikační struktury, hodnota základních fondů apod.). Autoři doporučují, aby sledování časových zdrojů a rozpočtů ve městě probíhalo na třech úrovních. Práce v první úrovni by se zaměřovala na nepřetržitě sledování podniků a úřadů, přičemž by se zejména sledovaly změny ve struktuře pracovních sil, zabezpečení podmínek pro individuální činnosti ve městě, režimy práce úřadů a jejich vazby na režimy závodů, analýza časových ztrát v procesu interakce obyvatel s úřady,

sledování prostorové struktury města. Druhá úroveň by zahrnovala studium časových rozpočtů pracovníků podniků a úřadů (na základě výběrových šetření), třetí úroveň pak analogické sledování všech obyvatel města. Podobný výzkum předpokládá jednak spolupráci s řadou specialistů, jednak široké použití matematických metod analýzy.

Stat V. A. Artomova *Ukazatele použitelné v kvantitativní analýze činnosti* uvádí řadu ukazatelů odvoditelných z časového snímku obyvatel. Na rozdíl od naší výzkumné praxe zdůrazňuje autor nezbytnost jak ukazatelů konstruovaných pro souhrn populace, tak ukazatelů vyjadřujících časové výdaje participantů na té či oné činnosti. Autor zdůrazňuje užitečnost matematických metod analýzy časových rozpočtů, zejména pak regresní a korelační analýzy a taxonomie. Použití těchto matematických postupů je i důležitým předpokladem prognózy časových rozpočtů.

Soubor statí novosibirských sociologů představuje zajímavý pohled na současnou sovětskou aplikovanou sociologii. Předností prací novosibirského oddělení AN SSSR je již tradičně úzká spolupráce s ekonomy, znalost ekonomických teorií, bezpečné používání ekonometrických a matematických modelů: vůle dovést získané poznatky až na úroveň praktické aplikace. Recenzovaný sborník dokumentuje názorně všechny tyto přednosti a zároveň, ve statických zabývajících se optimalizací společenských procesů, otevírá i velmi zajímavé a naléhavé otázky teoretické a axiologické, důležité jak pro sociologii bydlení, urbanismu a volného času, tak pro teorii a praxi sociálního plánování. Nelze se však zbavit dojmu, že při řešení těchto složitých problémů se vlastní sociologická problematika dostává poněkud do pozadí.

Jiří Linhart

D. A. Kiknadze: Potřebnosti, povedeníje, vospitanije (Potřeby, chování, výchova)

Moskva, Mysl 1968, 138 s.

Zkoumání zákonitostí vývoje společnosti je nemyslitelné bez zkoumání potřeb, které jsou předmětem zájmu bezpochyby všech společenských věd, a zejména sociologie je nemůže nechat bez povšimnutí.

V pracích sovětských psychologů a sociologů je v poslední době věnována potřebám mimořádná pozornost. Zaujala nás především práce D. A. Kiknadzeho *Potřeby, chování, výchova*, která je sympatická již samotnou logikou postaveného problému.

Práce je členěna do tří základních částí:

1. Potřeby a společnost. Sociální určenost lidských potřeb.

2. Místo potřeb v systému faktorů chování člověka.

3. Výchova rozumných a zdravých potřeb — součást komunistické výchovy.

D. A. Kiknadze důsledně vychází z děl klasiků marxismu-leninismu. Stěžejní kategorií jeho práce je *potřeba*. Chování lidí je třeba vysvětlovat ne z obsahu jejich myšlení, ale z ma-

teriálních podmínek jejich života. Jestliže tedy v prvním přiblížení se zdá, že vědomí lidí, jejich zájmy, motivy, přání, touhy, záliby, náklonnosti, snahy, cíle jsou hybnými silami lidské činnosti, pak lidské potřeby (potřeby individuí, skupin, tříd, společnosti) jsou reálnými, skutečnými hybnými silami těchto ideálních hybných sil. Vznikly v procesu materiálního vývoje za určitých společenských vztahů a na jistém stupni rozvoje výrobních sil.

V centru pozornosti autora je tedy problém potřeb a veškeré další kategorie a jejich analýza jsou vztaheny k systému potřeb člověka jako základnímu faktoru lidské činnosti.

Správnost tohoto autorova pojetí je poněkud oslabena nejasně explicitě vymezeným pojmem *potřeby*: Potřeba je „nužda v čom-libo“. Tato obecná teze, teprve později specifikovaná, může být do jisté míry zavádějící. Napovídá totiž o chápání potřeb jen jako subjektivní determinanty lidské činnosti, o čemž by bylo možno diskutovat. Dále však autor doplňuje, že potřeba je spojujícím článkem mezi bytím a vědomím. Takovýmto pojetím systému potřeb jako vztahového systému subjektu k objektům materiálního světa je možno již lépe odůvodnit základní, určující postavení potřeb v determinaci lidského chování.

V první části práce autor uvádí do problematiky společenského pojetí potřeb. Vytváje tři základní úkoly společnosti v oblasti potřeb:

1. všestranný výzkum podstaty a charakteru lidských potřeb,

2. vytvoření nutných podmínek pro uspokojování rozumných potřeb,

3. výchova potřeb.

Druhá část práce je hlavním teoretickým přínosem pro oblast zkoumání potřeb a z nich odvozených faktorů chování člověka. Autor se zde v jednotlivých kapitolách vyrovnává s pojmy motivace, motiv, zájem, mravnost, povinnost ve vztazích k potřebám. Podává přehled jednotlivých pojetí potřeb především v sovětské psychologické literatuře. Rozlišuje tři skupiny autorů. Jedni řadí potřeby na roveň ideálních hybných sil, jako jsou zájmy, přání, snahy a cíle, druzí považují potřeby za faktor jen impulzivního chování člověka a odmítají jejich roli ve volných činnostech a jen třetí, nepochybně menší skupina, ke které náleží i autor, chápe potřeby jako základní faktor chování lidí, jako reálnou hybnou sílu ideálních hybných sil (zájmů, přání, snah, cílů atd.).

V této druhé části práce se autor dále zabývá procesem motivace. Zde vystupují v jednotě objektivní i subjektivní stránka potřeby a činnosti k jejímu uspokojení. Na jednu stranu klade subjektivní nedostatek (konkrétní nužda, potřebnost), subjektivní prostředí (vnitřní systém potřebnosti), prostředky, možnosti a schopnosti uspokojení potřeby a subjektivní hodnotu — význam uspokojení potřeby a úsilí nutného k jejímu uspokojení. Na druhou stranu klade předmět potřeby (předmět nuždy, potřebnosti), objektivní prostředí, objektivní cesty — prostředky a možnosti uspokojení potřeby a objektivní hod-

notu — význam uspokojení potřeby a úsilí nutného k jejímu uspokojení.

Za motiv považuje autor uvědomovanou potřebu, která v procesu svého uspokojování mnohokrát prošla etapou motivace a změnila se v návyk a která tedy bez opakované motivace přímo přechází v činnost. Motiv se liší od potřeby. Mezi nimi stojí psychologický proces motivace. Do procesu vytváření motivu vstupuje celý vnitřní systém potřeb člověka. Na místo často citovaného boje motivů kladě tedy D. A. Kiknadze boj potřeb. Mezi potřebou a motivem stojí volní akt subjektu, vědomí vážící všechny objektivní a subjektivní faktory uspokojení dané potřeby.

Zájem je potřeba, která prošla stadiem motivace, uvědomělá zaměřenost člověka k uspokojení neuspokojené potřeby.

V závěru druhé části shrnuje autor do přehledného schématu systém faktorů chování člověka:

1. společenské a přírodní prostředí,
2. potřeby,
3. uvědomění potřeb (ve formě zájmů, přání, snah, cílů atd.),
4. motivace k činnosti,
5. rozhodnutí jednat,
6. postoj (vnitřní mobilizace, připravenost k praktické činnosti),
7. činnost, realizace postoje.

Působení jednotlivých faktorů na sebe navazuje, faktory však spolu souvisejí i mimo posloupnost, v níž následují za sebou. Toto schéma volního jednání je předmětem rozsáhlé diskuse celého druhého oddílu práce.

V třetí části se autor zabývá výchovou rozumných a zdravých potřeb, nutnou součástí komunistické výchovy. Uvádí řadu srovnání a příkladů, polemizuje se zastánci teorii asketismu, nesouhlasí však ani s konzumním vztahem ke společnosti. Rozumnými a zdravými potřebami rozumí ty potřeby, které odpovídají možnostem postupně rostoucí výroby a rozvíjející se kultury a jejichž uspokojování napomáhá všestrannému rozvoji osobnosti a pokroku společnosti.

Podle autorových slov nestačí vychovávat jen k uvědomělosti a přesvědčenosti, ovlivňovat jen vědomí lidí, jejich zájmy, snahy, cíle — tyto ideální hybné síly, ale je třeba jít hlouběji, k reálným hybným silám těchto ideálních hybných sil. Je třeba vychovávat systém schopností a potřeb lidí, neboť právě uvědomované potřeby jsou skutečnou hnací silou lidské činnosti.

Za základ výchovy materiálních a duchovních potřeb autor považuje výchovu potřeby k práci. Je třeba změnit charakter práce, aby se mohla stát první potřebou komunistického člověka, a je třeba změnit i člověka, aby jednota jeho potřeb a schopností umožňovala všestranný rozvoj jeho osobnosti i pokrok celé společnosti.

Autor používá klasického dělení potřeb na materiální a duchovní a v posledních třech kapitolách rozebírá na četných příkladech problematiku formování materiálních potřeb a výchovy duchovních potřeb, zabývá se utvá-

řením způsobu života a formováním struktury volného času.

Dělení potřeb na materiální a duchovní může být sice z některých hledisek funkční, nevystihuje však podstatu potřeb v tom smyslu, že prakticky všechny potřeby jsou uspokojovány (ať již bezprostředně nebo zprostředkovaně) činností lidí, osvojováním předmětů materiálního světa. Pouze *způsoby uspokojování* těchto ve své podstatě materiálních potřeb nabývají v procesu společenského vývoje více či méně kultivovaných podob. Materiální základ potřeb bývá modifikován do „duchovních“ způsobů jejich uspokojování. Základnou pro uspokojování potřeb však zůstává materiální svět osvojovaný člověkem v procesu společensko-historického vývoje.

Domníváme se, že problematiku vztahu společenských a individuálních potřeb a jejich uspokojování by bylo možno snáze řešit diskusí pojmu *formy uspokojování potřeb*, který byl zaveden již klasiky marxismu-leninismu. Je zřejmé, že v rozvinuté společnosti je celá řada potřeb uspokojována ne již individuální, ale společenskou formou. Nejen v oblasti materiální výroby, ale i ve sféře spotřeby, mimo pracovní doby a volného času nabývá uspokojování potřeb forem ne-li společenských, tedy ve větší či menší míře kolektivních, skupinových. Bezprostředně potřeby a zprostředkované i zájmy, snahy, cíle se týkají ne jedince, ale sociálních skupin a mnohdy i celé společnosti. Mnohdy tedy není nutné vychovávat jednotlivce k přijetí společenských potřeb za vlastní, ale jen vést jej k poznávání a přijímání společenských forem uspokojování jeho již vytvořených potřeb. Cesta uspokojování potřeb lidí přes společenské formy reálně existuje a je podle našeho názoru nedostatečně docenovaná a využívanou alternativou pro uspokojování podstatné části potřeb člověka a společnosti. Použijeme-li způsobu vyjadřování D. A. Kiknadzeho, je společenská forma v mnohých případech rozumnou a zdravou formou uspokojování potřeb.

I když tedy lze s některými dílčími partlemi recenzované práce polemizovat, její základní myšlenky podávají ucelený obraz sledované problematiky. Autor důsledně vychází z prací Marxe, Engelse a Lenina, přináší konzistentní společenskou teorii potřeb, která je nosná svou jednotnou koncepcí a která může být východiskem pro zkoumání potřeb. Závěry práce ukazují na možnosti sociotechnických opatření celospolečenského charakteru.

Zajímavá kniha gruzinského autora je bezesporu značným přínosem ke zkoumání potřeb v současné rozvinuté společnosti.

Hynek Jeřábek

Stanislaw Kozyr-Kowalski, Jaroslaw Ladosz: Dialektyka a społeczeństwo. Wstęp do materializmu historycznego (Dialektika a společnost. Úvod do historického materialismu)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972, 520 s.

Důkazem úspěšného rozvoje sociologie v Polsku v posledních letech je kromě jiného i ta

skutečnost, že zde vyšlo už několik syntetických prací, které si kladou za cíl vyložit marxistickou teorii společnosti jako určitý systém. Zatím poslední v této řadě je kniha dvojice autorů S. Kozyra-Kowalského a J. Ładosze *Dialektika a společnost. Úvod do historického materialismu*.

Napsat dobrou práci tohoto druhu není možné bez splnění jistých předpokladů. Patří mezi ně předně důkladná znalost Marxových, Engelsových a Leninových děl zabývajících se teorií společnosti, znalost principů jejich metodologie i znalost vývoje marxistického sociologického myšlení v pracích těch autorů, kteří byli Marxovými, Engelsovými a Leninovými žáky. Patří mezi ně dále přehled o hlavních námitkách odpůrců marxismu, jak s nimi vystupují od okamžiku vzniku materialistického pojetí dějin až po naše dny. Každý výklad marxistické teorie společnosti je totiž vždy zároveň nutně polemikou s jejími kritiky. A konečně mezi zmíněné předpoklady patří rovněž zázemí faktických poznatků o soudobých společnostech, jak se k nim různými cestami propracovává dnešní marxistický sociální výzkum a sociální teorie.

O obou polských autorech, kteří se na napsání *Dialektiky a společnosti* podíleli, můžeme prohlásit, že všechny tyto předpoklady plní. Oba mají už za sebou významnou práci teoretickou i pedagogickou, což jim umožnilo pustit se do velmi náročného díla. J. Ładosz je mj. autorem nedávno vyšlé knihy *Materializm dialektyczny*, která vyvolala mezi polskými filozofy živou diskusi, a dále pojednání *Marksisowska teoria walki klas* z roku 1969, které patří k základním marxistickým pracím o této otázce v Polsku. S. Kozyr-Kowalski má za sebou mj. vynikající rozsáhlé dílo *Max Weber a Karol Marks* (Warszawa 1967), jež je zatím nejhlubším kritickým rozбором teorie a metodologie Maxe Webera z marxistických pozic. (Viz naši recenzi tohoto díla v *Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et Historica* 5/1970, *Sociologica* 3.) Příspěvky k dějinám sociologie, s. 87—95.) Výhodou obou autorů je i to, že se mohli poučit z kladů i nedostatků prací obdobného zaměření a poslání, které už v Polsku vyšly.

Knihy *Dialektika a společnost* je rozdělena do třinácti kapitol. Kozyr-Kowalski je autorem těch částí, které se zabývají vznikem, dějinami a podstatou marxistické teorie sociálního procesu, základními kategoriemi a tvrzeními historického materialismu a dialektikou sociálního procesu, historickým materialismem jako pozitivní kritikou metafyzického a idealistického myšlení v humanitních vědách, společenskými třídami a vrstvami, místem jednotlivých tříd v ekonomické struktuře soudobého kapitalismu, třídním bojem jako zákonitostí historického pohybu a konečně třídami a třídním bojem ve vztahu k socialistickému a komunistickému výrobnímu způsobu. J. Ładosz zpracoval kapitoly o teorii státu a práva, o teorii národa a národotvorných procesů, o morálce a náboženství jako formách společenského vědomí, o vědě a ideologii a

konečně o marxistické teorii osobnosti a jejím vztahu ke společnosti.

Hlavním novým a originálním prvkem, jímž se recenzovaná kniha odlišuje od obdobných prací, je to, že autoři uvědoměle zdůrazňují jednotu marxistické teorie společnosti a dialektického materialismu. Nečiní tak však pouze verbálně (to by ostatně nebylo nic originálního), ale snaží se zcela jednoznačně přizpůsobit tomuto výchozímu pojetí celé tematické uspořádání práce. Je ovšem pravda, že tento záměr — podrhnout sepětí marxovské filosofické dialektické teorie s historickým materialismem — se daří lépe naplnit zejména v těch částech, které zpracoval Kozyr-Kowalski, neboť sama jejich tematika k tomu dává lepší příležitost.

Jakkoli je recenzovaná práce zřejmě zamýšlena především jako učební pomůcka pro vysokoškoláky i ostatní studující, kteří si chtějí osvojit marxistickou teorii společnosti na poměrně vysoké odborné úrovni, nelze o ní napsat, že by snad byla pouhým shrnutím již známých poznatků a že by postrádala některá nová řešení a přístupy. Originalita práce tudíž nespočívá pouze v jejím celkovém tematickém uspořádání. Zejména v části zpracované Kozyrem-Kowalským se setkáváme se zjevným úsilím zaujmout vlastní stanovisko k některým otázkám, jež jsou dnes mezi marxisty diskutovány, případně se pokusit i o jistá originální terminologická a pojmová upřesnění. Nechybí zde ani některé významné podněty metodologické. Právě na tyto prvky bychom se chtěli v naší recenzi především zaměřit.

Za jednu z centrálních kategorií marxistické teorie sociálního procesu a materialistické dialektiky vůbec považuje Kozyr-Kowalski zcela oprávněně pojem práce, přičemž zásadní význam má rozlišení dvou základních forem práce: práce produktivní a neproduktivní. (Není to ostatně poprvé, kdy se autor touto otázkou zabývá. Zevrubnou pozornost jí věnoval už ve stati *Marksisowska teoria klas i warstw społecznych w świetle „Kapitalu“*, *Studia Socjologiczne* č. 2, 1969, v níž mj. analyzoval, jaký sociologický význam má rozlišení práce na produktivní a neproduktivní a v níž kritizoval běžné výtky na adresu tohoto rozlišení.) Dvě hlavní teoretické kategorie, které Marx zavádí ve svém výkladu historického materialismu, obsaženém v díle *Ke kritice politické ekonomie*, tj. kategorie základny a nadstavby, se nedají podle Kozyra-Kowalského přesně vymezit, neodvoláme-li se právě na ony dvě odlišné základní formy práce.

Vycházejí z tohoto předpokladu, vymezuje pak Kozyr-Kowalski základnu čili ekonomickou strukturu společnosti jako „souhrn historicky se vytvářejících forem výroby a směny výsledků produktivní práce a určitých neproduktivních činností, existujících v dané společnosti a vyznačujících se jistou zákonitostí, neboli jako souhrn forem práce, jež se v dané společnosti bezprostředně podílí na přetváření přírodních statků pro lidské potřeby (produktivní práce); souhrn forem práce, jež se v dané společnosti podílí na procesu směny

materiálních statků za jiné materiální statky nebo za výsledky neproduktivní práce; konečně souhrn těch forem neproduktivní práce, tzn. práce, která nevyrábí ani bezprostředně neslouží směně materiálních statků, které jsou spjaty s takovými typy vlastnictví pracovních podmínek, díky nimž si určité skupiny jedinců mohou přivlastňovat výsledky práce přímého výrobce bez ekvivalentu v podobě vlastní práce“ [s. 44–45].

Naproti tomu nadstavba je vymezována jako „souhrn takových institucionalizovaných forem neproduktivní práce existujících v dané společnosti, díky nimž určité skupiny jedinců získávají existenční prostředky. Charakteristickým znakem nadstavbových institucí, jako je stát a jeho orgány (soudy, policie, administrativa a armáda), církev a školské instituce, chápaných z hlediska jejich vztahu k formám práce sloužící získávání existenčních prostředků, jež existují v dané společnosti, je to, že: 1. tyto instituce vyžadují práci, jež není ani výrobou materiálních statků, ani neslouží jejich směně; 2. tento typ práce je pro určitou skupinu jedinců zdrojem relativně stálého dosahování existenčních prostředků; 3. tyto instituce nejsou soukromým vlastnictvím, netvoří proto přímý prostředek přivlastňování cizí práce bez ekvivalentu“ [s. 45].

Autorův pokus o upřesnění kategorií základny a nadstavby pomocí pojmů produktivní a neproduktivní práce má zřejmě své pozitivní rysy, stojí rozhodně za pozornost a může se stát významným podnětem při další analýze zmíněných kategorií. Na druhé straně nelze ovšem přehlédnout, že vymezování samotných pojmů produktivní a neproduktivní práce není bez problémů, čímž se jejich použití nutně komplikuje.

Z metodologického hlediska je pozoruhodná autorova analýza struktury jako kategorie dialektiky. Kozyr-Kowalski v této souvislosti uvádí, že rozhodně nebylo náhodně Marxovo použití této kategorie v *Kapitálu* a v úvodu *Ke kritice politické ekonomie*, stejně tak jako nebyl náhodný Leninův názor obsažený v díle *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*, že kategorie struktury je prvkem materialistické dialektiky.

Strukturou je podle Kozyra-Kowalského takový typ relativně trvalých vazeb mezi danými elementy tvořícími relativně izolovaný systém, který má tyto vlastnosti:

1. Systém jako celek se v porovnání s elementy, jež jej tvoří, vyznačuje určitými novými znaky.

2. Daný element systému má určité vlastnosti pouze tehdy, je-li částí zmíněného systému.

3. Daný systém, vyznačující se uvedenými znaky, je podmínován znaky elementů, jež jej tvoří, tzn., že nemůže vzniknout z libovolné kategorie elementů.

4. Mezi elementy systému tvořícího strukturu existují vztahy vzájemné závislosti, projevující se tak, že změna nebo modifikace jednoho z těchto elementů má za následek větší či menší změnu všech ostatních elementů.

5. Složkami systému zvaného struktura se mohou stát pouze ty elementy, které na sebe vzájemně působí, vzájemně se podmiňují a postupně nabývají funkce účinku a příčiny.

6. V systému zvaném struktura můžeme rozlišit rovněž jiný typ kauzální vazby, objevující se mezi elementy, jež jej tvoří. Dají se v něm objevit takové elementy, jež rozhodujícím způsobem podmiňují trvalost celého systému a jejichž změna způsobuje jeho radikální přetvoření či zánik.

Kategorií struktury v rámci materialistické dialektiky a historického materialismu připisuje Kozyr-Kowalski proto tak velký význam, že jakýkoliv jev objektivní reality i společenského života nelze plně pochopit, nebude-li zkoumán ve svých souvislostech s ostatními jevy, nebude-li tudíž zkoumán jako složka jisté struktury. Kozyr-Kowalski se snaží uplatnit tento princip při výkladu všech klíčových otázek materialistického pojetí dějin, zejména pak při analýze výrobních sil a výrobních vztahů. Upozorňuje, že už Engels vytýkal Kautskému v jednom ze svých dopisů, že zkoumá roli materiálních výrobních sil ve společenském procesu abstraktně, neboť je nechápe jako elementy určité ekonomické struktury a odděluje zemědělství a techniku od politické ekonomie.

Pojem struktury v materialistickém pojetí dějin podle Kozyra-Kowalského těsně souvisí s pojmem historismu. Polský autor píše: „Charakteristickým znakem každého *ahistorismu* je *astrukturalismus*, projevující se v tom, že jednotlivé faktory společenského procesu jsou chápány jako nezávislé, pojaté mimo vztahy s jinými faktory“ [s. 147].

V historismu se podle Kozyra-Kowalského koncentrují všechny základní prvky toho stylu myšlení, který Hegel, Marx, Engels a Lenin nazývali dialektikou, tj. tvrzení, že skutečnost není souhrnem vzájemně izolovaných věcí a stavů, nýbrž souborem kvalitativně odlišných celků a struktur, jež navzájem různě souvisejí a podmiňují se, a tvrzení, že se skutečnost vyvíjí, to znamená, že v ní vznikají nové kvality a že zdrojem vzniku těchto nových kvalit, tudíž zákonitostí vývoje skutečnosti, jsou rozpory.

Kozyrem-Kowalským zdůrazněná nerozlučná jednota strukturálního a historického přístupu ke zkoumaným jevům je nesporně jednou z klíčových metodologických zásad marxismu. Základní postulát materialistického historismu vysvětlovat konkrétní sociální jevy pomocí kauzálních kategorií příčiny a účinku však neznamená, že teze o podmíněnosti souhrnu společenských jevů ekonomickou strukturou by mohla být ztotožňována s tezí, že ekonomická struktura *rodí*, je tedy příčinou existence všech jevů, které hrají ve společenském životě roli. Tak např. podle slov Kozyra-Kowalského „kapitalistický výrobní způsob nezrodil ani přírodu, ani křesťanské náboženství, ani Aristotelovu filosofii, avšak podmiňuje souvislost těchto jevů s jinými elementy sociální skutečnosti“ [s. 149].

Na pojetí ekonomických rozporů jako zá-

kladní zákonitosti společenského pohybu exponuje Kozyr-Kowalski další souvislost marxistické teorie sociálního procesu s materialistickou dialektikou. „Mluvíme-li o rozporu jako o zákonu dynamiky společenského života“ — píše Kozyr-Kowalski — „nejde o rozpor nahodilý, nejde o nepodstatnou poruchu tohoto života, nýbrž o rozpor, který by se dal vymezit takto: rozporom daného jevu či procesu A nazýváme takový jev či proces B, který, jsa nutnou podmínkou trvání, existence a zachování A, se zároveň stává faktorem rodícím předpoklady, tendence a možnosti změny nebo zániku jevu či procesu A“ [s. 86]. Znamená to, že rozpor chápaný jako zákon dějinného pohybu se dá vymezit jako takový jev B, který, jsa nutnou podmínkou existence jevu A, je zároveň možností jeho neexistence. Nebo jinak řečeno, rozporom může být nazván takový jev B, který, jsa nutnou podmínkou existence jevu A, je zároveň nutnou podmínkou změny nebo zániku jevu A. Jako příklad Kozyr-Kowalski uvádí, že v podmínkách soudobé buržoazní společnosti je oddělení vlastnictví od řízení a to, že organizací a vedením výroby je pověřena skupina námezdních pracovníků, nutnou podmínkou existence buržoazie jako třídy. Toto oddělení však zároveň vytváří možnost zániku buržoazie jako třídy, možnost zorganizovat moderní výrobu na základě takových výrobních vztahů, které předpokládají odstranění velkého kapitalistického vlastnictví.

Nejvíce místa v části zpracované Kozyrem-Kowalským zaujímají kapitoly věnované marxistické teorii tříd a třídního boje. Kozyr-Kowalski zde vychází ze známé Leninovy definice tříd, jak je formulována ve *Veliké iniciativě*. Upozorňuje však, že běží o zkratkovitý zápis leninského pojetí teorie tříd. Aby tomuto vymezení nebyly podsunovány obsahy zcela cizí Leninovu teoretickému stanovisku, Kozyr-Kowalski zdůrazňuje, „že téměř všechny Leninovy práce jsou komentářem a vysvětlením této definice“ [s. 153—154]. Lenin totiž podle Kozyra-Kowalského plně sdílel Engelsův a Marxův názor, že každá definice je buď nejobecnějším vyjádřením základních obsahů dané teorie, nebo jedním z jejích elementů či složek. „Proto bez komentáře, jímž je celý Leninův teoretický odkaz, ve kterém teorii tříd patří obzvlášť privilegované místo, nelze jeho definici třídy pochopit“ [s. 154].

Kozyr-Kowalski především zdůrazňuje, že kontext, v němž zmíněná definice vystupuje, svědčí o tom, že Lenin neredukuje třídní vztahy na výrobní vztahy založené na vykořisťování. V tom se Lenin podstatně odlišuje od zjednodušujících interpretací marxovské teorie tříd, jak jsou obsaženy např. v díle K. Kautského *Materialistické pojetí dějin*. Kozyr-Kowalski uvádí, že pro K. Kautského je pojem třídy vždycky pojmem polárním. Třída sama o sobě je podle Kautského nemyslitelná. Vyžaduje vždy protikladný pól. Vykořisťovatelé a vykořisťovaní, páni a otroci tvoří nerozlučnou jednotu. V protikladu k proletářům a ke kapitalistům vytvářejí podle Kaut-

ského rolníci a řemeslníci v zásadě pouze různé profese, nikoli různé třídy. Z vulgarizace marxovské teorie tříd vyrůstá — podle Kozyra-Kowalského — Kautského přesvědčení, že k odstranění tříd stačí zespolečňovat výrobní prostředky a likvidovat panství kapitalistů.

Kozyr-Kowalski k tomu dodává: „V posledních letech se v Polsku pod vlivem revizionismu rozšířilo přesvědčení, že obsah leninské definice třídy vylučuje pojem třídní společnosti zbavené vykořisťování. Začalo se tvrdit, že Lenin v článku *Veliká iniciativa* vyjádřil stejný názor na třídy jako Kautsky. Proti této interpretaci své teorie tříd se staví sám Lenin, když po slovech „třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může присвојovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství“, zařazuje ihned komentář uvádějící, že „proces likvidace tříd zespolečňením kapitalistických podniků nekončí, nýbrž teprve začíná“ [s. 158].

Marxistická teorie tříd je podle Kozyra-Kowalského jak metodou zkoumání ekonomické struktury dané společnosti, tak i metodou analýzy vlivu materiálního výrobního způsobu na všechny formy společenských poměrů. Konkrétně historické zkoumání třídní struktury a dynamiky společnosti vyžaduje však příslušnou pojmovou aparaturu, jež by umožnila zachytit celou jejich složitost a zdůraznit nejpodstatnější znaky. Kozyr-Kowalski ovšem konstatuje, že tato aparatura není zatím definitivně a jednotně ustálena, jak o tom svědčí terminologické rozdíly mezi různými marxistickými autory. Potřebu výstavby pojmové aparatury v této oblasti považuje polský autor za nespornou. Nezástává však u pouhých výzev, ale sám se pokouší o určitá terminologická upřesnění a přichází s některými vlastními návrhy. Ty se týkají především rozlišení třídních složek a vnitrotřídních kolektivů, dále rozlišení tříd čistých a tříd heterogenních a konečně precizace pojmu sociální vrstvy.

Tak např. dvě základní třídy kapitalistické společnosti — třída kapitalistických vlastníků výrobních prostředků a třída přímých výrobců zbavených výrobních prostředků — se z hlediska charakteru a druhu výrobních prostředků, z hlediska rozdělení výroby na průmysl a zemědělství, vnitřně rozpadají na dvě velké složky: na průmyslové kapitalisty a na zemědělské kapitalisty, respektive na průmyslový proletariát a na zemědělský proletariát. Jak je zřejmé, jde v případě rozlišování třídních složek především o to, že se přihlíží k charakteru pracovních podmínek.

Příslušníci téže třídy se však mohou lišit také profesí, vzděláním, kvalifikací, místem zaujímáním v organizaci práce, výší zisků, renty nebo mzdy, druhem vynakládané pracovní fyzické či duševní energie, formou a úrovní spotřeby, životním stylem apod. Aby tento komplex ekonomických a mimoekonomických faktorů, které vnitřně diferencují příslušníky jedné třídy, odlišil od kritérií,

kteřá vedou ke vzniku tzv. třídních složek, označuje Kozyr-Kowalski skupinu vymezenou tímto komplexem názvem vnitrotřídní kolektivity. Rozdíly zařazené do tohoto komplexu nejsou však v marxistické teorii chápány jako kritéria třídní příslušnosti a zdůrazňuje se, že jsou podmíněny strukturou dané společnosti. V určitých případech má však zkoumání diferenciace tohoto typu důležitý význam, a to jak pro analýzu ekonomických problémů, tak pro analýzu vlivu třídní struktury na jiné sféry sociálního života.

Kozyr-Kowalski dále rozlišuje třídy čisté a třídy heterogenní, přičemž první pojem označuje takové skupiny lidí, jejichž členové jsou příslušníky pouze jedné třídy, zatímco druhý pojem označuje takové skupiny, jejichž členové jsou příslušníky přinejmenším dvou tříd. „Heterogenní třídy jsou zpravidla odrazem historického procesu, v jehož průběhu se staré výrobní vztahy přizpůsobují požadavkům nového výrobního způsobu, nebo odrazem rozvoje daného výrobního způsobu“ [s. 174]. Typickým příkladem heterogenní třídy byli podle Kozyra-Kowalského prusti junkeři, mezi něž patřili starí feudální pozemkoví vlastníci, kteří přeměnili svoje hospodářství v kapitalistické podniky. Jiným příkladem heterogenní třídy v soudobém Polsku jsou tzv. kovorolníci.

Další terminologické rozlišení, jež Kozyr-Kowalski zavádí, se týká třídních a tzv. kvazitřídních vztahů. Kozyru-Kowalskému jde o to, vyjádřit pojmově tu známou skutečnost, že určité kategorie lidí mohou získávat základní nebo vedlejší existenční prostředky tak, že vstupují do krátkodobých a nepravdělných vztahů, jež mají třídní charakter. A právě tyto vztahy s ohledem na jejich nepravdivost, krátkodobost a nestabilitu nazývá vztahy kvazitřídními.

Za pozornost stojí rovněž to, jak Kozyr-Kowalski chápe sociální vrstvy. V této souvislosti správně uvádí, že jednou ze závažných příčin mnoha interpretací a teoreticko-empirických těžkostí, jež často rodí marxovská teorie tříd, je přesvědčení, že tato teorie předpokládá, že každý jedinec a každá sociální skupina musí být zařazena do nějaké společenské třídy. Na základě analýzy Marxových prací dospívá však Kozyr-Kowalski k závěru, že Marx nazývá společenskými třídami pouze ty skupiny, které konstituují ekonomickou strukturu společnosti. Nenazývá třídami ty kategorie osob, které získávají existenční prostředky díky tomu, že jsou zaměstnány v nadstavbových institucích.

Kozyr-Kowalski zde navazuje na pojetí známého polského ekonoma Oskara Langeho z jeho knihy *Politická ekonomie*, kde tento autor nazývá takové kategorie osob, jako jsou státní úředníci, vojáci, policisté, duchovní apod., sociálními vrstvami a činí pojem nadstavby základním diferenciačním kritériem příslušnosti k sociální vrstvě. Kozyr-Kowalski toto pojetí přijímá a označuje termínem sociální vrstva skupiny, které nejsou ani třídami, ani třídními složkami, které jsou mimo

vlastní třídní strukturu, i když jí slouží. Kozyr-Kowalski se však domnívá, že je třeba pojem vrstvy ještě dále upřesnit, a to zavedením kritéria produktivní a neproduktivní práce. Potom dostáváme tuto definici: Sociální vrstvy jsou „takové kategorie námezdně pracujících, jejichž práce nevytváří ani nadhodnotu, ani nemožňuje vlastníkům výrobních prostředků, vlastníkům prostředků oběhu a vlastníkům podniků služeb přetvářet peníze v kapitál“ [s. 178].

Při vlastní interpretaci marxovské teorie tříd Kozyr-Kowalski upozorňuje, že Marxovi interpreti a kritikové často nepostřehli, že v Marxově teorii společenského procesu vystupuje pojem třídy ve dvou významech. Vedle tříd, které Kozyr-Kowalski nazývá třídami ekonomicko-sociologickými, pro něž je typické, že se nedají v sociální realitě odlišit bez toho, aniž bychom se odvolali na základní ekonomické kategorie kapitálu, používají Marx a Engels ve svých sociologicko-historických pracích, jako jsou např. *Třídní boje ve Francii*, *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* a *Německá selská válka*, takové pojetí tříd, které Kozyr-Kowalski nazývá třídami historickými. Třídy v ekonomicko-sociologickém smyslu rozlišujeme podle Kozyra-Kowalského tak, že zkoumáme formy vlastnictví, které vystupují v takových aspektech ekonomické struktury buržoazní společnosti, jako je výroba, zbožné peněžní oběh, služby a využívání půdy. Naproti tomu při vymezování třídní příslušnosti v historickém smyslu bereme kromě toho v úvahu taková kritéria, jako jsou podobnost zájmů a ekonomické situace, podobnost stylu života a kultury, teritoriální vazba, podobnost vztahů k jiným třídám a vrstvám, společný původ a historické určení.

Kozyr-Kowalski k tomu dodává: „Naše analýza základních tříd v historickém smyslu, vystupujících v buržoazní společnosti, umožní ukázat, že tyto dvě koncepce tříd jsou vzájemně úzce teoreticky spjaté. Pojmy 'třída v ekonomicko-sociologickém smyslu' a 'třída v historickém smyslu' nejsou složkami dvou různých teorií, nýbrž různými prvky téže teorie sociálního procesu. Kategorie 'třídy v historickém smyslu' plní v historickém materialismu vedle kategorie 'třídních složek' a 'vnitrotřídních kolektivů' funkci zprostředkujícího článku v teoreticko-empirické analýze vlivu ekonomické základny na jiné aspekty sociálního života“ [s. 179].

Teorie tříd v historickém smyslu předpokládá podle Kozyra-Kowalského teorii tříd ve smyslu ekonomicko-sociologickém, což se projevuje v tom, že: 1. součástí třídy v historickém smyslu jsou pouze ti jedinci, kteří patří k nějaké třídě ve smyslu ekonomicko-sociologickém, 2. pomocí kategorie tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu se dají přesně stanovit kritéria příslušnosti k jednotlivým třídám ve smyslu historickém. Mnoho zbytečných výtek na adresu marxovské teorie tříd vzniká podle Kozyra-Kowalského z toho, že si jejich autoři neuvědomují tuto mnohorozměrnost marxovského pojmu třídy. Základ-

ními třídami v historickém smyslu jsou v Marxově a Engelsově pojetí v buržoazní společnosti buržoazie (kapitalisté), proletariát, rolníci, maloburžoazie a drobná buržoazie (drobní kapitalisté).

Základní teoretické obsahy vyjádřené rozlišením tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu a tříd ve smyslu historickém je možné podle Kozyra-Kowalského postihnout i tak, že hovoříme o třídách „ekonomických“ a „sociálně historických“. „Postup našich úvah nebude narušen“ — píše Kozyr-Kowalski — „jestliže místo tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu a tříd v historickém smyslu zaujmou takové dvojice teoretických kategorií, jako je „ekonomická a sociálně historická anatomie třídní struktury“, „přírodní historická a sociálně kulturní povaha tříd“ [s. 182]. Kozyr-Kowalski tím chce vyjádřit, že zde nejde především o vhodnost toho či onoho termínu, nýbrž o obsahové rozlišení dvou základních pojetí třídy, jaká fakticky nacházíme v dílech zakladatelů marxismu, o zdůraznění mnohorozměrnosti marxovské teorie tříd, která často málo pozorným a ne dost pečlivým čtenářům Marxových a Engelsových děl uniká.

Je tedy zřejmé, že u Marxe je často zdůrazňována úzká souvislost ekonomických kategorií, jež vytvořil, s jeho teorií tříd. Dalo by se také napsat, že třídy v ekonomicko-sociologickém smyslu jsou v badatelské praxi tvůrci historického materialismu částmi či složkami tříd ve smyslu historickém. Pojem tříd v historickém smyslu je jednou z klíčových kategorií materialistického historismu, neboť umožnil Marxovi a Engelsovi analyzovat minulost i budoucnost sociální struktury kapitalistického výrobního způsobu.

Poté, když analyzoval některé obecné otázky teorie tříd, zaměřuje se Kozyr-Kowalski podrobněji na problematiku složení a početnosti proletariátu i dalších tříd a vrstev kapitalistické sociální struktury. Zdůrazňuje především, že marxistická teorie tříd v protikladu k vulgární buržoazní sociologii a ekonomii nikdy neztotožňovala proletáře s fyzicky pracujícími. Při analýze soudobých sociálně ekonomických struktur používá pojmu přímého (bezprostředního) výrobce, Marx a Engels podle Kozyra-Kowalského neomezují pojem dělnické třídy v buržoazní společnosti na přímé výrobce. Marx, Engels i Lenin rozlišovali vedle průmyslového proletariátu také proletariát obchodní a úřednický. Pojem dělnické třídy v historickém smyslu zahrnuje podle Kozyra-Kowalského také námezdně pracující, kteří svou činností uvádějí do pohybu kapitalistické prostředky zbožné peněžního oběhu a služeb.

Kozyr-Kowalski se při řešení této otázky odvolává na známou diskusi na stránkách časopisu *Otázky míru a socialismu* z let 1960–61 a konstatuje: „Dnes, kdy se ozývají hlasy o zániku proletariátu, tvoří dělnická třída v historickém smyslu v nejbližší budoucnosti kapitalistických zemích nejpočetnější třídu společnosti a přímí výrobci, zbavení výrobních prostředků a spjatí s velkým průmys-

lem, jsou nejen velmi početnou, ale i nejlépe zorganizovanou, bojovnou a společensky vlivnou částí dělnické třídy“ [s. 191].

Zvláštní pozornost věnuje Kozyr-Kowalski společenským třídám a vrstvám za socialismu, přičemž pochopitelně vychází především ze situace v Polské lidové republice. Konstatuje, že základními třídami soudobé polské společnosti jsou dělnická třída a rolníci. Nezanikla zde však úplně ještě ani drobná buržoazie (drobní kapitalisté), maloburžoazie a skupiny, které jsou sociálně lokalizovány mezi těmito dvěma třídami. Kromě uvedených tříd existují podle Kozyra-Kowalského v polské společenské struktuře různé vrstvy, tzn. skupiny pracujících, jejichž pracovní síla uvádí do pohybu instituce právně politické a ideologické nadstavby. Za typické představitele těchto vrstev považuje milicionáře, pracovníky justice, vojáky, učitele všeobecně vzdělávacích a odborných škol, vědecké pracovníky, pracovníky státní správy, národních výborů, společenských organizací, církví, kulturní pracovníky a pracovníky prostředků masové informace a propagandy (rozhlasu, televize, tisku apod.).

Kozyr-Kowalski píše, že ve značné části marxistické literatury se používá zkratkovitá charakteristika sociální struktury socialistického výrobního způsobu. Rozlišují se zde dvě základní třídy, třída dělníků a rolníků, a dále vrstva pracujících inteligence. Za tímto kondenzovaným pojetím jsou skryty tři velmi závažné předpoklady marxistické teorie tříd:

1. Předpoklad, že třídy existují nejen ve společnostech budujících socialismus, ale i v zemích s pokročilým socialistickým výrobním způsobem.

2. Předpoklad, že každý příslušník socialistické společnosti nemusí patřit k nějaké třídě.

3. Předpoklad, že všichni příslušníci socialistické společnosti nemají během pracovního procesu, který vede k získávání existenčních prostředků, stejný vztah k výrobním prostředkům.

Marxistické pojetí vztahu k výrobním prostředkům se podle Kozyra-Kowalského nemezuje pouze na jejich soukromé vlastnictví či nevlastnictví, ale zahrnuje také spojení nebo neexistenci spojení práce sloužící získávání materiálních a duchovních statků s výrobními prostředky. Vadou formule o dvou třídách a jedné vrstvě je podle Kozyra-Kowalského příliš velká zkratkovitost, která neumožňuje pomocí těchto tří kategorií védecky, marxisticky analyzovat ekonomickou základnu, její přeměny a rozpory, ani její vliv na různé oblasti života socialistických společností.

Kozyr-Kowalski si všímá rovněž místa správně administrativních a inženýrsko-technických pracovníků v sociální struktuře socialistické společnosti. Většinu správně administrativních pracovníků zaměstnaných v průmyslu považuje za skupinu dělnické třídy v historickém smyslu. Nazývá je nepřímými výrobci spojenými se socialistickými výrobními prostředky. Část pracovníků této kategorie spolu s určitou skupinou inženýrsko-

-technických pracovníků vykonává především řídící, vedoucí a administrativní funkce v socialistických podnicích. Z tohoto hlediska je těžké je zařadit do dělnické třídy, a to jak v ekonomicko-sociologickém, tak i v historickém smyslu. Proto se Kozyr-Kowalski domnívá, že je správnější nazvat je pověřenci spravujícími veřejné záležitosti jak dělnické třídy, tak i pracujících vrstev, které konstituují socialistickou sociální strukturu. Tito pověřenci se ovšem zásadně liší od pověřenců spravujících soukromé i veřejné záležitosti buržoazie. Nedisponují akciemi, nepřivlastňují si díky vlastnictví pracovních podmínek nadprodukt přímých výrobců bez ekvivalentu v podobě vlastní práce, nemohou přeměnit své platy v kapitál přinášející zisk, základním zdrojem existenčních prostředků je pro ně vlastní práce, využívání vlastní pracovní síly, znalosti a kvalifikace v zájmu socialistických podniků. Kozyr-Kowalski zdůrazňuje, že tato skupina pracovníků podléhá a bude podléhat stále přísnější kontrole dělnické třídy, vykonávané orgány socialistického státu, strany, odborů, dělnických rad apod.

Za fundamentální teoretický i praktický problém socialistického výrobního způsobu považuje Kozyr-Kowalski to, jak skutečně zajistit pracovníkům spjatým s výrobními a směnnými prostředky roli spoluvlastníků svých pracovních podmínek, aniž by však tyto prostředky ztratily celospolečenský charakter.

Vztahy mezi pověřenci spravujícími výrobní a směnné prostředky a mezi jinými kategoriemi pracujících jsou podle Kozyra-Kowalského základním elementem pojmu socialistického vlastnictví, chápaného v ekonomicko-sociologických kategoriích. Na tomto pozadí se mohou rodit tyto základní neantagonistické rozpory specifické pro socialistický výrobní způsob:

1. Pověřenci spravující všelidové hospodářství mohou už na úrovni závodu způsobovat, že vznikají rozpory mezi veřejným zájmem a každodenním zájmem dělnické třídy. Děje se tak tehdy, jestliže nedbají o sociálně existenční podmínky, jestliže nevytvářejí společensko-ekonomické předpoklady příznivé pro dobrou práci.

2. Narušení všelidového charakteru vlastnictví výrobních a směnných prostředků se může projevit v rozporu mezi partikulárním zájmem určitých kategorií pověřenců spravujících národní hospodářství nebo osazenstev továren a mezi zájmy celého národa.

3. Určité skupiny pověřenců spravujících všennárodní hospodářství mohou využívat svou sociální funkci k oslabení socialistického vlastnictví výrobních a směnných prostředků tehdy, jestliže zneužívají svých práv k potlačování kritiky, jestliže projevují velkopanský a svévolný vztah k pracujícím a narušují tak jejich právo na přímou účast při řízení, jejich právo na spoluvlastnictví svých pracovních podmínek.

4. Narušování přímé kontroly činnosti uvedených pověřenců, a to jak kontroly shora, tak zdola. Všennárodní vlastnictví výrobních

a směnných prostředků je bez této kontroly nemyslitelné.

5. V podmínkách socialistické formy vlastnictví výrobních a směnných prostředků se může projevit rovněž rozpor mezi soukromým, osobním zájmem jednotlivých dělníků a mezi jejich celotřídním a národním zájmem.

Důležité a podstatné ovšem je, že všechny tyto i další neantagonistické třídní rozdíly a rozpory je možné v socialistické společnosti řešit humanistickými a racionálními prostředky. Klasickým příkladem racionálního a humanistického řešení neantagonistických třídních rozporů je podle Kozyra-Kowalského politika strany vůči rolníkům.

Kozyr-Kowalski se zmiňuje rovněž o některých zvláštěnostech třídního boje, který probíhá uvnitř socialistických zemí v ideologické oblasti. Konstatuje, že hlavní a neúčinnější zbraní v tomto boji jsou rozsáhlé všeobecné znalosti, vysoká teoretická kultura, věcná analýza faktů, účinný a platný meritorní argument, a pokračuje: „Dnes už nestačí nazývat se marxistou, aby někdo dosáhl titulu reprezentanta dělnické třídy ve vědě nebo kultuře. Je třeba znát dokonale nejen marxismus, ale systematicky sledovat hlavní jevy ve vědě a kultuře buržoazního světa. Nestačí polemizovat například s fenomenologií, strukturalismem, psychoanalýzou či pozitivismem pomocí hlučných a prázdných frází, nýbrž je třeba ovládnout, jak to činili Marx a Lenin, teoreticko-metodologické struktury vlastní těmto směrům mnohem hlouběji, než to dokážou učinit vynikající, a nikoli pouze průměrní a epigonští jejich představitelé. Marxismus přestává být marxismem, není-li založen na vysoké teoretické kultuře a na hluboké znalosti současnosti. Jeho vědecké hodnoty předpokládají úctu vůči badatelskému úsilí, vůči i tomu nejmenšímu zraku poznání soudobé skutečnosti, obzaňnému v pracích nemarxistických humanitních oborů“ [s. 272–273].

Z těch kapitol knihy *Dialektika a společnost*, jejichž autorem je J. Ładosz, zasluhují pozornosti především ty úvahy, které jsou věnovány teorii národa a národotvorných procesů. Ładosz postuluje, že základní direktivou materialistické metodologie při analýzách této problematiky musí být výzkumy týkající se samotného národa a forem jeho společenského vědomí, a nikoli ideje národa, která přece není poslední příčinou existence národů a základem jejich bytí. Proto Ładosz věnuje nejprve pozornost genezi národů v dnešním slova smyslu, jejich ekonomickým základům a také roli historické tradice při upevňování národní vazby.

V části, kde analyzuje různé definice národa, se zabývá rovněž známou Stalinovou definicí tohoto jevu. Uvádí, že je možné ji mnohdy vytknout, a to zejména tehdy, jestliže je vytržena z kontextu, jestliže je chápána jako předpoklad, a nikoli shrnutí určité teoretické argumentace. Domnívá se však, že na půdě marxistické teorie dodnes znamená nikoli špatné shrnutí toho, čeho bylo při zkoumání národů dosaženo. Její podstatná chyba nespo-

čivá podle Ladosze v samotné definiční formulaci, ale v kategoričtém tvrzení, které ji doprovází, že totiž stačí, aby chyběl pouze jeden z uvedených znaků národa, a národ přestává existovat. Je to tvrzení, které činí z národů zkosnatělé výtvoři a nevidí v nich dynamické společenské celky, které se utvářejí historicky velmi různorodými cestami.

Sám Ladosz definuje národ takto: „Je to skupina lidí, která v důsledku historicky ustálené ekonomické vazby, zahrnující na základě dělby společenské práce (vylučující přírodní a z hlediska reprodukce sociálního života uzavřené hospodářství) celek obyvatelstva určitého území, byla spojena možností svobodného dorozumění (zpravidla prostřednictvím společného jazyka) a vytváří na půdě historické tradice směny materiálních i duchovních činností specifickou duchovní kulturu, specifické znaky charakteru, jakož i vědomí vlastní odlišnosti a snahu po politické jednotě“ [s. 330 a 349].

Na základě polských recenzí, s nimiž jsem se mohl seznámit, je zřejmé, že práce *Dialektika a společnost* je v Polsku posuzována velmi pozitivně. Svědčí o tom např. recenze S. Dziamského v časopise *Studia Socjologiczne* č. 2, roč. 1973. Její autor mj. píše, že úvahy Kozyra-Kowalského i úvahy Ladoszovy, obsažené v jejich nové knize, „daleko překračují prostou reprodukci marxovské teorie společnosti a jejího vývoje. Autoři v ní provádějí samostatnou a originální reinterpretaci marxovského historického materialismu, zabývají se mnoha spornými otázkami, vystupují proti narostlým revizionistickým a vulgarizátorským tradicím. Je to kniha napsaná s plnou teoreticko-metodologickou odpovědností a svědomitostí, stránická v leninském smyslu, rozhodně se vyslovující pro teze, které oba autoři řadu let hlásají mezi polskými marxisty.“ Toto hodnocení je podle mého mínění natolik výstižné, že k němu není třeba nic dalšího dodávat. Jan Sedláček

Alvin Toffler: Future Shock (Šok budoucnosti)

New York, Random House 1970, z něm. překl. Der Zukunftsschock, Bern, 1971, 391 s.

Recenzovaná kniha patří mezi publikace, které se zvláště ve druhé polovině šedesátých let začaly hojně objevovat na knižním trhu — je věnována problémům budoucího vývoje lidstva, budoucího postavení člověka a společnosti v „novém světě“. Na rozdíl od mnoha z nich však není skutečnou prognózou v pravém slova smyslu, ale částečnou proлон-gací tříště empirických poznatků některých tendencí projevujících se v americké kapitalistické společnosti.

Autor považuje za nutné předeslat, že současný člověk dosud není připraven na budoucnost. Hovoří se proto o tzv. šoku budoucnosti, který však není jen budoucím pocitem, ale již dnes častou nemocí. Výchozím momentem Tofflerových úvah je „změna“, zvláště pak „zrychlující se změna“, která progresivně mě-

ní poměr mezi novou a dřívější situací. Zrychlující se změna vyvolává „zrychlené tempo života“. Toto „tempo života“ je podle autora „psychologická proměnná rozhodujícího významu; v minulosti se tempo měnilo velmi pomalu. Teprve zrychlený pohyb ve vědách, technice a společnosti se odrazil i ve změněném tempu života všech lidí.“

Publikace je rozdělena na šest částí. V první a druhé části Toffler rozebírá především otázky „změny“ a „tempa života“ a mj. neustále vyzdvihuje vývoj v západních společnostech, které „žijí ve šturmu proměny“; na druhé straně ale ignoruje vývoj a proměny v té části světa, kde se proměny společnosti v posledních padesátipěti letech odehrály na daleko širším základě a podstatně rychlejším tempem. Toto ignorování existence socialistické světové soustavy, ponecháme-li stranou několik výpadů a narážek proti vývoji v socialistických zemích, svědčí o některých základních autorových neznalostech a je pro něho typické. Děje se tak na úkor celkové úrovně publikace, která tím dostává silný punc jednostrannosti.

Část první — Konec stálosti. „Za všechno může věda a technika.“ — tak lze stručně charakterizovat směr Tofflerových úvah. To, co se dnes odehrává, daleko překročilo dosah druhé průmyslové revoluce a znamená velký předěl v dějinách lidstva. V důsledku technologické revoluce, kterou dnes prožíváme, budou radikálnější probíhat všechny sociální proměny. Prostor a čas v tomto procesu nehrají žádnou roli. Akcelerace změn představuje dnes novou společenskou sílu; tvrdil-li Bacon, že „vědění je moc“, můžeme dnes říci, že „vědění je změna“. Změna se dále významně zrychluje tím, že se podstatně zkracuje čas mezi tvůrčím nápadem a jeho zavedením do praxe.

Toffler pak pokračuje rozбором pojmu „tempo života“ a dokazuje, že se „tempo neustále zrychluje, že sami usilujeme o zrychlené tempo našeho života. Tím se zároveň všichni stáváme oběťmi věku dočasnosti.“ Znamená to, že mezilidské vztahy jsou a stále více se budou stávat povrchnějšími a nahodilejšími, že vztahy člověka k věcem, k místu, k jeho institucionalizovanému nebo organizovanému okolí, jakož i k idejím a k informacím uvnitř společnosti budou stále více variabilnější. Této pěti zmíněných faktorů autor pokládá za základní komponenty všech situací a detailně je popisuje a rozebírá v druhé části recenzované knihy.

Část druhá — Dočasnost. Čím kratší dobu tedy trvá náš vztah k věci, k místu, k lidem atd., tím více se zrychluje tempo našeho života. Trvalost prý byla ideálem minulosti. Dnes se dlouhodobé vztahy mění v krátkodobé a trvalost je nahrazována dočasností. Na některých výstižných příkladech se autor snaží dokumentovat své tvrzení o dočasnosti. Tak např. mezi rokem 1967 a 1968 se přestěhovalo celkem 36 milionů Američanů. Od roku 1948 každý pátý Američan změnil svou adresu. Vzápětí Toffler využívá popsany trend k pod-

tržení významu superindustriální (rozuměj americké) společnosti: „... V Evropě se stěhují zejména lidé ze zemědělských oblastí do měst; je to přechod od minulosti k současnosti. To není typický jev pro vývoj industrialismu k superindustrialismu. Naopak v USA není rozmístění obyvatelstva podmíněno útekem z venkova do měst, ale stoupající automatizací a pro superindustriální společnost charakteristickým životním stylem budoucnosti.“ Tofflerova superindustriální americká společnost se tak stává jakousi „zemí zaslíbenou“.

Měníme tedy nejenom věci a místo bydlení, ale také lidi ve svém okolí. Hovoříme o tzv. fragmentálních vztazích. („Prodáváči obuvi nás zajímá jen z našeho hlediska koupit si obuv a je nám zcela jedno, zda je jeho žena alkoholička či nikoli. Ve styku s většinou lidí v našem okolí se málo angažujeme, naše vztahy jsou převážně funkcionální.“) V následujících pasážích se autor dopouští „zkratových“ závěrů, když výše popsané jevy považuje za „typické známky cesty k superindustrialismu“. Je nabídnuto, že zmíněné skutečnosti jsou typické pro každou vyspělou, rychlým tempem se vyvíjející společnost.

V této druhé části autor ještě pojednává o tzv. abstraktních komponentách, které ovlivňují okruh zkušeností člověka, a to o organizačním mechanismu, kterým jsou lidé a společnost řízeni, a o informacích, kterých používá. Toffler se domnívá, že nelze podceňovat vliv takových prognóz o člověku budoucnosti, podle nichž člověk bude bezmocným kolečkem organizační mašinerie, která rozruší jeho osobnost, jež bude konformní ke svému okolí (obavy z vlivu autorů, jako Kafka, Orwell, Whyte, H. Marcuse atd.). Taková podoba organizovaného života je podle autora jen málo pravděpodobná. Vývoj jde spíše opačným směrem — vzniká nový organizační systém a stará byrokracie je nahrazována novými formami. Organizační formy budoucnosti jsou nazývány „ad hoceracií“; bylo-li dříve spojení lidí s organizacemi silné, ukazuje se, že dnes je velmi nestabilní a často podléhá změně. Podstatné je, že instituce všeho druhu mění dnes velmi často a rychle strukturu, na bázi starých organizací vznikají nové, ale doba jejich fungování je omezená. Společnost, pokračuje dále autor, která je relativně neměnná, staví před člověka mechanické, známé problémy. V takových podmínkách jsou organizační poměry trvalé. Při rychlých změnách však vznikají dosud neznámé problémy, které změni stav tradičních organizačních forem. (Tento trend je přirovnáván k tzv. modularismu v současné architektuře.) Trvalost je tedy znakem byrokratického organizačního systému a bude odstraněna.

Toffler pak demagogicky tvrdí (v souladu s W. Bennisem), že v superindustriální společnosti budou rozdíly mezi lidmi spojeny pouze s funkcemi, které lidé vykonávají a které závisí na znalostech a odborném vzdělání. I na tomto místě je pro Tofflera příznačné ignorování existujících třídních rozdílů spo-

lečnosti, opomíjení historicity vývoje výrobních vztahů v kapitalismu.

V dalším textu věnuje autor pozornost problému informací jako další situační komponentě, a to zejména z hlediska vlivu těchto informací na vědomí člověka. Příčinou zrychlujících se proměn osobních představ o realitě je to, že našemu vědomí jsou stále větším tempem předávány předvyrobené představy. Tak např. dospělý čtenář v USA konzumuje denně v průměru 10 000 — 20 000 tištěných slov, 11 000 slov v rozhlasu, 10 000 slov v televizi atd. Je to proud „uzavřených zpráv“ a zfilmovaný pohyb představ. Dochází k mocné manipulaci člověka slovem, písmem a obrazem. Pomíjivost dnešních „věcí“ je nejvíce typická v umění. V minulosti se např. změna uměleckého stylu týkala jen malého okruhu lidí, určitý styl zůstal zachován zpravidla pro celou generaci. Dnes je tomu naopak; vývoj techniky urychlil nejen změnu módy, ale také kritéria vkusu. Pomíjivost je hlavním faktorem, společenskou a historickou tendencí.

Část třetí — Novost. Tato část recenzované publikace je již zřejmou apologetikou dalšího vývoje kapitalistické společnosti. Toffler neustále opakuje, že dnes je tvořena nová společnost; připouští, ač velice nerad, že ve společenské struktuře západní společnosti existují jisté nemoci (stávky, studentské nepokoje, některé sexuální problémy apod.), že západní industriální společnost prožívá revoluci mládeže, sexuální revoluci, rasovou revoluci, ale na druhé straně revoluci hospodářskou a rostoucí a prohlubující se revoluci technologickou. Odmítá ale tvrzení, že kapitalismus v posledních dvaceti, třiceti letech prochází stadiem všeobecné krize; pouze lakonicky konstatuje, že nejde o krizi kapitalismu, ale o krizi industriální společnosti, která je politicky a hospodářsky nezávislou formou.

Toffler patří ke stoupencům totální změny; jeho úvahy o budoucím vývoji společnosti se však blíží science fiction. Také snaha po maximálním komerčním úspěchu jeho knihy je v mnohém až příliš nápadná. Obraz budoucí společnosti je zde prezentován nejen ve stylu H. G. Wellse, G. Orwella, ale zvláště tak, jak ji zobrazil A. Huxley v esejí *Brave New World Revisited* (New York 1960). Odtud Toffler čerpá prognózy o vývoji rodiny, o pěstování umělých individuí, o práci, volném čase a vzdělání atd. V Huxleyově stylu předpokládá, že instituce rodiny bude ofřena novou technologií rození. Předem bude určováno pohlaví, IQ, charakterové vlastnosti apod. Základní rána bude zasazena mystériu mateřství. „Mobilita, pomíjivost a rychlá změna podmínek okolního světa se také spojí proti lásce. Manželství pozbylo smyslu,“ dodává Toffler. Bude ale v naší moci ovlivňovat nastávající změny. Jak? Samozřejmě „všelékem“ — superindustriální revolucí, „která osvobodí člověka od mnoha otravných vzorů minulosti“. Dospějeme sice k dosud nebývalému stupni svobody, ale zaplatíme za ni vysokou cenu — budeme se muset po celý život rozhodovat mezi velmi mnoha alternativami.

Připustíme-li, že některé Tofflerovy postřehy o měnící se společnosti a člověku jsou sociologicky a psychologicky zajímavé i inspirující, pak naopak tato část jeho práce je velice problematická a autor sám se ocitá ve slepé uličce.

Podobně jako mnozí jiní, patří i Toffler k zastáncům teorie sblížení mezi kapitalismem a socialismem, a to ve všech oblastech. Zcela neakceptovatelná je pak jeho domněnka, že ideologický konflikt se již v brzké době stane zcela bezvýznamným.

Část čtvrtá -- Mnohostrannost. Zde se autor zabývá aspekty budoucího životního stylu a spotřeby. Na adresu teoretiků konzumní společnosti předeseilá: „Tvrdí-li mnozí autoři, že bude vše normováno, že nebude existovat svoboda jednání, že budeme žít v totalitním státě, pak se mýlí. Tato tvrzení jsou postavena na přežití logice a na neznalosti způsobu a směru superindustriální revoluce.“ Stížnosti na uniformitu materiálních statků prý pouze potvrzují industrializaci vyvolaný status quo; v Evropě se zatím nedosáhlo vrcholu standardizace, ale v USA již masový trh jako homogenní jednotka „explodoval“ a společnost nabízí množství renomovaných druhů zboží. Roste množství specializovaných požadavků.

Postupující superindustriální revoluce také stále více tříští dnešní strukturu společnosti. Znasobuje počet existujících sociálních enkláv, sekt a minikultur. Pojem subkultury v souvislosti s pojmem životního stylu. „Subkultury propagují a rozšiřují styly v populaci.“ Jako příklad je velice často uváděn životní styl hippies; v tomto směru pak autor dělá dalekosáhlé závěry o společnosti budoucnosti, jako by snad hippies měli být pro ni tou nejtřístější subkulturou.

Současná společnost ovšem nabízí celou řadu životních stylů. „Jsme v orientálním bazaru konkurujících si modelů a stylů. Nepřebíráme daný styl komplexně, nýbrž sestavujeme jednotlivé elementy různých modelů v jeden osobitý styl. Přitom nechceme vidět a slyšet věci, které by narušily integritu našeho stylu. Životní styl má velkou sílu sám sebe konzervovat.“ Toffler předpokládá, že sociální mobilita budoucnosti bude přecházením od jedné nestálé subkultury ke druhé, že životní styl bude konzumován právě tak, jako se dříve konzumovalo zboží. Při mnohosti potřeb a subkultur bude nový životní styl hledán stále intenzivněji. Celkové Tofflerovo pojetí životního stylu je však velice úzké a je příliš mechanicky spojováno se subkulturou. Přitom opět zde Toffler zatahuje podstatu třídních rozdílů. Podle něho patří vlastně všechny rozdíly ve společnosti mezi difference v oblasti kultury; sociální rozdíly ve společnosti jsou přiznávány pouze minulosti, s rozvojem superindustriální společnosti prý mizí. Reálná existence třídních rozdílů je tak záměrně zamlčována. Nejde prostě o příslušnost ke třídě, ale k subkul-

tuře. Přitom autor „nechce slyšet“, že kapitalistickou společností diferencuje především moc majetku a váha peněz.

Část pátá -- Hranice přizpůsobovací schopnosti. V této části knihy autor rozebírá vznik šoku budoucnosti z fyziologického a psychologického hlediska a snaží se ukázat jeho příčiny. „Dnes prožíváme periodu, která je právě tak traumatická jako vývoj předchůdců člověka z mořských tvorů v pozemské...“ Kdyby při šoku šlo pouze o tělesné onemocnění, mohlo by být lehce odstraněno. Zasaňuje však hlavně duševní stránku člověka. Formy dnes časté společenské iracionality jsou výrazem úpadkových jevů v rozhodovacích procesech jednotlivce, které vznikají při „přestimulování okolím“. Úspěšné přizpůsobení může nastat jen tehdy, když stupeň stimulace — rozsah změny a nového v okolí — není příliš nízký, ani příliš vysoký. Šok budoucnosti je vlastně reakce na „přestimulování“. Vyzdvihuje-li Toffler v předcházejícím textu své práce až přehnaně vymoženosti tzv. superindustriální společnosti, pak na tomto místě připouští, že „všechno nebude tak růžové“.

Část šestá -- Strategie přežití. V závěrečné části autor navrhuje některé formy a cesty, jak zvládnout a překonat šok budoucnosti. „Zatím používáme různých taktik, abychom snížili stupeň stimulace. Děláme to však nevědomě: budeme-li tak činit vědomě, můžeme jejich účinnost zvýšit. Již dnes musíme opatřovat superindustriální společnost tlumiči.“ Toffler v této souvislosti hovoří o „situačních skupinách lidí“, kteří jsou ve stejné době v identických životních situacích, o poradenských službách, o přechodném bydlení atd. Dalšími takovými „tlumiči“ mohou být enklávy minulosti respektive budoucnosti (viz Huxleyovy science fiction), globální světové slavnosti apod.

Hlavní význam ve „strategii přežití“ je ovšem přisuzován budoucímu výchovnému systému. (Dnešní systém vzdělání je z tohoto hlediska anachronismem.) Je prý třeba vytvořit superindustriální systém výchovy. Toffler, podobně jako Friedman, spatřuje chybně ve vzdělání a výchově jakýsi všelék proti neduhům kapitalistické společnosti.

Posuzujeme-li souhrnně Tofflerovu knihu, pak lze říci, že se autorovi podařilo přiblížit čtenáři některé zajímavé problémy postavení člověka ve společnosti dnes a v budoucnu, a to způsobem velku čtivým a poutavým. Používá přitom napaditých příkladů a srovnání. Na druhé straně je ale zarážející malá sociologická objektivita jeho úvah, zvláště pak totální ignorance třídních a sociálních konfliktů soudobé americké společnosti. Také mnohé jeho prognostické závěry jsou v rozporu s prognózami jiných autorů, kteří jsou vlastně na „stejně lodi“ jako Toffler (viz např. publikaci *The Year 2000*, New York 1967, autorů Wienera a Kahna, kteří nejsou tak dalece optimističtí — např. v prognózách rasových problémů, zaměstnanosti, vzdělání

apod.). Tofflerova „oslava superindustriální společnosti“, jak bychom vlastně mohli nazvat tuto knihu, tak nakonec v mnohém vynívá jako nereálná a problematická vize kapitalistické společnosti.

Jaroslav Hudeček

Murray A. Beauchamp: Elements of Mathematical Sociology (Prvky matematické sociologie)

New York, Random House 1970.

Málokdo již dnes pochybuje nejen o užitečnosti, ale přímo o nezbytnosti matematiky pro rozvoj sociologického poznání. Některé sociální procesy se bez matematických „nástrojů“ prostě vůbec nedají postihnout (například socioprofesionální mobilita) a konkrétní sociologický výzkum je bez matematickostatistického aparátu zcela nemyslitelný. Potud existuje mezi sociology nepochybná shoda. Tato manifestovaná shoda však naráží na evidentní fakt (jeho „evidentnost“ si lze ověřit ostatně také četbou Sociologického časopisu), že existují — spíše z povinnosti než z potřeby — „matematizující sociologové“, jejichž produkty jsou poměrně snadno napadnutelné pro matematickou nekorektnost či přílišnou elementárnost, a „sociologizující matematikové“, kteří mohou být nejednou vystaveni kritice proto, že předpokládají, které transkribují do matematického jazyka, jsou sociologické příliš zjednodušující. Pomineme-li ty, jimž zůstal utajen chi-kvadrát a třeba Spearmanův koeficient korelace, je nutné si vážně a věcně položit otázku, zda komunikační bariéra mezi oběma uvažovanými typy sociologů je na nějaké realistické bázi aktuálně překonatelná.

Průměrný sociolog, pokud vůbec s matematikou pracuje, se obvykle omezuje na aplikaci vcelku standardních procedur kvantitativního vyhodnocování či formálně matematického aranžování empirických dat, což je ovšem velice zúžený a velice zjednodušený přístup k možnostem, jež matematika sociologovi poskytuje a nabízí. Nejednou jednostranně „humanitní“ průprava našich sociologů (přes všechny povinné, ale většinou nezájité *Úvody do matematiky pro sociology*) nadto vytváří vcelku pochopitelný psychologický odpor vůči jakékoli formalizaci sociologických koncepcí. Představa matematizované sociologie, která přesahuje prostý empirický výzkum, je stále ještě spjata se známým a totálně neúspěšným pokusem Stuarta Doda, daleko méně jsou však známy seriózní, i když diskusní pokusy o formalizaci některých sociologických teorií středního dosahu, jež navrhl třeba Herbert Simon (*Models of Man*, 1957) nebo G. Karlsson (*Socialnyje modeli*). In: Matematické metody v sovětské sociologii. Moskva 1966). Vůbec základní dílo západní sociologie o „matematické sociologii“ *Introduction to Mathematical Sociology* Jamese S. Colemana z roku 1964 (polský překlad vyšel v roce 1968) formuluje ostatně svůj cíl jako „prezentaci matematických metod výstavby sociologické

teorie“. I když většina nemarxistických pokusů o formalizaci sociologických teorií končí rozpacitě či zcela neúspěšně (jako příklad dodavského typu by mohla sloužit třebaš Frenchova „formální teorie moci“, založená na teorii grafů), což je ovšem dáno nikoli povahou formalizačních procedur, ale spíše charakterem formalizovaných teorií, nelze přehlédnout, že jde o funkčně jiné užití matematiky než „empiricky instrumentální“.

Vůbec však není třeba obracet se jen k literatuře anglosaské proveniencí. B. D. Parrygin například polemizuje v práci *Osnovy socialno-psychologickéj teorii* (Moskva 1971) s „informační teorií emocí“ sovětského fyziologa P. V. Simonova (*Čto takové emoce*, 1966), jež má vysloveně matematickou podobu. Polemika je však vedena nikoli ze zdánlivě principiálních pozic kritiky matematického zjednodušování sociálně psychologického faktu, který se „vzpírá“ kvantifikaci, ale tak, že skutečná matematická simplifikace původní „formule emoce“, kterou navrhl Simonov, je nahrazena složitější a přesnější, ale zase matematickou formulí. Příklady snad není třeba rozmnožovat. Slo mi především o to, ukázat, že nechuť k „matematizované sociologii“ nespočívá pouze v malé matematické erudici „průměrného sociologa“, ale snad dokonce především v tom, že představa užití matematiky v sociologii je stále ještě téměř beze zbytku redukována na instrumentálně vyhodnocovací funkci kvantitativních procedur v empirickém výzkumu — a co nad to jest, od ďábla jest.

Nevelká knížka amerického „sociologizujícího matematika“ Beauchampa chce být „skromným průvodcem“, který má čtenáře uvést do aplikací matematiky v sociologii, aniž by předpokládala větší než středoškolské znalosti matematiky a nejednou ani ty ne. Tato lákavá charakteristika nepochybně vyvolá ostražitost, kterou pravděpodobně umocní již prostý výčet jednotlivých kapitol. *První kapitola* je věnována vztahu matematiky a obecné sociologie a ukazuje možnosti matematiky při precizaci tradičních a zavádění nových sociologických pojmů a při formulaci nových sociologických propozic. *Druhá kapitola* se zabývá množinami, funkcemi, teorií grafů a maticovou algebrou. V *třetí kapitole* je pojednána problematika aplikace markovských řetězců a teorie her v sociologii a *závěrečná kapitola* je věnována diferenciálnímu kalkulu a symbolické logice.

Základní poslání práce spočívá v tom, že autor chce ukázat širší aplikačních možností matematiky v sociologii, přičemž ani jeden příklad se netýká běžného vyhodnocování empirických dat. Nemohu samozřejmě posoudit, do jaké míry je práce právě matematicky korektní, a odkazuji proto na kompetentní posouzení Donalda E. Muira (American Sociological Review, 1971, č. 5, s. 909 a n.), který v práci neshledává v tomto ohledu žádné prohřešky. Většina zjednodušení, jichž se autor dopouští, je ostatně v úvodní informaci uvedena (například, že nikde není definována kontinuita, že rozdíl mezi vztahem

a funkci není přesně vymezen atd.), takže lze mít za to, že práce vskutku „neobsahuje matematicky nic nekorektního“. Je vcelku přirozené, že sociologicky vzdělanější, matematicky však málo erudovaný čtenář, jemuž je práce především určena, bude mít sklon sledovat prohršky proti korektnosti *sociologického* materiálu, s nímž autor pracuje. Nepochybně, autor se dopouští některých zjednodušení, jež je mu vcelku těžko mít za zlé; není-li například mezi západními sociology jednoty v tom, jak vymezovat funkci v sociologickém smyslu, lze stěží žádat, aby nevelká studie o matematické sociologii zjednávala v tomto směru konceptuální nápravu.

Základní přednost práce je v jejím didaktickém a metodickém postupu, který předpokládá — jak řečeno — matematicky nezavázaného čtenáře, který však nemá být oslněn krásou matematických dedukcí a důkazů, jimž stěží porozumí a o jejichž užitečnosti zůstane nadále na pochybách, ale který má být získán pro „matematiku v sociologii“, protože matematika chápána nikoli jako vyhodnocovací *instrument*, ale v duchu tradice proslulého fyzika Gibbse jako *jazyk*, je „relevantní pro všechny oblasti sociologie“. Beauchampovi se myslím zdařilo zlomit psychologický odpor vůči matematice a matematizaci právě proto, že předpokládá minimální matematickou erudici a přitom nabízí spoustu zajímavých příkladů, s nimiž si sociolog skutečně se zájmem „vyhraje“. V každé kapitole je totiž mimo jiné několik neřešených sociologických příkladů, na nichž si má čtenář ověřit, do jaké míry zvládl určitý — pro sociologa obvykle zdaleka ne běžný — způsob uvažování, přičemž nejednou „nutí“ čtenáře k tomu, aby se obrátil ke studiu těch prací „sociologizujících matematiků“, od nichž se většinou bez zájmu odvrací právě proto, že jim nerozumí. Ilustrativně alespoň jeden příklad, který je českému čtenáři dostatečně znám: „Merton navrhuje tabulku způsobů adaptace, která je založena na různé kombinaci prostředků a cílů. Harary (následuje bibliografický odkaz) tuto tabulku rozšířil tím, že do ní zahrnul všechny možné kombinace. Podívejte se na tento článek jako na příklad užiti velmi jednoduché matema-

tiky k rozšíření sociologického pojmosloví, který je obdobný postupu, jehož jsme užili my. Můžete uvést skupinovou kohezi ve vztahu k různým druhům adaptace?“... atd.

Příklad je instruktivní mimo jiné tím, že snad každého, kdo se setkal s proslulou Mertonovou tabulkou či paradigmatickým způsobem adaptace, nepochybně napadlo, že již z hlediska elementární kombinatoriky je neúplná, ba nekorektní. Málokoho však napadlo sestavit všechny možné kombinace a analyzovat Mertonovo paradigma právě z tohoto hlediska prostě proto, že se na první pohled zdá, že „matematizovat“ verbální funkcionalistické šarady (u Mertona ostatně méně nápadné než u Parsonse) je jaksi věci nepřiměřené. Obdobně postupuje Beauchamp i u teorie grafů, kde po zvládnutí poměrně náročného úvodu do této teorie je možné s porozuměním číst jinak „nesrozumitelné“ studie Hararovy, Normanovy či Cartwrightovy.

Beauchampova knížka však nepatří k publikacím typu „matematická sociologie snadno a rychle“, protože neslibuje víc než skutečně nabízí: probudit zájem a zaujetí pro matematiku v sociologii, což se jí nepochybně úspěšně daří.

Důvod, proč nelze Beauchampovu knížku jednoznačně doporučit českému čtenáři třebaž v podobě návrhu na překlad, spočívá v tom, že všechny použité sociologické příklady jsou — a to je ovšem pochopitelné — z arzenálu nemarxistické sociologie a řada z nich je věcně pochybná. Kritický komentář, který by knížka v tomto ohledu vyžadovala, by byl patrně stejně rozsáhlý jako knížka sama. Zůstává však výzva: není možné napsat práci na obdobné metodické a didaktické bázi z pozic marxistické sociologie? „Sociologizujících matematiků“ máme dost a o tom, že by mezi průměrnými sociology neexistoval jistý psychologický odpor k matematice v sociologii, snad není třeba diskutovat. Budiž však napsána tak (jak se vyjádřil Littlewood o Hardyho *Čistě matematice*), aby vzdělanému matematikovi zněla jako řeč misionáře ke kanibalům. Myslím, že takové knížky je právě v éře počítačů sociologům velice třeba.

Milan Petrusek

Informace o sovětském časopise EKO

V Sovětském svazu se každoročně vydává množství odborných knih zabývajících se společenskou problematikou a vychází značný počet periodik vztahujících se k tomuto tématu. V Novosibirsku vychází u nás ne příliš známý časopis *EKO — Ekonomika a organizace průmyslové výroby*, který je vydáván Sibiřským oddělením Akademie věd SSSR. V redakční radě jsou vynikající sovětské vědci, pracující převážně v ústavech Sibiřského oddělení Sovětské akademie věd. Mnozí z nich jsou svými pracemi známi i u nás, např. E. G. Antosenkov, R. N. Jevstignejev, D. D. Moskvín či A. G. Aganbegjan, který je současně hlavním redaktorem časopisu. EKO existuje čtvrtý rok a za tuto dobu uveřejnil okolo 500 statí, rozhovorů a dopisů. Autory jsou především vědečtí pracovníci i řídicí pracovníci průmyslových závodů, straničtí funkcionáři, novináři.

Časopis je určen širokému okruhu pracujících a vědeckotechnickým pracovníkům na závodech, ekonomům, přednášejícím i studentům vysokých škol ekonomického zaměření, vědeckovýzkumným pracovníkům, plánovačům a projektantům různých organizací, tedy všem, kteří se zabývají současnými ekonomickými problémy.

Časopis systematicky publikuje materiály pro školy a kroužky ekonomického vzdělávání. Na jeho stránkách se řeší otázky integrace vědy a výroby, časopis se zabývá problematikou hospodářské reformy, směry a tendencemi vědeckotechnického rozvoje, sociálně ekonomickými problémy, problémy práce a spolu s tím i ekonomicko-matematickými metodami a optimalizací výroby. Uvádí problémové okruhy i výsledky z oblasti sociálního plánování a metod řízení, dále statistické údaje, pojednává o organizaci průmyslové výroby v cizině, o ekonomické praxi. V časopise je vymezeno místo recenzí a informací o nejlepších knihách, které byly v oblasti ekonomiky vydány v probíhajícímu roce, i dopisům čtenářů.

Protože je časopis určen širokému okruhu čtenářů, kteří se zajímají o současné problémy ekonomické teorie a praxe, snaží se redakce udržovat s nimi stálý kontakt. Jednou z forem tohoto spojení je právě zavedená rubrika *Dialog se čtenářem*, v níž redakce hodlá vést diskusi se čtenáři o problémech jim blízkých podle jejich profese a zájmů. Nadhozené diskusní otázky jsou předkládány vědcům a praktikům a tvoří tak základ rozsáhlé a plodné diskuse.

Mezi podobně zaměřenými časopisy vydávanými v SSSR EKO jako jediný pravidelně publikuje materiály o ekonomice dalších socialistických zemí. Byly to již statí o ekonomice Maďarska, Polska, Německa, Československa; další materiály se budou publikovat v rubrice *Na návštěvě je u nás...*, která je tomuto okruhu vyhrazena.

Časopis EKO tak seznamuje své čtenáře se současnými ekonomickými názory, s novými poznatky o průmyslové výrobě, s obecnými i specifickými otázkami organizace a řízení, s aplikací ekonomicko-matematických metod při řešení národohospodářských úkolů a se zkušenostmi získanými v SSSR i v cizině.

Marta Palatová

Vatikán na křižovatce dějin

Svět, ve kterém žijeme, zůstává přes určité zmírnění napětí třídně rozdělen. Rozpor mezi světem kapitalismu a světem socialismu se stále více projevuje jako střetávání ideologických základů dvou protichůdných společenských systémů. Jednotící ideologii světové socialistické soustavy je učení marxismu-leninismu, zatímco ideologie katolicismu vystupuje stále výrazněji jako nejvlastnější ideologický základ kapitalistického společenského zřízení. Ideologie katolicismu je zároveň nejvlivnější, nejužší a nejrozšířenější forma společenského vědomí. Přiznal to zcela jednoznačně i jeden z nejvlivnějších ekonomů a obhájců amerického imperialismu John K. Galbraith ve své knize *The New Industrial State*. „V minulosti jsme navrhovali řešení předkládaná kalvinismem a neudělali jsme žádný pokrok. S řešeními, která nabízí katolicismus, se nám povede lépe. Tato řešení budou možná méně uspokojovat duši kalvinisty, ale mohou posloužit k tomu, aby ji udržela dále na tomto světě.“ [4 : 337].

Tento problém ze svého hlediska pocítují sami američtí katolíci. Vydali v letech po druhé světové válce celou řadu knih, v nichž se zamýšlejí nad svým vztahem k americké společnosti a nad svým postavením v ní, ale i v celém poválečném světě. Katolická církev v USA se svými více než 50 milióny věřících představuje nejvýznamnější, nejlépe organizovanou a stále ještě jednotným učením vedenou křesťanskou církev nejen v USA, nýbrž v celém křesťanském světě. Nadto svým úzkým spojením s vládnoucími vrstvami USA představuje i významného mocenského činitele, jehož názory a stanoviska jsou prosazována ve Vatikáně, i když teologové evropských ka-

tolických zemí tato stanoviska buď odmítají, nebo přijímají s výhradami.

Americký katolicismus nepopíratelně stále výrazněji působí na hodnoty, cíle a záměry americké společnosti, i když se ve svých nejlepších myslitelích nedovede zbavit dojmu, že vliv katolické církve na americkou společnost a kulturu je poznamenán rozkolísaností a určitou nevyjasněností. Přitom sociologové katolické církve v USA si uvědomují, že jsou v podobné situaci jako politologové, kteří mají vysvětlit a zdůvodnit členství v Demokratické straně osobností tak odlišných, jako je senátor Eugene McCarthy a George Wallace. Proto si myslitelé a sociologové katolické církve stále naléhavěji kladou otázky, čím a jak působí katolická církev na strukturu a na hodnoty společnosti USA. Mnoho mohou napovědět takové rozporné jevy v katolické církvi v USA, jako je třeba stanovisko, které v otázce kontracepčních prostředků zaujal v říjnu 1967 Světový kongres katolických laiků a Pavel VI. v encyklice *Humani generis*. Je to společensky velmi významná otázka, protože se týká denního života miliónů katolíků v celém světě a protože na základě výzkumů katolických sociologů v té věci se učením katolické církve neřídí ani lidé, kteří se považují za katolíky a chtějí jimi zůstat.

Známy švýcarský teolog Hans Küng se pro tuto otázku a také pro otázku kněžského celibátu a papežské neomylnosti dostal do ostrého konfliktu s Vatikánem. Tyto otázky způsobily v katolické církvi hluboký rozkol a diferenciaci názorů. Jsou to jedny ze základních otázek církve, která se po staletí pyšnila tím, že v této oblasti suverénně vládne nad dušemi miliónů lidí. Hans Küng své názory uveřejnil v knihách *Církev a Neomylný* a vydal se na cestu kolem světa, aby je obhajoval. Právě v USA Vatikán nedovolil Küngovi šířit tyto myšlenky mezi věrnými Vatikánu. Küng o tom sám říká, a tím také dosvědčuje, že i masy katolíků ve všech částech světa jsou soustředěny především na otázky sociální spravedlnosti a míru. A to také donutilo Vatikán, aby na II. vatikánském koncilu a v dokumentech jím přijatých věnoval otázkám spravedlnosti a míru prvořadou pozornost. „Po uveřejnění knihy *Neomylný* jsem na cestě kolem světa zjistil, že průměrný katolík se o tyto otázky příliš nezajímá. Mnozí se zajímají o praktické důsledky křesťanské víry ve velmi konkrétních otázkách, jako jsou kontrola početí, sociální spravedlnost a mír. Otázka neomylnosti se jim zdá příliš teoretická. Pro systém katolické církve je to však otázka velice důležitá, protože je spojena s otázkou moci ve společnosti. Pro římskou kurii má nesmírný význam, musí-li své činy zdůvodňovat, nebo ne. Jestliže někdo může dělat prohlášení, která se nemohou mýlit proto, že má jako zvláštního pomocníka Ducha svatého, pak ovšem otázka rozumu má druhořadý význam. Sám nejsem proti autoritě — jsem jednoznačně pro autoritu uvnitř církve — ale tato autorita musí být založena na lidských vlastnostech“ [6 : 56].

Už tenhle citát svědčí dostatečně o tom, že

Vatikán se ocitl na rozcestí, jestliže takovéhle názory může zastávat vzdělaný teolog, který se považuje za oddaného katolíka. A co udivuje ještě více, Küng získal pro tyto názory statisíce stoupenců, zejména mezi mládeží.

Je proto pochopitelné, že nejvýznamnější a nejvlivnější oddíl katolické církve se zamýšlí nad těmito otázkami a že si v té souvislosti klade otázku, jak toto vše souvisí se společenskou funkcí teologie, tj. racionálního vyjádření tajemství víry. Katoličtí sociologové USA hledají v té věci pomoc u Comta a Maxe Webera. „Katolicismus neměl jiné volby, chtěl-li zachovat jednotu své sociální funkce, než potlačit nesmířitelné výbuchy náboženského ducha v myslích jednotlivců stavebním absolutní víry jako první povinnosti křesťana. Neviděl jiné bezpečné základny pro mravní závazky jiného druhu a jiných oblastí života“ [1 : 33].

Myslitelé a sociologové Vatikánu se stále více zamýšlejí nad skutečností, že náboženství a jeho institucionalizované formy vždy byly v nějakém poměru ke společnosti a ke kultuře státu, v němž žijí. Odpovědi na tyto otázky vedly také v USA, ale i jinde, k hluboké diferenciaci mezi věřícími, mezi kněžími, dokonce i mezi knížaty církve. Byly to zejména otázky a problémy, jako jsou náboženská výchova nového pokolení, reformy liturgie, kontracepční prostředky, celibát kněží, problém rasový a problém míru. Většina katolíků se cítila dobře a bezpečně ve staré struktuře katolické církve s jejími jistotami absolutní víry. Pro tyto lidi nebylo zásadního spojení a odpovědnosti mezi občanskými právy a spásou jejich duše. Viděli to jen jako vnější „politické“ problémy, které vždycky byla a vždycky budou. Našlo se však hodně lidí v katolické církvi, kteří už tak myslet nemohli.

Tak začal už před II. vatikánským koncillem, ale zejména po něm uvnitř katolické církve boj za reformy. Tak se reforma církve stala pro Vatikán, jeho myslitele a hodnostáře hlavním sociologickým problémem. Vatikán používá stále více těch sociologů, filosofů a teologů, kteří přišli k závěru, že ani moderní teologie, ani moderní sociální vědy nedosáhly takové úrovně, aby jejich závěry a teorie mohly být použity jako spolehlivé vysvětlení soudobých náboženských jevů. Vatikán hledá v této fázi dějin řešení těchto otevřených problémů posilu v tezi, že jeho sociální struktura farností a diecézí souhlasí s klasickým a byrokratickým modelem Maxe Webera. Zdůrazňuje, že má dobře určenou hierarchii autorit, systém pravidel zakotvujících práva a povinnosti členů, systém postupu při zařizování úkolů, rozdělení práce založené na specializaci funkcí a vzájemné působení různých pracovních a funkčních skupin zajištěné hierarchickou strukturou [1 : 40—41].

V podstatě jde o nové pojetí křesťanství a jeho rozpracování do systému nových hodnot, norem, obřadů, v němž by základ měly tvořit, podle Vatikánu, jeho hodnoty prověřené praxí staletí a tisíciletí.

Přesto však se stále naléhavěji pod tlakem

nových skutečností života a nového poměru sil ve světě ozývají hlasy, že katolická náboženská reforma záleží právě ve změně základních norem, dotýkajících se klasického učení katolické církve, jako jsou povinné návštěvy mše, zpovědi a poslušnost kněží. Dochází k znehodnocení úřadu kněžství, který opouští tisíce lidí i v zemích Latinské Ameriky, kde právě kněžství bývalo po staletí zárukou společenské jistoty. Je to výrazem rostoucí nespokojenosti s tradičními institucemi katolické církve.

V celé západní společnosti dochází k tomu, co lze nejvýstižněji nazvat procesem zesvětšování. Projevuje se to v tom, že se „uvolňují pouta světa od náboženského a kvazináboženského chápání sebe sama, mizejí všechny uzavřené světové názory, dochází k rozpadu všech nadpřirozených mýtů a posvátných symbolů. Lze to označit také jako defatalizaci dějin. Člověk objevuje, že svět má na starosti on a že už dále nemůže vinit osud nebo furie za to, co se světem udělá. Sekularizace odvrací pozornost člověka od světů posmrtných k tomuto světu, k tomuto času. Dietrich Bonhoeffer to v roce 1944 vyjádřil následovně: „Člověk spěje do věku zralosti“ [12 : 178].

Vatikán a západní křesťanství vůbec trápí v těchto souvislostech otázka, co bude s křesťanstvím vůbec. Utěšují se na základě četných sociologických výzkumů a jejich zobecnění tím, že se dá očekávat, že v západním světě zůstane struktura farností a denominací. Jsou si však vědomi toho, že na tom budoucnost světa nezáleží. Stále více myslitelů Vatikánu přichází k závěru, že budoucnost světa záleží např. na tom, jakou úlohu bude hrát křesťanství ve vyvíjejícím se světě zemí Asie, Afriky a Latinské Ameriky. Kladou si otázku, zda katolická církev zůstane autoritativním učitelem pro laiky i kněze. Nejvíce je zajímavá odpověď na otázku, zda přežije křesťanství tak, jak je známe. A na otázku o budoucnosti náboženství je stále častěji přijímána odpověď, která se objevuje stále více v anketách a výzkumech tohoto druhu: „To ví jen Bůh“ [12 : 183].

Vatikán se přes všechny jemu nepříjemné jevy nevzdá. Je naopak připraven učit se od svých největších a nesmiřitelných odpůrců, aby si i v nových podmínkách existence světové socialistické soustavy udržel vládu nad dušemi a vědomím lidí.

Ideologové katolické církve důkladně studovali a studují názory klasiků marxismu o náboženství a provádějí ve své duchovní výzbroji potřebné změny. Jen proto může být a je ideologie katolické církve už dlouhá léta osvědčeným a spolehlivým spojencem a stále více podněcovatelem a duchovním původcem většiny forem a projevů antikomunismu a antisovětskosti. Ideologická diverze se stává hlavní zbraní kapitalismu proti socialistickým zeminám.

Proto poněkud překvapuje, že dosavadní práce věnované antikomunismu a antisovětskému nevěnují při analýze ideologické diverze

patričnou pozornost vlivu ideologie katolické církve a její významné části — sociálního učení církve. Stále nebyly vyvozeny žádoucí důsledky ze skutečnosti, že katolická církev a Vatikán jako její představitel a mezinárodní středisko představují jediný důsledný ideologický světový názor, začleněný do důmyslného systému náboženské ideologie, sociálního učení a světové organizace řízené z jednoho centra. Tato ideologie a sociální učení je a stále více chce být jedinou důslednou alternativou marxisticko-leninského světového názoru.

Otázky ideologického boje vystupují v podmínkách současného světa do popředí zejména proto, že buržoazní vládnoucí kruhy už pochopily, že světovou socialistickou soustavu nemohou překonat vojensky, ekonomicky nebo politicky, ale že mohou narušovat proces sjednocování světové socialistické soustavy tzv. ideologickou diverzí. Proto se pokoušejí o postupný a soustavný rozklad ideologického základu a hodnotového systému světové socialistické soustavy. K tomu účelu využívají ožiování nacionalismu a náboženské ideologie. Přitom se soudobý imperialismus opírá v míře, které není věnována odpovídající pozornost, o spolupráci různých náboženských společností a organizací, zejména katolické církve. Vatikán v tomto svém přístupu sleduje své vlastní dlouhodobé cíle.

Největší chybou by bylo podceňovat jak Vatikán, tak vládnoucí kruhy, které se od vydání Komunistického manifestu mnohem naučily.

Lenin v *Dopise evropským a americkým dělníkům* upozorňoval na to, že imperialisté se dovedou poučit ze svých porážek a že se proto snaží vypracovat „nejdokonalejší mezinárodní strategii“ [8 : 441—449] boje proti revolučním silám, a zároveň tak ukázal, jak z antikomunistické jednoty třídních zájmů kapitalistických států vyplývá jejich solidární postoj proti antiimperialistické revoluční frontě a podpora budování mezistátních kapitalistických sdružení. Proto klade imperialismus houževnatý a tvrdý odpor historickému přechodu od kapitalismu k socialismu.

Výrazem toho byla zejména po druhé světové válce tzv. teorie „severoatlantického společenství“, kterou tito ideologové vydávají za alternativu komunického vývoje lidstva. Proti realistickým návrhům světové socialistické soustavy na upevnění mezinárodní bezpečnosti, na zachování míru a na rozšíření hospodářské spolupráce kladou imperialisté návrhy, které mají zastřít snahu o nadvládu nad světem poukazy na atlantické společenství. Teoretickým základem tohoto atlantického společenství je tzv. „atlantická civilizace“. Jádrem této civilizace tvoří „helénismus, židovsko-křesťanské náboženství a římské právo“ [11 : 31—40].

Určující úlohu v této strategii hraje ideologický systém a sociální učení katolické církve.

Vatikán obohacuje totiž „nejdokonalejší mezinárodní strategii“ současného imperialismu o zkušenosti téměř dvou tisíc let a o velkou znalost člověka. Tato znalost člověka a

tyto zkušenosti Vatikánu znamenají pro imperialisty v jejich boji se socialismem neobyčejně významného a cenného spojení. Západní ideologové jsou přesvědčeni, že jen za pomoci Vatikánu je určitá naděje na vážné oslabení marxismu-leninismu jako ideologie dělnické třídy a jejího vědeckého světového názoru.

Vatikán si ovšem neuvědomil nebezpečnost marxistické ideologie ihned. Trvalo mu to dokonce velmi dlouho. Nadto Vatikán tvoří dnes monolitní celek. I tak stará organizace, jako je katolická církev, prochází, jak ukázal II. vatikánský koncil a události, které mu předcházely a které se dnes projevují, hlubokou krizí. To však nemění nic na tom, že si Vatikán zachoval ještě u pozoruhodné části lidstva velký morální úvěr, který mu umožňuje vykonávat citelný vliv na veřejné mínění a ovlivňovat vědomí a svědomí věřících i v socialistických zemích. Pro rozpory, které se ve Vatikánu projevují, je třeba k celé této problematice přistupovat diferencovaně a zaměřovat se na možné spojení z řad katolických dělníků a demokraticky smýšlející části duchovenstva. Myšlenka získat masu věřících pro protimperialistický boj byla opětovně vyjádřena v četných dokumentech mezinárodního dělnického a komunistického hnutí.

Tak *Mirový manifest* přijatý na poradě představitelů komunistických a dělnických stran v Moskvě v roce 1957 přijal výzvu „Ke všem lidem bez rozdílu politického a náboženského přesvědčení!“ V prohlášení moskevské porady v roce 1960 se konstatovalo, že „jakékoliv rozdíly v politických, náboženských a jiných otázkách nesmějí rušit semknutost všech sil dělnické třídy proti válečnému nebezpečí“. V prohlášení přijatém v Karlových Varech v roce 1967 *Za mír a bezpečnost v Evropě* se obrátily komunistické strany zvláště na věřící všech vyznání, kteří nalézají v náboženském přesvědčení motivy pro své úsilí o mír a sociální spravedlnost.

Mezinárodní porada komunistických a dělnických stran v roce 1969 v Moskvě dospěla k závěru, že na základě vážného zostření sociálních rozporů v mnoha kapitalistických zemích jsou dány možnosti pro svazek dělnického revolučního hnutí s širokými masami věřících v boji proti imperialismu a moci monopolů. V závěrech porady se říká, že komunisté jsou přesvědčeni, že právě tímto způsobem, cestou rozsáhlých styků a akční jednoty, se masu věřících stanou aktivní silou v protimperialistickém boji a při hlubokých společenských přeměnách, ke kterým dochází v různých stupni na celém světě. Porada dospěla k přesvědčení, že ke změnám v třídním uvědomění katolických mas, k dílčí změně postoju části duchovenstva, například v jejich přístupu k mnoha problémům současnosti, výrazně přispěla nová historická situace, nový poměr sil ve světě.

Vedoucí postavení v dnešním buržoazním světě má v oblasti ideologie katolická církev. Pro další vývoj jsou rozhodující právě známky krize v životě katolické církve. Projevují se konkrétně v její neschopnosti zabránit ší-

ření myšlenek vědeckého komunismu ve světě. Kommunismus se uplatňuje v současném světě nejen jako ideologie; v mnoha zemích došlo k socialistické přeměně společnosti, v SSSR se úspěšně buduje materiálně technická základna komunismu.

Hlavní příčina kritického stavu katolické církve je v tom, že církev je objektivně nástrojem odumírající třídy, součástí společenského zřízení, které se otfárá ve svých základech. Při dosavadním střídání společensko-historických řádů se katolická církev dovedla udržet proto, že se uměla přizpůsobit nové třídě. Tak např. na I. vatikánském koncilu se církev rozešla s feudálním řádem, kterému sloužila po staletí.

Západní ideologové vykládají vědecké posuzování nových jevů v životě církví a snahu komunistů rozvinout spolupráci s katolíky na třídním základě jako rezignaci v otázce marxisticko-leninského učení o náboženství. Skutečností zůstává, že část duchovenstva v mnoha případech zaujímá stanoviska, která jsou objektivně v zájmu pokrokových sil, rozkládají bašty kapitalistické reakce a podporují pokrokové síly lidstva.

Nejchytřejší hlavy katolické hierarchie pochopily, že budou-li otevřené zastávat protimperialistická stanoviska, bude je to izolovat od mas věřících. Nejvyšší hodnostáři katolické církve usilují o upevnění svých pozic zejména v dělnické třídě, majíce na paměti výrok Pia XI., že největší hanba 19. století je to, že církev ztratila dělnickou třídu. V té souvislosti je příznačné úsilí Pavla VI. a jeho výzvy k příměří a třídní spolupráci. Úspěchy národně osvobozenického hnutí přiměly církevní hodnostáře, kteří se spojili s neokolonialismem a s místní národní buržoazií, aby vytvářeli národní kádry duchovenstva, které by měly pomoci udržet pozice křesťanských církví v Africe a Asii po vyhnání koloniálních vládců.

Co dává prostým věřícím, dělníkům, rolníkům a příslušníkům středních vrstev, podnět, aby bojovali za mír, za společenský pokrok, za přeměnu hospodářské společnosti po boku komunistů-ateistů? Společné zkušenosti z táborů smrti, z partyzánských válek, ze stávek, z mírového hnutí. Spolupráce komunistů s katolíky se zvolna stává jedním z nejaktuálnějších jevů dělnického hnutí ve světě. Úkol současnosti je přenášet zkušenosti zdola na úroveň národní a hledat cesty ke sbližení mezi katolickými společenskými a odborovými organizacemi a odpovídajícími organizacemi komunistických a dělnických stran. Mezi katolickou inteligencí roste zájem o otázky vědeckého komunismu. Katolická hierarchie a ideologická diverze se snaží zabránit sjednocení sil, které jedině mohou dovést k vítězství boj za mír a sociální pokrok. [2; 5]

Vatikán dělá svou protikomunistickou politiku proto, že stále patří k největším vlastníkům půdy na světě. Vlastní zároveň akcie největších a nejvlivnějších monopolů USA. To ho staví do jedné fronty s nejreakčnějšími silami současnosti.

Prohlubující se spolupráci vládnoucích kru-

hů USA s Vatikánem potvrdil znova prezident Nixon. „Máme zájem na nejužší konzultaci a rozhovorech s Vatikánem. Poznal jsem např., že můj rozhovor s papežem Pavlem mi neobyčejně pomohl. Sel velice do šířky a já jsem dostal informaci a také radu, kterou považuji ze velmi významnou... Je důležité, aby USA měly s Vatikánem úzké konzultace ve věcech zahraniční politiky, na nichž má Vatikán velký zájem a velmi velký vliv.“ [13 : 71]

Na tyto skutečnosti nelze zapomenat v žádné fázi jednání s Vatikánem, neboť jeho spojenectví se západní monopolistickou velkoburžoazií ovlivňuje a do veliké míry určuje jeho dlouholetou strategii a taktiku.

Zejména v padesátých letech Vatikán pod vedením Pia XII. znova a neúnavně dokazoval svou spolehlivost, ale také velkou použitelnost v boji proti komunismu, proti Sovětskému svazu. Tehdy to byl mimo jiné dekret o exkomunikaci komunistů z července 1949. Významnou pomocí imperialismu ze strany Vatikánu také bylo, že Pius XII. dal celou myšlenku tzv. *Milostivého léta 1950* do služeb protisovětské politiky.

Vatikán si takhle v podstatě počínal až do nastoupení Jana XXIII. a do svolání II. vatikánského koncilu.

Vláda Jana XXIII. a II. vatikánský koncil představují poměrně hluboké změny. V tom smyslu jsou počátkem nového období v životě celé té složité společenské organizace, jakou je katolická církev. Jde zejména o orientaci na řešení sociálních problémů tohoto světa, o určité náznaky demokratizace ve správě církve zřízením stále synody biskupů, kteří spolu s papežem mají v církvi rozhodovat, a o dost hluboké reformy v organizaci a pravomoci římské kurie a papežského dvora.

Jedním z nejvýznamnějších jevů na II. vatikánském koncilu bylo, že nejreakčnějším silám římské kurie se nepodařilo prosadit odsouzení komunismu koncilem. Tak se projevila změna v poměru sil ve světě v této oblasti společenského života. V důsledku toho došlo k hlubokému procesu diferenciace v katolické církvi. Probíhá nejen mezi prostým duchovenstvem, ale i mezi biskupy, ba dokonce mezi kněziaty církve a uvnitř řádu jezuitů. Na to nelze zapomínat, chceme-li správně poznávat a posuzovat situaci ve Vatikáně.

Ani na chvíli však nesmíme zapomenout na to, že nejde o změny v cílech, nýbrž jenom o taktické úpravy v metodách. Řekl to docela jednoznačně papež Pavel VI. i vatikánský rozhlas brzo po skončení II. vatikánského koncilu.

Papež Pavel VI. prohlásil před 15 000 katolických dělníků z různých národů, kteří se 21. května 1966 shromáždili ve Svatopetrském chrámu, aby oslavili 75. výročí encykliky *Rerum Novarum*, jak o tom informovala 22. května 1966 agentura Reuter:

„Církev se nepřipojila a nemůže se připojit k sociálním, ideologickým a politickým hnutím, která čerpají svůj počátek a sílu z marxismu. Marxistický materialismus vystavuje lidi nejškodlivějšímu pokušení. Ateismus, kte-

rý marxismus hlásá a podporuje, neprospívá vědeckému chápání vesmíru a civilizace. Je to naopak zaslepenost, která bude nakonec mít pro společnost nejvážnější následky. Třídní boj poškozujee sociální mír, zabírájuje jeho nastolení a nevyhnutelně vede k násilí a útlaku.“

Polooficiální mluvčí Vatikánu *Osservatore Romano* to opakoval zcela jednoznačně o dva roky později: „Nic se nezměnilo ve vztahu náboženství ke komunismu. Bylo by chybou si myslet, že všechny dokumenty koncilu a sociální encykliky něco změnily. Dokumenty koncilu a sociální encykliky tvoří dokonalou alternativu komunismu, i když v nich není jmenován.“ [10]

Casopis *Otázky míru a socialismu* z prosince 1969 upozorňuje na to, že z ideologického hlediska je stále náročnější a aktuálnější problém sociálního učení katolické církve. Církev si totiž začíná uvědomovat ve svých nejlepších představitelích, že se svým sociálním učním dostala do ostrého rozporu s vývojem lidských dějin. Uvědomuje si, že na všechny *naléhavé otázky musí hledat a zformulovat svou odpověď a postavit ji proti stanovisku marxismu-leninismu jako svou křesťanskou alternativu.*

To je hlavním smyslem toho, co Jan XXIII. nazval *aggiornamento*, což není nic jiného, než úsilí o obnovení, zmmodernizování církve. Žádné Vatikánem navrhované opatření nejde totiž za nedotknutelnost sociálně ekonomických základů kapitalismu. Plně platí, že logickým dovršením sociálního učení katolické církve je tradiční hlásání sociálního míru a smíru ve společnosti, míru mezi třídami, mezi vlastníky výrobních prostředků a proletáři. Církev vidí stále klíč k řešení všech sociálních problémů ve sdružení pracovní síly a kapitálu, tak jak to hlásají všechny tzv. sociální encykliky počínaje *Rerum Novarum* Lva XIII. z roku 1891, přes *Quadragesimo Anno* Pia XI. z roku 1931, *Mater et Magistra* Jana XXIII. z roku 1961 až k *Populorum Progressio* Pavla VI. z roku 1967 a k *Octogesima adveniens* z roku 1971. To všechno znova potvrzuje hlubokou a stále aktuální pravdivost slov V. I. Lenina o tom, že cílem klerikalismu je „obrána křesťanského“ (ve skutečnosti však kapitalistického) zřízení a boj proti „rozkladným“ (to jest socialistickým) snahám“ [9 : 223].

Jak si vysvětlit zájem Vatikánu na uzavření dohod se socialistickými státy? Světovým tiskem prošla zpráva, že koncem února 1971 odejel poprvé od Velké říjnové socialistické revoluce do Moskvy arcibiskup A. Casaroli, pověřenec Vatikánu pro jednání se socialistickými státy. Sovětský svaz navštívil v té době znova kardinál Willebrands, sekretář vatikánského sekretariátu pro jednotu křesťanství, a dokonce i generál jezuitů Arrupe.

Vysvětlení je jednoduché. Přes jednoznačná prohlášení Pavla VI. z 21. května 1966, vatikánského rozhlasu z 11. 5. 1968, přes jednoznačná protisocialistická a protikomunistická stanoviska sociálních encyklik a základních dokumentů II. vatikánského koncilu přišli

představitelé Vatikánu k závěru, že SSSR a celou soustavu socialistického společenství nelze zničit a že je třeba se připravit na dobu, kdy katolická církev bude muset žít v podmínkách světové socialistické soustavy. Pochopili, že leninská politika mírového soužití států s různým společenským zřízením si získala podporu miliónů ve všech světadílech a že tedy bude třeba hledat mírové řešení nejzákladnějších problémů současnosti.

Nelze ovšem očekávat, že se Vatikán vzdá svých pozic. Bude nabízet a historicky zdůvodňovat zejména tzv. křesťanským zjevením a praxí prvotního křesťanství své pojetí obecné solidarity mezi lidmi. Bude zdůvodňovat, proč katolická církev po dlouhá staletí své téměř absolutní vlády ve středověku prosazovala všemi prostředky učení o svatě říši. Bude to zdůvodňovat zejména napětím mezi politickou realitou a lidským vědomím práva, jak je formulovaly filosofické a teologické školy středověku. Přes skutečnost, že Vatikán patří k největším kapitalistům všech dob, bude zdůrazňovat, že katolická církev jako „čistě duchovní moc“ usiluje o mír na základě svého učení o obecném lidství, o spolupráci mezi státy na úrovni mezinárodní sociální spravedlnosti a s cílem všeobecného obecného blaha. Bude hovořit o katolickém internacionalismu ve smyslu křesťanského univerzalizmu. Jeho mluvčí to budou vydávat za projev vůle lidí a lidstva po jednotě navzdory všem ideologickým rozporům a přehradám. Nade vše budou zdůrazňovat a dokazovat, že politický, ekonomický a kulturní rozvoj jsou nezbytné, ale že základní zásady tohoto univerzalizmu má své poslední kořeny v přirozenosti člověka, v řádu stvoření a spasení. Církev se bude prohlašovat za společnost dokonalou, obíjající všechny lidi všech dob.

V souvislosti s tím bude zdůrazňovat své svrchované právo na výchovu dětí, mládeže, všech lidí v duchu odkazu papeže Lva XIII. „Pán Bůh rozdělil veškeré lidstvo mezi dvě moci, a to církevní a státní: jedna řídí věci boží, druhá zase lidské... Co tedy je v lidských věcech posvátného, co se týká spásy a úcty k Bohu, ať již svou přirozeností či pro vztah k cíli, to všechno podléhá moci a rozhodnutí církve. Všechno ostatní pak občanské a státní povahy správně podléhá státní moci, neboť Ježíš Kristus poručil dáti císaři, což císařovo. Bohu, což Božího jest“ [3 : 24—25]. Ve smyslu odkazu Lva XIII. bude důsledně požadovat, aby „všechna školní výchova a výuka, totiž učitelé, duch vyučování, knihy všech oborů, zkrátka vše bylo proniknuto křesťanským duchem a aby bylo vedeno mateřskou bdělostí Církve... Aby dítě nebylo vyučováno náboženství jen v některých hodinách, nýbrž aby všechno vyučování bylo proniknuto duchem zbožnosti.“ [3 : 40]

Dá se proto očekávat, že vývoj sociálního učení katolické církve, která chce být alternativou komunistického řešení sociálních a jiných problémů, si bude stále více osvojovat názvosloví moderních forem buržoazního a maloburžoazního pojetí socialismu a reformis-

mu a bude se s nimi dále sblížovat. Podobný úkol má i úsilí o sjednocení křesťanských církví a nekřesťanských náboženství pod vedením Vatikánu. Jeho nevysloveným cílem je a zůstane snaha překonat upadající vliv církve a rostoucí proces zesvětšťování i v buržoazní společnosti. Zároveň pokus o sjednocení církve má duchovně posílit a upevnit konzervativní síly, které se stavějí proti pokroku, jak jej ve vědomí miliónů lidí na celém světě stále více představují všestranné úspěchy Sovětského svazu a celé světové socialistické soustavy.

Úsilí získat široké masy věřících do boje proti imperialismu a moci monopolů však v žádném případě neznamená teoretickou integraci mezi náboženstvím a marxismem-leninismem. Jde naopak o novou formu ideologického boje v podmínkách vědeckotechnické revoluce a rostoucí převahy světové socialistické soustavy. Jde o boj o vědomí pracujících mas a o jejich získání pro aktivní účast v boji za pochopení a uskutečňování ideálů socialismu a komunismu. Ve sféře ideologie není a nemůže být žádné mírové soužití.

Jednání, která jednotlivé socialistické země vedou a povedou s Vatikánem, mají spojitost s řadou aktuálních teoretických a praktických problémů, které vyžadují hluboký rozbor a tvůrčí přístup a řešení z pozic marxismu-leninismu. Kdo chce poznat příčiny agresivity imperialismu, musí přistupovat k problémům konkrétně historicky a odhalit ty třídy a síly, které uplatňují své vlastní zájmy ve snaze oddělit řešení nazrálých společenských problémů jednáním. Ukazuje se, že imperialismus zůstává zdrojem neustálé hrozby míru a sociálního pokroku. Aby se udržel, musí vytvářet celý systém ideologických mýtů, teorií a doktrín, které mají zamlžovat jednak jeho skutečnou podstatu, jednak skutečný smysl jeho záměrů. Jeho nejvýznamnějším spojencem v této fázi vývoje lidské společnosti je ideologie katolické církve.

Tato svérázná ideologie je neobyčejně významnou součástí současné buržoazní ideologie, jejíž hlavní funkcí je a zůstává, jak ukázal Lenin ve *Filosofických sešitech*, být zastřenou „vědeckou“ apologetikou sociální nerovnosti. V tom smyslu hovořil Lenin o tom, že idealismus je kněžourství, zakotvující třídní zájem vládnoucích tříd. „A kněžourství (filosofický idealismus) ovšem má gnoseologické kořeny, nevisí ve vzduchu; je nesporně hluchým květem, ale hluchým květem, rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemocného, absolutního lidského poznání.“ [7 : 322—323]

Tento hluchý květ ideologie katolické církve na stromě lidského poznání uspokojuje, ale i klame stále ještě velké množství lidí. Proto všechny společenské vědy rozvíjející se na základě marxisticko-leninské teorie musí dnes více než kdy jindy v minulosti bojovat proti tomuto stále vlivnému hluchému květu, a tak přispívat k vítězství komunistické ideologie, která vede lidstvo po bezpečné cestě

objektivního, absolutního lidského poznání, po cestě postupného poznání pravdy lidského života a zákonů lidských dějin.

Zasedání ÚV KSČ v říjnu 1972, zabývající se ideologickými otázkami, znova podtrhlo správnost závěrů XIV. sjezdu KSČ zdůrazňujících výchovu nového, socialistického člověka i výchovu k vědeckému ateismu, k uvědomělému odmítnutí náboženských názorů a vlivů náboženské ideologie.

Zpráva předsednictva ÚV KSČ zdůvodnila, proč socialistický člověk, aktivní, uvědomělý tvůrce nové společnosti, musí být osvobozen od předsudků a přežitků minulosti, k nimž patří náboženství. Zpráva upozornila zároveň na to, že osvobození člověka od náboženských předsudků nelze vyřešit za života jedné generace. Jde o dlouhodobý proces výchovy v duchu vědeckého názoru, jde o to, probudit v lidech vědomí vlastní síly. Příští léta budou léty bojů vědy a společenského pokroku s náboženstvím o vědomí a mozky mlade generace. Vědecké poznatky budou mladé generaci stále více pomáhat lépe chápat dění v přírodě i v lidské společnosti a překonávat omyly, předsudky a pověry. Náboženství nabízí zdánlivě absolutní odpovědi na otázky lidí, ale ve skutečnosti rozněcuje iluze, nabízí nepravdivou orientaci v životě a vystupuje jako ideologie starého světa, jako vážná překážka společenského pokroku. V důsledku nastupující vědeckotechnické revoluce se objevují pokusy sloučit vědu s náboženstvím. Jakýkoli takový pokus, stejně jako snaha vyjádřit náboženskou formou skutečné rozpory současného společenského vývoje a najít způsob jejich řešení, je klamání mas. Opravdovou a hlubokou krizi náboženství způsobuje střetnutí socialismu a kapitalismu v podmínkách vědeckotechnické revoluce. Náboženské pojetí světa nedovoluje pochopit skutečné příčiny sociálních střetnutí a hlubokých společenských přeměn v současném světě, brání v pochopení cest a zákonů společenského vývoje.

Literatura

- [1] *Contemporary Catholicism in the United States*. University of Notre Dame Press 1969.
- [2] *Dokumenty moskevské porady komunistických a dělnických stran*. Praha, Svoboda 1969.
- [3] *Encyklika O křesťanské výchově mládeže*. Olomouc, Matice Cyrilometodějská 1947.
- [4] Galbraith, J. K.: *The New Industrial State*. Boston, Houghton Mifflin Company 1967.
- [5] Kovalskij, N. A.: *Katolíci a komunisté společně*. Moskva 1972.
- [6] Küng, H.: *I refuse a totalitarian papacy*. Newsweek 27. 8. 1973.
- [7] Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha 1953.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 28. Praha 1959.
- [9] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 36. Praha 1956.
- [10] Osservatore Romano z 11. 5. 1968.

- [11] Riemer, N.: *The Democratic experiment. American political theory*. New Delhi, East-West Press Student Edition 1973.
- [12] *The religious reawakening in America*. Book by U. S. News and World Report 1972.
- [13] U. S. News and World Report ze 17. 3. 1969.

Václav Vyšohlád

Systematický sociální výzkum manželského konfliktu na základě materiálů manželských poraden v rámci ČSR

Myšlenka využití materiálů manželských poraden k širšímu odbornému zkoumání byla impulsem pro přípravu projektu *systematického sociálního výzkumu na základě materiálů manželských poraden v rámci ČSR*.¹ K tomuto účelu byly pro poradny zpracovány univerzální jednotné záznamové archy, použitelné jak pro každodenní práci poraden, tak jako podklad pro širší využití.

Sociální výzkum manželského konfliktu vychází z určitých teoretických předpokladů týkajících se naší současné manželské rodiny. V první řadě si uvědomujeme, že svými funkcemi je rodina spjata s širší společností, s jejím institucionálním systémem, s ostatními sociálními funkcemi. Rovněž základní vztahy v rodině (manželské, příbuzenské, rodičovské) a výkon rodinných rolí nejsou určeny pouze vzájemnými emocionálními, osobními vztahy, nýbrž i širším sociálním prostředím. Tyto vztahy určuje tradice, právní normy a další formy vnější kontroly, jejímž cílem je udržení integrity rodiny. Faktory působící z vnějšku se doplňují působením zevnitř rodiny, které vychází z osobních potřeb, snah, citů, a celkovou osobnostní charakteristikou členů rodiny. Vnitřní soudržnost rodiny a manželství je tedy udržována jak vnějšími, tak i vnitřními silami.

Vzhledem ke spojitosti rodiny se širší společností lze říci, že rodinný život, jeho struktura a změny závisí značně na změnách ve vývoji globální společnosti. Rysy rodiny a její společenská funkce jsou historicky relativně stálější než rodinné instituce jako společensky akceptované normy regulující strukturu a tvorbu rodiny, vzájemné vztahy uvnitř rodiny. Současná rodina hledá normy realizace, prochází etapou transformace, která ji mění jak vnitřně, tak ve vztazích ke společnosti. Tuto transformaci nelze ztotožňovat s jejím rozkladem, protože krize rodiny je obvykle vyvozována ze statistických dat o rozvodovosti, avšak existují informace o rostoucí přitažlivosti rodiny, která se tak stává stále více sociální, univerzální skupinou.

Prostřednictvím rodiny se v zásadě formuje vztah nejen dětí, ale i dospělých členů rodiny ke společnosti i schopnost být členem jiných skupin. Rodina jako prvotní skupina je pro jednotlivce danost, do ní se rodí, a není tedy záležitostí volby. To platí pro orientační rodinu, ve které si člověk osvojuje základní kulturní vzorce. V dospělosti si však jedinec, který se odpoutal od orienta-

Tabulka 1. Srovnání důvodů rozvodů s diagnostikovanými problémy

Specifický problém	Materiály z rozvodů (%)	Materiály z manželských poraden (%)
alkoholismus	7,1	7,4
materiálně finanční problémy	1,4	2,9
sexuální nesoulad	4,8	12,9
nevěra	14,1	14,5
rozdíl povah	20,8	14,4
vztah k dětem	1,0	4,5

ni rodiny. vytváří prostřednictvím manželského vztahu druhou rodinu. Zdá se, že je třeba poněkud prosazovat docenění úlohy a vlivu vytvořené rodiny, který nesporně má na chování již socializovaného jedince. Je to do určité míry opomíjený problém, který podle našeho názoru má zvláště specifický význam z hlediska analýzy vzájemných vztahů mezi rodinou jako prvotní skupinou a širším sociálním prostředím.

Při funkcionální analýze rodiny dochází často k jednostrannému preferování společenských funkcí rodiny a k jejich izolování od funkcí vnitřních. V této souvislosti je třeba zdůraznit dvouznačnost každé funkce rodiny. Veškerá činnost v rodině má důsledky jak pro člověka — individualitu, tak i pro celou společnost.

Někdy je opomíjena funkce rodiny jako místa získávání citové a celkové osobnosti, sociální, životní rovnováhy člověka. Za určitou významnou tendenci lze pokládat přesun některých funkcí rodiny na společenské instituce. Tím vzniká redukce funkcí rodiny a transformace některých z nich. Ani tento fakt nelze interpretovat jako omezování základního významu rodiny. V některých rozporech funkcí současné rodiny je konstatováno, že rodina z hlediska hospodářské funkce přestala být výrobní jednotkou. To však neznamená, že ji lze považovat za pouhé konzumní společenství.

Z hlediska funkcionálního lze charakterizovat následující rysy současného vývojového stupně našeho typu manželské rodiny:

- posun v jejích sociálních funkcích,
- vývoj od vícegeneračního společenství k malé nukleární rodině,
- ztráta některých bývalých stabilizačních faktorů,
- divergence v orientaci základních rodinných rolí.

Posun rodinných funkcí souvisí se změnami ve struktuře společenských vztahů, které se promítají do proměny vzájemných vztahů společnosti a rodiny. Tento jev se dotýká všech základních sociálních funkcí v širším slova smyslu. Společenská ekonomická sféra je na jednotlivé rodině relativně nezávislá. Ekonomická funkce v současné rodině je re-

dukována. V plném rozsahu zůstává zachována biologická funkce rodiny. Vytvořily se nové rysy ve vztahu rodiny a společnosti. Mnohé z úkolů rodiny převzala společnost. Tato modifikace vztahů je patrna ve všech základních funkcích rodiny.

Stabilita rodiny jako významný sociální jev ovlivňující úroveň stability společnosti je ovlivňována současně z vnitřního prostředí rodiny, užšího a širšího vnějšího prostředí. V období posledních dvaceti let se objevují v naší i zahraniční odborné literatuře názory, které upozorňují na nebyvalý posun k instabilitě manželské rodiny. Důkazem toho vývoje byl prudký vzestup rozvodovosti. Poznávat tzv. příčiny manželských konfliktů je samozřejmě velmi obtížné. Ovlivňující faktory se vzájemně prolínají. Takový je profil každého sociálního jevu, kterým narušování stability rodiny rozhodně je. Lze předpokládat, že typ *nestabilní rodiny* je v naší populaci výrazně zastoupen. Tento jev způsobuje mnoho defektů sociálních vztahů. Ze sociologického hlediska lze nestabilitu rodiny charakterizovat jako neúčast jednoho či více členů rodiny na plnění požadavků kladebných rodinnými rolemi. Za nestabilní rodinu lze označit takový typ rodiny, která v sobě zahrnuje určité vnitřní napětí mezi manžely způsobené různými příčinami. Taková rodina je vystavena víceméně periodicky konfliktním situacím různého stupně. Současná nestabilní rodina není již v pravém slova smyslu abnormální sociální jednotkou. Lze spíše hovořit o určité „vychýlenosti“. Nestabilita současné rodiny obsahuje potenciální napětí a periodicitu konfliktních situací, vyúsťující velmi často v *trvalý konflikt*. Jeovou stránkou tohoto konfliktu je v první řadě konflikt mezi manžely, a proto je konflikt rodiny často nazýván spíše manželským konfliktem. Při přesnější interpretaci by bylo vhodnější hovořit o konfliktu manželství nebo rodiny. Manželský konflikt je jedním, byť nejpodstatnějším z aspektů konfliktní rodiny. Konflikt manželství, rodiny zasahuje obvykle sféru vztahů mezi manžely, dále všechny rodinné struktury i jejich vnější sociální vztahy a celkové zapojení rodiny do společnosti. Ve vývoji to-

¹ V první etapě práce byl zpracován materiál z poraden v Praze, Ústí nad Labem, v Českých Budějovicích, Brně, Ostravě a Gottwaldově. Práci řídil odbor péče o rodinu a mládež ministerstva práce a

sociálních věcí CSR. Přípravou byla pověřena Předmanželská a manželská poradna v Ústí nad Labem. Výsledky byly zpracovány na samočinném počítači UNIVAC 9 300.

Tabulka 2. Globální přehled frekvence hlavních a souvisejících problémů konfliktu podle uplatněné klasifikace v záznamovém archu (v %)

Diagnostikovaný problém	Hlavní*	Související**	Celkem
1. problémy bydlení	4,9	9,8	14,7
2. materiálně finanční zabezpečení	2,9	10,7	13,6
3. zaměstnání ženy	0,7	4,7	5,4
4. rozdíl volnočasových zájmů	3,1	9,2	12,3
5. rozdíl pracovních zájmů	0,7	4,2	4,9
6. názorový nesoulad	3,8	16,8	20,6
7. ostatní základní životní podmínky	0,4	4,7	5,1
8. povahový nesoulad	11,4	24,1	35,5
9. citový nesoulad	14,8	28,0	42,8
10. problémy vztahu k dítěti	4,5	20,1	24,6
11. psychosexuální problémy	13,0	21,9	34,9
12. ostatní psychologické problémy	8,5	17,7	26,2
13. neurologické nemoci	0,9	3,1	4,0
14. pohlavní nemoci a nemoci močového ústrojí	1,8	2,4	4,2
15. duševní poruchy	8,9	10,3	19,2
16. tělesné vady vrozené a získané	0,4	1,3	1,7
17. dlouhodobá nemoc	1,3	3,3	4,6
18. alkoholismus	7,4	4,2	11,6
19. jiné toxikomanie	0,2	1,5	1,7
20. ostatní zdravotní problémy	4,2	6,2	10,4
21. rušivý vliv orientační rodiny	7,6	12,5	20,1
22. vliv dalších příbuzných	2,0	4,5	6,5
23. vliv pracovního kolektivu	1,1	4,7	5,8
24. vliv přátel a známých	1,1	2,9	4,0
25. mimomanželské milostné vztahy	14,5	18,0	32,5
26. ostatní sociální vlivy	1,6	3,0	4,6
27. ostatní blíže nespecifikované problémy	23,2	4,9	28,1

* suma více jak 100 % (N = 448), protože někde je diagnostikován více než jeden hlavní problém

** související problémy značeny ve více možnostech ke každému hlavnímu problému

hoto konfliktu dochází v určité časové etapě k prorůstání konfliktu do rodinné struktury. Postihování rodinných struktur se jevově projevuje jako aktuální situační *obraz konfliktu* se svou specifikou, intenzitou, hloubkou i perspektivou. Na váze působících faktorů, jejich rozsahu a na tom, které a kolik rodinných sfér konflikt zasáhl, dále na psychologické specifice aktérů a kvalitě úzkých sociálních vztahů závisí, jak bude konflikt řešen — zda únikovým řešením, nebo nápravou af vlastními silami nebo ve spolupráci s odbornou institucí. Vyhledávání a požadování pomoci v manželské poradně je indikátorem snahy po kladném, neúnikovém řešení konfliktu manželství, rodiny.

Základním záměrem systematického výzkumu manželské klientely bylo bližší poznání povahy manželského konfliktu a jeho nejpodstatnějších souvislostí. Není třeba zdůrazňovat, že je to úkol závažný a jeho náročnost vyplývá ze samotné povahy zkoumaného úkolu. Jako sociální jev je manželský konflikt komplexní povahy. Promítá se specifickým způsobem do jednotlivých sfér manželské rodiny a postihuje sexuální soužití, citové vztahy, vztahy k dětem a mnoho jiných oblastí. Diagnostika problémů prováděná manželskými poradnami je předpokladem volby metod pomoci konfliktním man-

želstvím. Směřuje k určení konfliktních sfér a vytypování činitelů, kteří se na konfliktu podílejí. Jedním ze základních předpokladů pro aktivní plnění funkce manželské poradny je řešit problém na základě správně stanovené diagnózy. Kromě toho se na plnění této funkce podílejí další faktory, jako pravdivé sdělení klienta, ochota partnera ke spolupráci a další. Diagnóza se pracovním stanoví v předběžné formě a na základě dalšího upřesňování při návštěvách klientů k jednotlivým specialistům vzniká tzv. závěrečná diagnóza.

Primární pomoc manželské poradny směřuje k nalezení východiska z aktuální situace. Mnozí klienti, kterým je doporučeno určité řešení dílčí situace jinak v podstatě chronického konfliktu, jsou uspokojeni alespoň pro krátké období. Samozřejmě, že tímto způsobem není vždy řešena podstata manželského konfliktu. Není celkem výjimkou přerušení kontaktu s manželskou poradnou na určité období a nové navázání obvykle v průběhu jednoho roku. Výzkum ověřil, že pracovní vstupní diagnóza, stanovená při prvním kontaktu klienta s manželskou poradnou, má pouze orientační charakter a je silně situačně ovlivněna. Teprve odborná expertiza provedená příslušným odborníkem odhalí další podstatné i skryté souvislosti, které pů-

Tabulka 3. Výsledná tabulka narušení jednotlivých sfér manželství (rodiny) manželským konfliktem na základě sekundární analýzy dat výzkumu

Konfliktní sféra	Frekvence výskytu
1. sféra sociálních vztahů tzv. užšího sociálního prostředí	21,5
2. zdravotní sféra rodiny	19,3
3. sféra citových vztahů v rodině	13,7
4. sféra sexuálního soužití manželů	11,2
5. sféra rodičovských vztahů	7,9
6. sféra životních hodnot, postojů, názorů	6,6
7. sféra ekonomická (hospodaření rodiny)	6,0
8. sféra pracovního zařazení	5,2
9. sféra podmínek bydlení, bytových poměrů	4,7
10. sféra volnočasových aktivit, zájmů	3,9

sobí konflikt. V této etapě systematického výzkumu bylo možno provést pouze prvotní popsání zmíněného problému; bude třeba se jím nadále zabývat hlouběji, protože bezprostředně souvisí s metodikou práce manželských poraden.

Základní informaci získanou výzkumem je rozdělení případů na základě kategorizace řešených manželských problémů, zařazených operativně do pěti oblastí. Jedná se o oblast materiálně finančních podmínek, psychologických problémů, zdravotních problémů a rušivých vlivů užšího sociálního prostředí a o skupinu ostatních, nezařazených problémů. Tato kategorizace je pochopitelně globální, avšak pro základní orientaci je použitelná. Hlavních pět oblastí manželských problémů bylo dále tříděno do dvacetisedmipoložkové klasifikace. Při tvorbě této klasifikace se vycházelo z poradenské praxe. Sama první etapa práce přinesla poznatky pro změny v klasifikaci, které ovlivnily i konstrukci a úpravu záznamového archu manželské poradny, jenž je v současné době používán v CSR. Osvědčila se také snaha určit dominantní, hlavní problém, který se v dané etapě manželského konfliktu projevuje. K tomuto hlavnímu problému jsou přiřazovány další nejpodstatnější související problémy. Celkově lze na základě výzkumu konstatovat, že v průměru jsou u jednotlivých případů diagnostikovány a v rámci manželské poradny řešeny čtyři další související problémy. Nejčastěji jsou z celkového počtu diagnostikovaných problémů klasifikovány případy do oblasti psychologické (41,4 %), základních životních materiálně finančních podmínek (19,1 %), vnějších sociálních vztahů (18,1 %), zdravotní problematiky (14,4 %) a do oblasti ostatních problémů (7,0 %). Nelze opomíjet fakt různých možných kombinací vzájemně souvisejících diagnostikovaných problémů u jednotlivých případů a jejich situování do různých pracovně vymezených oblastí.

Ve zkoumané skupině zpracovaných konfliktních manželství byly nejvíce diagnostikovány následující problémy:

1. citový nesoulad manželů 42,4 % případů
2. povahové rozdíly 35,3 %
3. sexuální nesoulad 34,6 %
4. nevěra 31,3 %

Zajímavý pohled na manželský konflikt umožňuje sledování souvislosti mezi hlavním diagnostikovaným problémem (podle oblastí) a zjištěnými charakteristikami skladby klientely:

1. Z hlediska věku klienta — iniciátora je nejčastěji hlavní problém konfliktu diagnostikován v oblasti životních podmínek u věkové skupiny 31–53 let (20,0 %). V oblasti psychologických vztahů je nejčastějším problémem citový nesoulad manželů. Celá oblast psychologických vztahů je diagnostikována nejčastěji u věkové skupiny klientů ve věku 26–30 let. Podobná tendence se projevuje i v oblasti zdravotních problémů.

2. Z hlediska doby trvání současného manželství klienta — iniciátora je hlavní problém diagnostikován v oblasti životních podmínek u klientů nejčastěji ve druhém roce trvání manželství (20,0 %). V oblasti psychologické je hlavní problém zařazen nejčastěji u klientů v druhém roce (19,3 %) a ve čtvrtém roce (19,3 %) trvání manželství. V oblasti zdravotní je problém zařazen nejčastěji u klientů v druhém roce (16,7 %) a ve čtvrtém roce (14,9 %) manželství. Celkově se v tomto smyslu projevuje souvislost mezi dobou trvání manželství a nejčastějším výskytem hlavního diagnostikovaného problému tak, že zejména druhý a čtvrtý rok trvání manželství je nejproblematictější.

3. V souvislosti s počtem dětí v rodině klienta se projevuje tendence nejčastějšího výskytu problému v manželství s jedním dítětem. Pouze oblast vnějších sociálních vztahů je diagnostikována zvláště u manželství s dvěma dětmi.

4. V souvislosti s velikostí domácnosti klienta je hlavní problém konfliktu diagnostikován nejčastěji v oblasti životních podmínek čtyřčlenných domácností. Psychologické problémy jako hlavní problém jsou nejčastěji diagnostikovány u tříčlenných a čtyřčlenných domácností. Zdravotní problémy jako hlavní

problém konfliktu jsou diagnostikovány nejčastěji ve dvoučlenných a tříčlenných domácnostech. Problémy ve vnějších sociálních vztazích jsou diagnostikovány nejčastěji ve čtyřčlenných a tříčlenných domácnostech klientů. Ostatní blíže nespecifikované problémy jsou diagnostikovány nejčastěji u tříčlenných domácností.

5. Z hlediska *stupně vzdělání klienta* je nejčastěji hlavní problém konfliktu diagnostikován u středoškoláků v oblasti životních podmínek, v oblasti psychologické a v oblasti vnějších sociálních vztahů. U klientů se základním vzděláním se projevuje těžiště diagnóz v oblasti zdravotní. U vysokoškoláků je tato diagnostika celkem rovnoměrně rozložena ve všech čtyřech oblastech, s výjimkou zdravotní oblasti, která je zastoupena značně zmenšeným počtem.

6. V souvislosti se skladbou klientely manželských poraden podle *základní socioekonomické příslušnosti* je u klientů — zaměstnanců hlavní problém nejčastěji v oblasti vnějších sociálních vztahů a v oblasti sociálních podmínek. Zajímavé je, že klientela ve skupině dělnických zaměstnání má spíše problémy v oblasti zdravotní a psychologické, u skupiny důchodců pochopitelně v oblasti zdravotní.

7. Určitá diferenciace se projevuje v charakteristice *souvislosti mezi příjmem klienta a hlavním problémem konfliktu*. V oblasti životních podmínek je hlavní problém konfliktu nejčastěji situován u klientů s příjmem v pásmu 1000—1500 Kčs (26,7 %). V oblasti psychologické u klientů s příjmem v pásmu 1500—2000 Kčs (30,3 %). V oblasti zdravotní a v oblasti vnějších sociálních vztahů jsou nejčastější klienti s příjmem v pásmu 1000—1500 Kčs (40,4 %).

8. Diferenciace klientely manželských poraden z hlediska *průměrného příjmu na hlavu* se nejčastěji promítá u klientů s příjmem 600—1000 Kčs (41,5 %). Tato tendence se bez významnějších diferencí promítá i do souvislosti mezi výší příjmu na hlavu a výskytem hlavního problému konfliktu v jednotlivých oblastech.

9. Z hlediska *doby trvání manželského konfliktu* jsou ve všech oblastech s výjimkou zdravotní oblasti nejčastěji diagnostikovány hlavní problémy konfliktu u manželství, jejichž konflikt trvá nejvýše 1 rok (42,3 %). V oblasti zdravotní se jedná relativně nejčastěji o dlouhotrvající problém (35,1 %).

10. Diferenciace klientely manželských poraden z hlediska *typu bydliště*, pro niž je charakteristická převaha klientů z velkých měst (40,4 %), se v podstatě bez větších odchylek promítá i do souvislosti mezi typem bydliště a diagnostikou hlavního problému konfliktu podle oblastí.

11. Z hlediska *postoje partnera klienta k manželské poradně* je relativně nejčastěji zjištěna jeho kooperace u hlavního problému v oblasti zdravotní (62,3 %), zatímco odmítnutí kooperace se projevuje zejména v oblasti vnějších sociálních vztahů (17,5 %).

12. Zjištěná tendence nejčastější doby *trvání vazby mezi klientem a manželskou porad-*

nou (do 1 měsíce) se promítá i do souvislosti mezi dobou trvání této vazby a strukturou hlavních problémů konfliktu podle oblastí. Relativně delší doba kontaktu (do 3 měsíců) se projevuje zejména u zdravotních a psychologických problémů. U problémů situovaných ve zbývajících oblastech se jedná nejčastěji o dobu trvání této vazby 1 až 2 měsíce.

13. S touto tendencí úzce koresponduje zjištěná souvislost mezi *počtem konzultací* a strukturou hlavních diagnostikovaných problémů. V oblasti životních podmínek stejně jako v oblasti psychologické jde nejčastěji o 2 až 3 konzultace, avšak relativně častěji i o 4 konzultace. U problémů v oblasti vnějších sociálních vztahů jsou absolvovány nejčastěji 2 konzultace. Podobně je tomu i u ostatních problémů.

14. Z hlediska *využití psychodiagnostických technik* je zajímavé, že relativně nejčastěji (49,1 %) jsou tyto techniky využívány nikoli u problémů v oblasti psychologické, nýbrž u problémů zdravotního charakteru.

15. Výrazná *iniciativa žen* při navazování prvního kontaktu s poradnou se pochopitelně promítá do všech diagnostikovaných problémů.

16. Souvislosti mezi způsobem *ukončení vazby klientů s manželskou poradnou* a strukturou hlavních diagnostikovaných problémů konfliktu lze charakterizovat tak, že nejčastěji je pozitivní závěr dosahován u problémů v psychologické oblasti, negativní závěr u problémů v oblasti vnějších sociálních vztahů; nejčastěji je doporučován rozchod u ostatních problémů, přerušení kontaktu s manželskou poradnou se nejčastěji vyskytuje u problémů v oblasti zdravotní i v oblasti životních podmínek. Přechodné uzavření případu je nejčastější u problémů v oblasti vnějších sociálních vztahů.

Tyto informace sledovaly vazby hlavního diagnostikovaného problému, případně dalších souvisejících problémů v korelaci s některými charakteristickými rysy skladby klientely a některými znaky spolupráce klienta s poradnou. Informace o diagnostikovaných problémech byly srovnány podle věku klienta, doby trvání současného manželství, podle počtu dětí v rodině, velikosti domácnosti, stupně vzdělání, základní ekonomické příslušnosti, příjmu klienta, typu bydliště klienta, doby trvání manželství (konfliktu). Byl sledován postoj partnera klienta ke spolupráci s manželskou poradnou, doba trvání vazby klienta a poradny, souvislosti mezi počtem konzultací a strukturou hlavních diagnostikovaných problémů, využití psychodiagnostických technik, souvislost s hlavními diferenciálními iniciátory prvního kontaktu s manželskou poradnou a souvislost mezi způsobem ukončení vazby klienta a poradny s hlavními diagnostikovanými problémy. Podle výsledků tohoto sledování bylo možno přistoupit k stanovení některých závěrů z výzkumu a na základě druhotné analýzy dat zpracovat představu o narušení jednotlivých sfér manželství (rodiny) manželským konfliktem.

Předložený přehled o postižení jednotlivých sfér manželského, případně rodinného soužití potvrzuje potřebu interprofesionálního složení manželských poraden. Ukazuje zejména spjatost sociální, psychologické a zdravotní problematiky. Domníváme se, že výsledná tabulka narušení jednotlivých sfér manželství (rodin) řešených v rámci práce manželských poraden napovídá též k zaměření se zjištěnými směry a hledání adekvátních metod boje za stabilitu manželské rodiny.

Nelze však v tomto smyslu přeceňovat úlohu poraden, protože jsou pouze jednou z řady sociálních institucí. Kromě toho mají v dnešní době ještě značně omezené možnosti. Na prevenci manželského konfliktu, na zpevňování stability manželské rodiny se musí podílet všechny sociální instituce komplexně. Takto by měl vzniknout cílevědomý systém stabilizačních činitelů, ve kterých zřejmě sehraje významnou úlohu i manželské poradenství. Zatím je manželské poradenství na začátku svého vývoje, a může si proto klást jen dostupné cíle.

Jedním ze základních úkolů práce bylo zmapovat na základě zkoumaných znaků klientů konzultační činnost manželských poraden, problematiku konfliktů řešených v rámci manželské poradny a zastoupení jed-

notlivých problémů. Závažnost těchto informací je zřejmá, jestliže si uvědomíme, že integrovaná, vyvážená a normálně fungující rodina vytváří předpoklad pro kvalitnější funkci celé společnosti, než rodina rozvrácená, konfliktní, která zanedbává rámcově některé povinnosti a funkce. Přestože je elasticita rodiny vůči negativním vlivům a tlakům nebývale značná, je třeba si uvědomit, že i tato vlastnost může mít své meze. Proto zejména v posledním období vyvíjí společnost značné úsilí s cílem podpořit stabilitu rodiny. Vytvářejí se předpoklady k propracování komplexního koncepčního programu společenské péče o stabilitu rodiny. Vládní usnesení ke zvyšování společenské péče o stabilitu rodiny, zvyšování společenské prestiže manželství a rodičovství z nedávné doby a další opatření stranických a vládních orgánů zaznamenala nebývalou odezvu, která ukazuje na zájem celé naší společnosti a na pochopení závažnosti problému, kterým je naše současná manželská rodina.

Literatura

[1] *Manželský konflikt* 1972. Praha, Ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR 1972.

Karel Fanta — Pravoslav Nykodym

Jozef Mravik: Hodnoty pravé a falošné

ŠTÚDIE

F. Tašký: Robotnícka trieda ako objekt sociologického výskumu

Š. Karabín a kol.: Vzťah človeka k práci a zmenám v jej charaktere

BOJ PROTI REVIZIONIZMU A BURŽOÁZNEJ IDEOLÓGII

L. Zábrahová: Ke kritice revizionistických východisk pri výstavbě socialismu

I. Abrahamovičová: Pravicový oportunismus a deformace marxistického pojetí dějinného subjektu

J. Schenk: Problém teórie v nemarxistickej sociológii

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

Mojmír Hájek 60 ročný

Výskum kultúrneho a spoločenského profilu dedinského obyvateľstva na Slovensku (T. Ollík)

Koncepcia teoreticko-výskumnej činnosti v SZM (L. Macháček)

Informácia o porade sociológov mládeže socialistických krajín (V. Němec)

RECENZIE

Historický materializmus ako sociológia marxizmu-leninizmu (K. Bláha)

Sociológ v podniku (D. Šidlová)

Rumunský sociologický časopis (O. Repka)

ANOTÁCIE

Vasil Čočov: Svobodnoto vreme i charmoničnoto razvitie na človeka

(Volný čas a harmonický rozvoj člověka)

Sofija, Izdatelstvo na BKP 1970, s. 264.

Autor úvodem poukazuje na význam volného času, podává stručný přehled vývoje volného času od prvobytné pospolné společnosti do dneška, kritiku soudobé buržoazní sociologie volného času (především francouzské a italské) a krátký náčrt sovětské sociologie volného času. Závěrem této přehledné části dospívá k vlastní definici volného času: je to „ta část mimopracovní doby, která zbývá člověku po odečtení času potřebného k uspokojení fyziologických potřeb, existenčních, rodinných a společenských závazků: je to čas, který člověk může využít podle své chuti a přání a který mu poskytuje prostor pro harmonický fyzický i duševní rozvoj“ (s. 44). V další kapitole Čočov zkoumá objektivní a subjektivní podmínky pro hodnotné využití volného času. důrazňuje, že objektivní podmínky nestačí, neméně důležitý je faktor subjektivní. To však neznamená, že by společnost nemusela cílevědomě usilovat o ovlivnění subjektivního faktoru, i když jedinci ponechává plnou svobodu volby. Je třeba propagovat rozumné spojení prvků fyzického a duševního rozvoje ve volném čase, právě tak jako prvků kulturně výchovných i zábavných, cílevědomé činnosti i čiré radosti, které se nejrůznějšími způsoby prolínají. Ani „nejhodnotnější“ činnost ve volném čase, je-li provozována jednostranně a na úkor ostatních složek rozvoje osobnosti, nemůže přinést dobré výsledky.

Jádro knihy tvoří analýza empirických údajů o volném čase (s. 78–253). Východiskem zde je popis některých prvků volného

času v Itálii (na základě práce P. L. Fegize) a Francii (J. Dumazediera a A. Riperta) a mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu. Bulharský materiál je utříděn podle jednotlivých výzkumů. výzkum volného času městského obyvatelstva z podnětu časopisu *Otázky miru a socialismu* z roku 1963, výzkum názorů mládeže na *Domny mládeže* z roku 1968, výzkum volného času obyvatel města Kazanlyku z r. 1965, výzkum volného času dělníků v těžkém průmyslu v roce 1963, výzkum četby dělníků z roku 1966, výzkum volného času vědeckých pracovníků v Sofii z přelomu roku 1964/65, výzkum časového rozpočtu *Vysoké školy hospodářské re Varne* z roku 1965/66, výzkum sportovních aktivit z roku 1965, předběžné materiály ze zkoumání oblasti s pokusně zavedeným pětidením pracovním týdnem, výzkum časového rozpočtu družstevních rolníků z roku 1963 a veškerého obyvatelstva Bulharska z roku 1967, výzkum venkovské mládeže z let 1967/68. Tento výčet poukazuje na klady i zápory práce Čočova v její empirické části. Pokud je nám známo, je to první shrnutí celého tohoto materiálu, je to však shrnutí materiálu různorodého, jehož hodnota je co do reprezentativnosti dat i kvality zpracování nestejná a srovnatelnost tudíž omezená. Proto počet jednoznačných závěrů může být zatím jen malý (například ze všech výzkumů vyplývá nedostatečnost rozvoje tělovýchovy a sportu při až nadměrné popularitě diváctví). Sama systematizace existujícího materiálu je však důležitým krokem k prohloubení a zkvalitnění dalšího zkoumání, jehož naléhavost — nejen teoretická, ale i praktická — se začíná v Bulharsku stále více pociťovat.

Ivan Savický

СТАТЬИ

<i>Ципро М.</i> : Образование взрослых и политика в области школьного дела	225
<i>Филипец П.</i> : Образ жизни и образование (К некоторым философским и методологическим подходам их исследования)	229
<i>Филипцова Б.</i> : Воспитание и образование в изменениях человеческой жизни	236
<i>Пашка П.</i> : Исследование культурного и общественного облика жителей в Словакии и его отражения в воспитании взрослых	241
<i>Толстых В. П.</i> : Особенности образования взрослых в социалистическом обществе в условиях научно-технической революции	243
<i>Цонков Г.</i> : О единстве образования и воспитания взрослых при социализме и формировании социалистического образа жизни	246
<i>Штауфенбил Ф.</i> : Образование взрослых, культурный уровень и образ жизни	251
<i>Фукас Г.</i> : Образ жизни и образование взрослых	253
<i>Майдль П.</i> : Социалистический образ жизни и образование взрослых (Заключения к итогам Международного совещания экспертов)	255
<i>Шольцова М.</i> : Семья и свободное время	260
<i>Поченик М. Н.</i> : Социологические факторы стимулирования труда	272
<i>Малановски Я.</i> : Социальное планирование и изменения социальной структуры	280

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РЪБРИКА

<i>Форет М.</i> : Некоторые замечания к образованию систем социальных показателей для нужд планирования социального развития и социального прогнозирования	289
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Линхарт П.</i> : Вопросы использования и прогнозирования бюджетов времени. Сборник научных трудов	305
<i>Ержабек Г.</i> : Кикнадзе Д. А.: Потребности, поведение, воспитание	307
<i>Седлачек Я.</i> : С. Козыр-Ковальски-Я. Ладос: Диалектика а сполеченство. Вступ до материализму историчного	308
<i>Гудечек Я.</i> : А. Тофлер, Фьючр Шок	315
<i>Петрусек М.</i> : Марри Эй. Бочемр, Элементс оф Медземетикль Соусполодки	318

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Палатова М.</i> : Информации о советском журнале ЭКО	320
<i>Вышоглид В.</i> : Ватикан на перекрестке истории	320
<i>Фанта К.</i> : Систематическое исследование супружеского конфликта на основе материала супружеских консультационных пунктов в рамках ЧССР	326
Содержание № 3/1974 журнала „Социология“	332

АННОТАЦИИ

333

Table des Matières No. 3

ARTICLES

<i>Cipro M.</i> : L'éducation des adultes et la politique scolaire	225
<i>Filipeć J.</i> : Le mode de vie et l'éducation (Sur quelques approches philosophiques et méthodologiques de leurs recherches)	229
<i>Filipcová B.</i> : L'éducation et la culture dans les transformations de la vie humaine	236
<i>Paška B.</i> : Recherches du profile culturel et social de la population slovaque et sa réflexion dans l'éducation des adultes	241
<i>Tolstych V. I.</i> : Particularités de l'éducation des adultes dans le société socialiste et dans les conditions de la révolution scientifique et technique (Aspects méthodologiques)	243
<i>Conkov G.</i> : Sur l'unité de la culture et de l'éducation des adultes dans le socialisme et la formation du mode de vie socialiste	246
<i>Staufenbiel F.</i> : L'éducation des adultes, le niveau culturel et le mode de vie	253
<i>Fukász G.</i> : Le mode de vie et l'éducation des adultes	
<i>Maydl P.</i> : Le mode de vie socialiste	

et l'éducation des adultes (Sur les résultats de la conférence internationale des experts)	255
<i>Solcová M.</i> : Loisir et la famille	260
<i>Nočevnik M. N.</i> : Facteurs sociologiques de la stimulation du travail	272
<i>Malanowski J.</i> : Planification sociale et transformations de la structure sociale en Pologne	280

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Foret M.</i> : Quelques remarques sur la formation des systèmes des indices sociaux pour les besoins de la planification du développement social et du pronostic social	289
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Linhart J.</i> : Вопросы использования и прогнозирования бюджетов времени. Сборник научных трудов (Problèmes de l'utilisation et de la planification du loisir. Recueil des travaux scientifiques)	305
<i>Jeřábek H.</i> : Д. А. Кикнадзе, Потребности, поведение, воспитание (Besoins, conduite et éducation)	307
<i>Sedláček J.</i> : S. Kozyr-Kowalski—J. Ladosz, Dialektyka a społeczeństwo.	

Wstęp do materializmu historycznego (Dialectique et la société. Introduction au matérialisme historique)	308
<i>Hudeček J.</i> : A. Toffler, Future Shock (Choc du futur)	315
<i>Petrusek M.</i> : Murray A. Beauchamp, Elements of Mathematical Sociology (Éléments de la sociologie mathématique)	318

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Palatová M.</i> : Information sur le journal soviétique EKO	320
--	-----

Contents No. 3

ARTICLES

<i>Cipro M.</i> : Adult Education and Educational Policy	225
<i>Filipec J.</i> : Way of Life and Education (On Some Philosophical and Methodological Approaches to Their Study)	229
<i>Filipová B.</i> : Education and Culture in the Transformations of Human Life	236
<i>Paška P.</i> : Research into the Cultural and Social Profile of the Slovakian Population and Its Reflection in Adult Education	241
<i>Tolstych V. I.</i> : Distinctive Features of Adult Education in Socialist Society under the Conditions of the Scientific and Technological Revolution (Methodological Aspects)	243
<i>Conkor G.</i> : On the Unity of Adult Education and Culture under Socialism and Formation of the Socialist Way of Life	246
<i>Staufenbiel F.</i> : Adult Education, Cultural Level and Way of Life	251
<i>Fukász G.</i> : Way of Life and Adult Education	253
<i>Maydl P.</i> : Socialist Way of life and Adult Education (On the Conclusions of the International Conference of Experts)	255
<i>Solcová M.</i> : Leisure and Family	260
<i>Nočevnik M. N.</i> : Sociological Factors of Work Stimulation	272
<i>Małanowski J.</i> : Social Planning and Transformations of the Social Structure in Poland	280

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Foret M.</i> : Several Remarks on Constructing Systems of Social Indicators for	
--	--

<i>Vyšohlid V.</i> : Le Vatican au carrefour de l'histoire	320
<i>Fanta K.</i> : Recherche sociale systématique du conflit conjugal sur la base des matériaux des centres de consultation conjugale en Tchécoslovaquie	326
Table des matières de la revue Sociológia No. 3/1974	332

ANNOTATIONS

	333
--	-----

the Purposes of Social-Development Planning and Social Forecasting	289
--	-----

REVIEWS

<i>Linhart J.</i> : Вопросы использования и прогнозирования бюджетов времени. Сборник научных трудов (Questions of the Utilization and Planning of Leisure. Miscellany of Scientific Studies)	305
<i>Jelábek H.</i> : Д. А. Кукнадзе, Потребности, поведение, воспитание (Needs, Behaviour, Education)	307
<i>Sedláček J.</i> : S. Kozyr-Kowalski—J. Ładosz, Dialektyka a społeczeństwo, Wstęp do materializmu historycznego (Dialectics and Society. Introduction to Historical Materialism)	308
<i>Hudeček J.</i> : A. Toffler, Future Shock	315
<i>Petrusek M.</i> : Murray A. Beauchamp: Elements of Mathematical Sociology	318

NEWS AND INFORMATION

<i>Palatová M.</i> : Information on the Soviet Periodical EKO	320
<i>Vyšohlid V.</i> : Vatican on the Crossroads of History	320
<i>Fanta K.</i> : Systematic Social Research into Conjugal Conflicts on the Basis of Materials Collected in Conjugal Advice Bureaus in Czechoslovakia	326
Contents of the Journal Sociológia No. 3/1974	332

ANNOTATIONS

	333
--	-----

ABHANDLUNGEN

<i>Cipro M.</i> : Bildung der Erwachsenen und Schulpolitik	225
<i>Filipec J.</i> : Lebensweise und Bildung (Zu einigen philosophischen und methodologischen Zutritten zu ihrer Untersuchung)	229
<i>Filipcová B.</i> : Erziehung und Bildung in den Umwandlungen des Menschenlebens	236
<i>Paška P.</i> : Erforschung des kulturellen und gesellschaftlichen Profils der slowakischen Bevölkerung und sein Abbild in der Erziehung der Erwachsenen	241
<i>Tolstych V. I.</i> : Besonderheiten der Erziehung der Erwachsenen unter den Bedingungen der wissenschaftlich-technischen Revolution in der sozialistischen Revolution in der sozialistischen Gesellschaft (Methodologische Aspekte)	243
<i>Conkov G.</i> : Über die Einheit der Bildung und Erziehung der Erwachsenen im Sozialismus und die Gestaltung der sozialistischen Lebensweise	246
<i>Staufenbiel F.</i> : Erziehung der Erwachsenen, das Kulturniveau und die Lebensweise	251
<i>Fukász G.</i> : Lebensweise und Erziehung der Erwachsenen	253
<i>Maydl P.</i> : Sozialistische Lebensweise und Erziehung der Erwachsenen (Zu den Schlussfolgerungen der internationalen Expertenkonferenz)	255
<i>Solcová M.</i> : Freizeit und Familie	260
<i>Nočevnik M. N.</i> : Soziologische Faktoren der Arbeitsstimulation	272
<i>Matanowski J.</i> : Soziale Planung und Umwandlungen der sozialen Struktur in Polen	280

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Foret M.</i> : Einige Bemerkungen zur Bildung der Sozialanzeigersysteme für den Bedarf der Planung der sozialen Entwicklung und der sozialen Vorhersage	289
--	-----

REZENSIONEN

<i>Linhart J.</i> : Вопросы использования и прогнозирования бюджетов времени. Сборник научных трудов (Fragen der Ausnutzung und Planung der Freizeit. Almanach wissenschaftlicher Arbeiten)	305
<i>Jeřábek H.</i> : Д. А. Кузнецов, Потребности, поведение, воспитание (Bedürfnisse, Verhalten und Erziehung)	307
<i>Sedláček J.</i> : S. Kozyr-Kowalski, J. Ładosz: Dialektyka a społeczeństwo. Wstęp do materializmu historycznego (Dialektik und Gesellschaft. Einführung in den historischen Materialismus)	308
<i>Hudeček J.</i> : A. Toffler, Future Shock (Schock der Zukunft)	315
<i>Petrusek M.</i> : Murray A. Beauchamp: Elements of Mathematical Sociology (Elemente der mathematischen Soziologie)	318

BERICHTE UND INFORMATIONEN

<i>Palatová M.</i> : Information über die sowjetische Zeitschrift EKO	320
<i>Vyšohlid V.</i> : Vatikan an der Kreuzung der Geschichte	320
<i>Fanta K.</i> : Systematische soziale Erforschung des Ehekonflikts auf grund des Materials der Eheberatungsstellen in der Tschechoslowakei	326
Inhalt der Zeitschrift Sociológia Nr. 3/1974	332
ANNOTATIONEN	333

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1974. Číslo vyšlo v červnu 1974.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P.O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 10, 1974 (6 issues) Dutch Glds. 42,—. (DM 42,—).

© ACADEMIA, Praha 1974.